

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІСТО: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО

Е-журнал урбаністичних студій

№ 3 (10)

Фахове видання зі спеціальності 032 – Історія та археологія
(наказ МОН України від 17.03.2020 № 409)

Київ 2020

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Мирослав Борисенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2020. – № 3 (10). – 151 с.

Редакційна рада:

*Мартін Баумейстер
Геннадій Боряк
Ярослава Верменич
Вікторія Константинова
Станіслав Кульчицький
Іван Патриляк
Володимир Петровський
Валентина Шандра
Томас Вюни*

Головний редактор

Олександр Галенко

Запрошений редактор

Олександр Охріменко

Шеф-редактор

Тетяна Водотика

За підтримки Фонду Катедр
Українознавства (США)

Редакційна колегія:

*Тетяна Водотика
Олександр Галенко
Денис Гречко
Андрій Заярнюк
Геннадій Казакевич
Наталія Кашеварова
Ксенія Кузіна
Роман Любавський
Оксана Міхеєва
Маркіян Прокопович
Остап Середа
Сергій Тараненко
Артем Харченко
Микола Плавінський
Алла Петренко-Лисак
Людмила Малес
Ольга Максимович*

Над випуском працювали:

Запрошений редактор – Олександр Охріменко
Обкладинка – Наталія Гребенович
Верстка – Ірина Собко

web page: mics.org.ua

email: editorial.mics@gmail.com

За достовірність наданої інформації
відповідають автори

ISSN: 2616-4280

© Інститут історії України НАНУ, 2020
© Історичний факультет Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, 2020
© «Місто: історія, культура, суспільство», 2020

З М І С Т

Від редакторів	5
----------------------	---

Історіографія

<i>Олексій Откидач. Міста Мезоамерики в сучасній історіографії</i>	11
--	----

Простір та архітектура

<i>Вадим Лук'янченко. Новий погляд на реконструкцію початкового вигляду Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври</i>	21
<i>Орися Віра. Генеза та функціонування назв вулиць у середньовічному Львові</i>	41
<i>Dmytro Moisieiev. Mehmed-Gerei's hamam: the disappeared part of the Bakhchysarai Palace</i>	52

Соціум та його повсякдення

<i>Марина Сергєєва. До питання про косторізну справу у стародавньому Вишгороді</i>	65
<i>Марія Щербак. Образ Лондона та королівської влади у поемі «Concordia»</i>	81
<i>Анна Руднічук. Аусбюргери та пфальбюргери у німецьких містах XIV–XV ст.</i>	93
<i>Катерина Гоцало. «Рушники Перуджі» пізнього Середньовіччя і ранньомодерного часу: проблеми атрибуції та практика використання</i>	103

Рецензії. Огляди. Хроніка

<i>Ілля Левченко. Романський собор Середземномор'я як культурний палімпсест</i>	123
<i>Вадим Чепіженко. Як жилося у середньовічному місті до та після чуми?</i>	127
<i>Віктор Люстей. Міські протести в Єгипті та Сирії пізнього Середньовіччя</i>	132
<i>Анастасія Морозова. Дослідити емоції та почуття у середньовічному місті</i>	137
<i>Вікторія Константинова, Ігор Лиман. Книжка «Interurban Knowledge Exchange in Southern and Eastern Europe, 1870–1950»: історія створення очима співавторів ...</i>	142
<i>Тетяна Водотика, Ігор Нетудихаткін. «Україна. Їжа та історія». Рефлексії щодо проекту</i>	147

ВІД РЕДАКТОРІВ

Середньовічна спадщина просочує мало не кожне сучасне місто в Європі й майже скрізь перебуває під загрозою знищення. Пожежі у Норт-дам у Парижі в 2019 р. і Соборі Петра й Павла у Нанті у 2020 р., руйнування мосту XIII ст. в Турне в 2019 р. для покращення судноплавства в каналі в Бельгії, звернення до досвіду «чумних років», введення карантину й підвищення рівня санітарії у європейських середньовічних містах від березня 2020 р. – це кілька прикладів того, наскільки потужною є присутність видимих пам'яток і можливо не до кінця усвідомлених практик кількостілітньої давнини (так званих темних віків, хоча цей міф уже давно розвінчано) у просвітленому постіндустріальному суспільстві. Тож наскільки актуальним є пропонування спеціальний випуск часопису «МІКС» про середньовічне місто (500–1500 роки) – це, на наш погляд, питання риторичне.

Однак що треба вважати середньовічним містом? За останні двісті років дослідники по-різному трактували цей феномен цивілізації середньовіччя: давали дефініції крізь призму правову (місто – те поселення, що має відповідну хартію), демографічну (що має певну кількість населення), соціально-економічну (де люди займаються ремеслами та наявна категорія купців), ментальну (де люди називають себе містянами), повсякденну (уклад щоденного життя людини робить навколишній простір міським, а саму людину – міським жителем)¹. У 2020 році ми говоримо радше про різноманітні досвіди та практики, які мали люди у просторі міста у згаданий період. Ці повсякденні чи святкові ритуали з погляду теперішнього можуть бути дивними, незвичними, «брудними» чи, навпаки, близькими й такими, що краще пояснюють нинішній стан речей. У будь-якому разі, ігнорувати їх неможливо. А от вивчати та досліджувати – цікаво та захопливо.

Готуючи цей випуск, редактори намагалися запропонувати дослідникам якнайширше коло тем. Наприклад, завжди є місце «традиційним» дослідженням політичного, економічного, соціального та культурного розвитку міст (системи самоврядування, запровадження банків і кредитної системи, міські прошарки населення, романська і готична архітектура, собори й інші елементи простору міст, літературні й уявні міста). Водночас, середньовічні міста були центрами комунікацій, інновацій,

¹ Охріменко, О. (2019). *Повсякденне життя міст Англії XI–XIII ст.* Київ: ПЕНМЕН, 181.

соціальних і культурних змін, а сучасна історіографія вбачає у них особливі «емоційні об'єднання». Серед актуальних напрямів дослідження урбанізаційних процесів V–XV ст. – історія повсякдення, особливості харчування, одягу, праці й відпочинку, особливості зростання та еволюції індивіда у містах, міське дитинство та старість, вплив міста на індивідуальність. Напрямок «медієвалізм» вивчає міське життя Середньовіччя в уявленнях дослідників і творчості художників, письменників Нового та Новітнього часу, його роль у формуванні ідеологій та ідентичності. Сучасні технології допомагають у моделюванні середньовічних міст, реконструкції окремих будівель чи міської забудови. Потребує постійного осмислення й практичних рішень культурна спадщина в сучасних мегаполісах, особливості її збереження та функціонування.

Випуск, який ви бачите перед собою, – це наукові урбаністичні дослідження з середньовічної археології України, просторів міста, історії мистецтв, політичної історії та огляди літератури, що можуть бути цікавими для українських науковців і громадськості щодо громадського здоров'я, емоцій, архітектури. Більшість статей стосуються Європи, тому огляд сучасної історіографії щодо міст Мезоамерики й міських протестів у Єгипті та Сирії можуть видатися дещо екзотичними на цьому тлі. Однак ісламська культура для Середньовіччя не була незнайомою, тим паче для українських теренів. Стаття про ранньомодерний палац у Бахчисараї розширює наше сприйняття історії України. А вивчення доколумбових цивілізацій в Америці вже стає «традиційним», утворюючи українську історіографічну школу цього напрямку.

У цьому випуску зібрано переважно доробки молодих дослідників і дослідниць, статті яких пройшли подвійне анонімне рецензування. Це свідчить не тільки про інтерес молодих науковців до проблем середньовічної урбаністики в Україні та перспективи цього напрямку. Це відображає також як уже сформовані в українській історіографії тенденції, так і потреби й можливості розвитку. Зокрема, електронне фахове видання «МІКС» може бути платформою для обговорення наукових здобутків щонайменше на наступне десятиліття. Редактори висловлюють вдячність українським дослідникам фахівцям, які рецензували матеріали й допомогли покращити пропонувані дослідження.

Статті Вадима Лук'янченка та Марини Сергєєвої присвячені середньовічним Києву та Вишгороду відповідно. Дослідження В. Лук'янченка поставило проблему відновлення початкового вигляду Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Автор аналізує, зокрема, сприйняття середньовічної сакральної спадщини ранньомодерними людьми. Праця М. Сергєєвої – це своєрідний каталог виробів із кості, за яким постали середньовічні ремісники й повсякденне життя. Українську тематику випуску продовжує розвідка Орисі Віри, у якій авторка досліджує топоніміку Львова від межі Середньовіччя до доби ранньої модерності із застосуванням геоінформаційних технологій.

Процеси в Західній Європі висвітлюють три статті: Катерини Гоцало – про пізньосередньовічні ткацькі цехи італійської Перуджі, вироби яких зображували на творах мистецтва; Анни Руднічук –

про політичний і соціальний розвиток німецьких міст XIV–XV ст., пфальцбюргерів і аусбюргерів як особливі категорії містян; Марії Щербак – про королівський в'їзд до Лондона в ідеології й політиці Річарда II Плантагенета. Наші уявлення про середньовічне місто розширює аналіз сучасної історіографії щодо урбанізаційних процесів у Мезоамериці Олексія Откидача.

В останній рубриці – чотири огляди праць, тематика яких є нині актуальною, які можуть поживити українські дослідження або актуалізувати пласт середньовічних джерел, наявних в Україні: Вадима Чепіженка – про дослідження Алана Кіссена міської громади Лінкольна в період між 1289 і 1409 рр.; Анастасії Морозової – про збірник статей, у якому автори аналізують міські емоції XIV–XVI століття; Віктора Люстея – про працю Аміні Елбендарі, присвячену міським протестам у Єгипті та Сирії пізнього Середньовіччя; Іллі Левченка – про збірку статей, у яких розглянуто романські собори в міському просторі.

Завершують номер рефлексії Ігоря Нетудихаткіна й Тетяни Водотики щодо видання, присвяченого українській кулінарній дипломатії, – книжки «Україна. Їжа та історія» (реалізовано проектом «Їжакультура» у партнерстві з Українським інститутом).

ІСТОРІОГРАФІЯ

DOI 10.15407/mics2020.10.011

УДК 930(399.7)

Олексій Откидач,

*магістр кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
otkidach.alejo@gmail.com*

<https://orcid.org/0000-0003-3258-2722>

МІСТА МЕЗОАМЕРИКИ В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті висвітлено основні тенденції урбаністики в сучасній америндології. На основі аналізу публікацій автор виокремлює головні наукові проблеми історії міст Доколумбової Америки, серед яких слід зазначити про дослідження окремих типів будівель, їхньої будови, соціальних або релігійних функцій палаців, площ, майданчиків для гри в м'яч, храмів, фортець. Також у статті проаналізовано основні напрями зацікавленості вчених стосовно регіональної взаємодії міст Мезоамерики, а також кооперації з аграрною сільською периферією у контексті функціонування локальних та регіональних торговельних зв'язків, постійних та сезонних міграцій населення. Крім цього, робота висвітлює таку особливу рису америндологічних урбаністичних досліджень, як вивчення символізму різних міських структур та просторів, виділення вченими рівнів метафоричної та космогонічної значущості окремих частин міст як у Південній, так і в Центральній Америці. Водночас автор публікації простежує хронологічний розвиток та зміни в тематиці наукових праць, присвячених міським центрам Центральної Мексики та Юкатану протягом 2000–2020-х рр. Зокрема, у статті виокремлено ті теми, що були актуальними у публікаціях 2000-х рр. і цікавили науковців у 2010-х рр. Йдеться про дослідження структурних елементів міської архітектури, їхньої конструкції, призначення та функціональних змін протягом різних періодів часу, наприклад, гідротехнічних споруд, таких як дамби, мости, басейни, віадуки. Крім цього, у роботі зроблено огляд головних трендів урбаністичних студій Доколумбової Америки, що виникли або стали надзвичайно актуальними протягом останнього десятиліття. Серед останніх варто зазначити про дослідження соціальної стратифікації населення у географічному районуванні

© Откидач Олексій, 2020

¹ Hirth, K. G. (1995). Urbanism, militarism, and architectural design: A analysis of epiclassic sociopolitical structure at Xochicalco. *Ancient Mesoamerica*, 6, 237–250.

² Matos-Moctezuma, E. (Ed.). (1999). *Excavaciones en la catedral y el sagrariometropolitanos: programa de arqueolog'ia urbana*. Instituto Nacional de Antropologia e Historia, Mexico City.

³ Kolata, A. L. (Ed.). (2003). *Tiwanaku and Its Hinterland: Archaeology and Paleoecology of an Andean Civilization* (Vol. 2: Urban and Rural Archaeology). Smithsonian Institution Press, Washington, DC.

⁴ Houston, S. D., & McNany, P. A. (2003). Bodies and blood: Critiquing social construction in Maya archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology*, 22, 26–41.

⁵ Olmeda Vera, B. (2002). *Los templos rojos del recinto sagrado de Tenochtitlan, Coleccion Cientifica* (Vol. 439). Instituto Nacional de Antropologia e Historia, Mexico City.

⁶ De la Garza Camino, M. (2000). El templo-dragón de la acrópolis de Ek' Balam. *Estudios Mesoamericanos*, 2, 23–36.

⁷ Shaw, J. M. (2001). Maya sacbeob: Form and function. *Ancient Mesoamerica*, 12, 261–272.

⁸ Chinchilla-Mazariegos, O. (2018). Technologies of urbanism in Mesoamerica: the pre-Columbian bridges of Cotzumalhuapa. *Guatemala Antiquity*, 92 (362), 456–471.

⁹ Bravo Almazán, V. (2011). Una aproximación al estudio de las fortificaciones prehispánicas en el centro de Veracruz. *Estudios Mesoamericanos*, 1 (10), 69–79.

¹⁰ De los Ángeles Montano Perches, R. (2002). La historiografía de Monte Albán bajo el punto de vista lakatosiano. Desde una ciudad-fortaleza al de gussiyúu. Un análisis estatal y urbano. *Estudios Mesoamericanos*, 3–4, 46–68.

¹¹ Whittington, E. M. (Ed.). (2001). *The Sport of Life and Death: The Mesoamerican Ballgame*. New York: Thames and Hudson.

¹² Montmollin, O. (1997). A regional study of classic Maya ballcourts from the Upper Grijalva Basin, Chiapas, Mexico. *Ancient Mesoamerica*, 8, 23–42.

міст та існування окремих «закритих» зон, призначених для специфічних етнічних чи суспільних груп міщан, господарської спеціалізації певних районів міст, а також праці, які присвячені аналізу змін міського простору урбаністичних центрів Мезоамерики, що були спричинені впливом політичних та демографічних процесів у регіоні. Стаття охоплює публікації передових наукових америндологічних журналів та видань англійською та іспанською мовами як у Європі, так і в Америці.

Ключові слова: урбаністика, історіографія, доколумбові цивілізації, Мезоамерика, міста.

За своїми тенденціями утворення та розвитку міст Мезоамерика у деяких аспектах схожа на Стародавню Грецію. У цих регіонах основною формою суспільної організації стали невеличкі міста, які, у випадку Еллади, прийнято називати полісами, що робить згадані території доволі урбанізованими порівняно з їхніми сусідами. Завдяки цьому вивчення міст є одним із найперспективніших напрямів досліджень з історії доколумбових цивілізацій Мезоамерики. Цьому сприяє і те, що протягом ХХ ст. науковці ввели в обіг велику кількість писемних та археологічних джерел, на основі яких спочатку було досліджено загальні риси політичного, соціального та релігійного життя суспільств Нового Світу. І саме зараз, із розвитком урбаністичних студій у Європі, цей тренд стає все більш відчутним і в сучасній америндології.

Якими ж є головні теми та напрями досліджень історії міст у Мезоамериці? Насамперед, одним із головних трендів у цій сфері є продовження аналізу та інтерпретації конструктивних особливостей та функціонального призначення окремих будівель або типів будівель. У цьому контексті можна згадати роботи К. Гірта¹, Е. Матос-Моктесуми², А. Колати³. Низка публікацій присвячена окремо-му типу тих чи тих громадських споруд, характерних для всіх міст Мезоамерики, зокрема, палацам (С. Густон⁴), храмам (Б. Ольмеда Вера⁵, М. Де ла Гарса Каміно⁶), дамбам і мостам (Дж. Шоу⁷, О. Чінчілья-Масар'єгос⁸), фортецям (В. Браво-Алмасан⁹, Р. Де лос Ангелес¹⁰). З огляду на специфічну релігійну та соціальну роль гри у м'яч у мезоамериканських суспільствах, особливу увагу науковці приділяли й дослідженню майданчиків для гри у м'яч. У цьому контексті варто зауважити про здобутки Е. Віннінгтона¹¹, О. Монтмольїна¹².

¹³ Gasparini, G. (1993). The pre-Hispanic grid system: The urban shape of conquest and territorial organization. In R. Bennet (Ed.), *Settlements in the Americas: Cross-Cultural Perspectives* (pp. 78–109). University of Delaware Press, Newark.

¹⁴ Aoyama, K. (2001). Classic Maya state, urbanism, and exchange: Chipped stone evidence of the Copan Valley and its hinterland. *American Anthropologist*, 103, 346–360.

¹⁵ Symonds, S., Cyphers, A., & Lunagomez, R. (2002). *Asentamiento prehispánico en San Lorenzo Tenochtitlan*. Serie San Lorenzo, Instituto de Investigaciones Antropológicas, Universidad Nacional Autónoma de México, México City.

¹⁶ Wiesheu, W. (2003) La economía política de las ciudades arcaicas: algunos patrones de especialización en las sociedades urbanas tempranas. *Estudios Mesoamericanos*, 5, 12–21.

¹⁷ Flores Hernández, M., & Pérez Rivas, M. E. (2002). Cambio y continuidad en los espacios domésticos del norte de Yucatán. *Estudios Mesoamericanos*, 3–4, 91–110.

¹⁸ Aveni, A. F. (2003). Archaeoastronomy in the ancient Americas. *Journal of Archaeological Research*, 11, 149–191.

¹⁹ Schávelzon, D. (2010) ¿Un observatorio no observado? Un edificio de Monte Albán según los primeros arqueólogos. *Estudios Mesoamericanos*, 2 (9), 75–83.

²⁰ Clancy, F. S. (1999). *Sculpture in the Ancient Maya Plaza: The Early Classic Period*. University of New Mexico Press, Albuquerque.

²¹ Bauer, B. S., & Dearborn, D. S. P. (1995). *Astronomy and Empire in the Ancient Andes: The Cultural Origins of Inca Sky Watching*. University of Texas Press, Austin.

²² Cowgill, G. L. (2000). Intentionality and meaning in the layout of Teotihuacan, Mexico. *Cambridge Archaeological Journal*, 10, 358–361.

²³ Ramírez, F. (2004). El Área Metropolitana olmeca y su papel en un sistema estatal segmentario: el caso de Laguna de los Cerros y San Lorenzo. *Estudios Mesoamericanos*, 6, 3–12.

Що ж до планування міста, то досі триває дискусія стосовно того, яким воно було та чи існувало як таке взагалі. Наприклад, праця Дж. Гаспаріні¹³ присвячена аналізу проблеми наявності чи відсутності так званого ортогонального планування, тобто такої побудови вулиць, яка характерна для більшості сучасних міст, коли вулиці перетинаються під прямим кутом й у такий спосіб утворюють квартали.

У контексті дослідження Мезоамерики у комплексі перед науковцями постало запитання про роль міст у творенні регіональних економічних систем та зв'язку міста та «села». Цей аспект висвітлено у наукових працях К. Аоями¹⁴, С. Саймондса, А. Сайферса, Р. Лунагомеса¹⁵, В. Віешу¹⁶, М. Флорес Ернандес та М. Перес Рівас¹⁷.

Із великою часткою впевненості можна сказати, що урбаністичні студії стосовно міст Нового Світу мають власну унікальну рису. Йдеться про дослідження рівнів символізму окремих будівель. Зокрема, науковці виділяють верхній (тобто космогонічний і надприродний), середній (статусний та ідентичний) і нижній (поведінковий) рівні символізму. При цьому особливість мезоамериканських урбаністичних досліджень полягає у занадто великій увазі до саме верхнього рівня символізму, намаганні приписати ледь не кожній будівлі певне космогонічне та символічне значення, яке пояснюють астрономічними знаннями ацтеків або майя. Доволі детально цю проблему висвітлено у публікаціях А. Авені¹⁸ та Д. Щавелсона¹⁹. Тим не менш, символізм окремих зон у містах або поза ними, а інколи й окремих міст, також ставав предметом досліджень. Насамперед потрібно згадати публікації Ф. Кленсі²⁰, Б. Бауера²¹, Дж. Каугіла²², Ф. Раміреса²³. За таких умов можна констатувати брак досліджень, присвячених нижньому рівню символізму різних видів будівель.

Наведений вище аналіз тенденцій дослідження міст у Мезоамериці на початку 2000-х рр. показав найбільш масштабні та загальні тренди, за якими розвивалася урбаністика Нового Світу останніми десятиліттями. Водночас є очевидним, що поступово фокус науковців змінюється, і на перше місце виходять нові, ще не висвітлені проблеми.

Частково у актуальних публікаціях продовжуються тренди досліджень ще 2000-х рр. Зокрема це стосується вивчення символізму, архітектури, типологічних особливостей окремих елементів мезоамериканських міст. Дуже яскравою ілюстрацією у цьому контексті постає стаття А. Осси, М. Сміта

²⁴ Ossa, A. (2017). The size of plazas in Mesoamerican cities and towns: a quantitative analysis. *Latin American Antiquity*, 28 (4), 457–475.

²⁵ Ibid., 458.

²⁶ Ibid., 461.

²⁷ Ibid., 472.

²⁸ Villegas, P. (2010). Del tianguis prehispánico al tianguis colonial: Lugar de intercambio y predicación (siglo XVI). *Estudios Mesoamericanos*, 1 (8), 93–101.

²⁹ Chinchilla-Mazariegos, O. Technologies of urbanism, 456–471.

та Х. Лобо «Розміри площ у мезоамериканських містах та містечках: квантативний аналіз»²⁴. У цій роботі автори висвітлюють одразу декілька аспектів площ у містах Мезоамерики як особливому соціальному просторі.

По-перше, вони виокремлюють те, для чого слугували площі і у яких ситуаціях використовувалися. Серед таких видів діяльності згадано приватні ритуали, періодичну організацію ринків, масові видовищні ритуали, публічні церемонії та свята²⁵. Під приватними церемоніями розуміють проведення ритуалів та обрядів, які не відбувалися на очах у всього населення міста. Найчастіше серед таких видів активності були різні релігійні дійства, відповідно до календаря, але які не мали великого значення для суспільного життя міста. У мезоамериканських містах торгівля проходила на площах за моделлю, що схожа на європейські ярмарки, які відбувалися з певною періодичністю. Приклади будівель, де постійно функціонували ринки, як у ацтеків, так і у майя є поодинокими²⁶. Що ж до масових видовищних ритуалів, то вони здебільшого були пов'язані з релігійним життям та зміною певних календарних циклів. При цьому їхньою характерною особливістю є те, що у них брала участь одночасно велика кількість людей. Головною рисою публічних церемоній було те, що у них безпосередню участь брало обмежене коло осіб, але через їхню значущість за цими заходами спостерігало майже все населення міста. Про проведення свят на площах, окрім відомостей із писемних джерел, стало відомо завдяки численним знахідкам, пов'язаним із приготуванням їжі, у цих місцях, чим зазвичай супроводжуються більшість навіть сучасних свят.

По-друге, довгий час вважали, що для майя площі відігравали роль своєрідної сцени, де правителі постійно мали проводити дійства. Тому начебто площі конструювали так, щоб умістити все населення міста. Але головним висновком, якого доходять А. Осса, М. Сміт і Х. Лобо, є те, що насправді жодне мезоамериканське місто не було спроможним вмістити все своє населення на одній площі. Крім цього, відповідно до кількісного аналізу значного обсягу археологічних матеріалів, науковці роблять висновок про те, що разом зі збільшенням кількості населення збільшувалася і кількість площ. Водночас населення зростало швидше, ніж розміри міста. Тому, на думку авторів статті, найбільш вірогідним є те, що площі все більше використовували для періодичних і не дуже великих зібрань, насамперед для організації ринків²⁷.

Робота П. Вільєгас²⁸ також присвячена висвітленню специфіки площ у житті мезоамериканських міст.

Особливості будівництва та функціонування окремих архітектурних елементів міст проаналізовано у статті О. Чінчілья-Масар'єгос «Технології урбанізму у Мезоамериці: доколумбові мости в Котцумальуапі, Гватемала»²⁹. Хоча лейтмотивом цієї роботи є висвітлення матеріалів, що стосуються згаданого міста у Гватемалі, на основі компаративного підходу науковець досліджує проблему на локальному рівні у контексті всього Юкатанського півострова. Ця публікація є ще одним прикладом

актуальної тематики америндологічних досліджень, оскільки як для цивілізації майя, так і практично для всіх доколумбових цивілізацій Південної Америки проблема будівництва доріг і мостів була дуже важливою. Якоюсь мірою вона подібна до проблеми римських доріг у Європі.

Одним із важливих напрямів досліджень останнім часом у сфері урбанізму в Мезоамериці стало питання районування міст і існування своєрідної географічної стратифікації у них. Яскравим прикладом у цьому контексті постає робота Марі-Шарлот Арно «Сусідства та “доми еліти” у Теотіуакані»³⁰. У ній висвітлено проблематику соціального та географічного поділу Теотіуакану – одного з найбільших міських центрів Мезоамерики. Авторка доходить висновків, що це місто утворювалося низкою так званих сусідств. Центром таких локацій був храм або площа з трьома невеликими храмами. Навколо розвивався сектор, у якому відбувалося виробництво й обмін різноманітних товарів.

Важливим аспектом таких сусідств було їхнє керівництво. Відповідно до фресок та археологічного матеріалу, скоріше за все, очільники таких секторів займали середню ланку в еліті всього Теотіуакану та змагалися за вплив і владу зі своїми колегами з інших сусідств. Серед останніх чотирьох були дуже великими і мали навіть власні емблеми, що відображено в оздобленні їхніх головних храмів. Символом північно-західного сектору був птах, північно-східного – ягуар, південно-східного – змія, південно-західного – койот. Доволі ймовірним є те, що саме з цих чотирьох найбільших сусідств походила правляча еліта всього міста³¹. Важливо зауважити, що у південних відділах міста проживало поліетнічне населення, натомість північні «райони» були представлені моноетнічним компонентом, що ототожнюється власне з «корінними» теотіуаканцями.

Ще однією характерною рисою згаданих сусідств була їхня господарська спеціалізація. Зокрема, у межах одного з них виробляли обсидіанове приладдя, інше займалося імпортом риби, мушель, бавовняного одягу, третє спеціалізувалося на виготовленні ювелірних прикрас, виплавлянні золота³².

Доволі оригінальний погляд на міський простір у середовищі стародавніх майя подано у статті Д. Мікстера «Стійкість спільнот та міське планування протягом занепаду майя IX ст.: дослідження випадку з Актункану, Беліз»³³. У ній дослідник аналізує динаміку змін в архітектурі цього міста, які відбувалися внаслідок зміни внутрішньої та зовнішньої політичної кон'юнктури, складу та чисельності населення тощо. На відміну від багатьох міст майя, що занепали упродовж IX–X ст., Актункан продовжив своє існування. Однак унаслідок загального колапсу цивілізації навколо нього всередині міста відбулися зміни політичного устрою. Це прямо позначилося на його урбаністичному ландшафті.

По-перше, частину ритуальних будівель було немов відокремлено від оновленого суспільно-політичного життя, що свідчило про своєрідну трансформацію міста. По-друге, замість структур і місць, призначених для одноосібного володарювання правителя чи правительки міста та їхнього найближчого оточення, було побудовано простіші адміністративні споруди із розрахунком на більші

³⁰ Arnould, M. Ch. (Ed.). (2012). *The neighborhood as a social and spatial unit in Mesoamerican cities*. Tucson, Arizona: The University of Arizona Press.

³¹ Ibid., 66.

³² Ibid., 60.

³³ Mixter, D. W. (2020). Community Resilience and Urban Planning during the Ninth-Century Maya Collapse: A Case Study from Actuncan, Belize. *Cambridge Archaeological Journal*, 30 (2), 219–237.

³⁴ Ibid., 232.

колективи, що було ознакою певної демократизації у політиці міста в той період³⁴. По-третє, відбулася своєрідна секуляризація будівель, унаслідок якої жерці та релігійні споруди відокремилися від адміністративних структур.

Завдяки низці змін, що відбилися в архітектурі міста, Актункан зміг пережити кризу цивілізації навколо нього й проіснувати як потужний центр ще декілька століть.

Отже, на основі аналізу низки публікацій із проблематики урбанізму у Мезоамериці, можна дійти висновку, що останніми десятиліттями ця тема розвивається доволі активно. Головні напрями для досліджень охоплюють широкий спектр проблем, що стосуються як власне міста (його планування, призначення окремих будівель, поділу на райони, виробництва та споживання, етнічного складу, соціальної стратифікації, символізму та космології), так і зв'язку урбаністичних центрів між собою та навколишнім середовищем (економічні та культурні зв'язки у рамках регіонів і між різними територіями, питання «аграрної округи», здійснення торгівлі, існування релігійних центрів тощо). При цьому упродовж 2000–2020-х рр. тематика урбаністики доколумбових цивілізацій пройшла своєрідну еволюцію від доволі загального висвітлення історії мезоамериканських міст до аналізу більш глибоких та складних питань, пов'язаних із ними. Тому впевнено можна стверджувати, що урбаністичні студії притаманні не лише історії Європи, а й широко представлені на тлі доколумбових цивілізацій.

References

- Aoyama, K. (2001). Classic Maya state, urbanism, and exchange: Chipped stone evidence of the Copan Valley and its hinterland. *American Anthropologist*, 103, 346–360.
- Arnauld, M. Ch. (Ed.). (2012). *The neighborhood as a social and spatial unit in Mesoamerican cities*. Tucson, Arizona: The University of Arizona Press. Autonomia de Mexico, Mexico City.
- Aveni, A. F. (2003). Archaeoastronomy in the ancient Americas. *Journal of Archaeological Research*, 11, 149–191.
- Bauer, B. S., & Dearborn, D. S. P. (1995). *Astronomy and Empire in the Ancient Andes: The Cultural Origins of Inca Sky Watching*. University of Texas Press, Austin.
- Bravo Almazán, V. (2011). Una aproximación al estudio de las fortificaciones prehispánicas en el centro de Veracruz. *Estudios Mesoamericanos*, 1 (10), 69–79.
- Chinchilla-Mazariegos, O. (2018). Technologies of urbanism in Mesoamerica: the pre-Columbian bridges of Cotzumalhuapa. *Guatemala Antiquity*, 92 (362), 456–471.
- Clancy, F. S. (1999). *Sculpture in the Ancient Maya Plaza: The Early Classic Period*. University of New Mexico Press, Albuquerque.
- Cowgill, G. L. (2000). Intentionality and meaning in the layout of Teotihuacan, Mexico. *Cambridge Archaeological Journal*, 10, 358–361.

- De la Garza Camino, M. (2000). El templo-dragón de la acrópolis de Ek' Balam. *Estudios Mesoamericanos*, 2, 23–36.
- De los Ángeles Montano Perches, R. (2002). La historiografía de Monte Albán bajo el punto de vista lakatosiano. Desde una ciudad-fortaleza al de gussiyúu. Un análisis estatal y urbano. *Estudios Mesoamericanos*, 3–4, 46–68.
- Flores Hernández, M., & Pérez Rivas, M. E. (2002). Cambio y continuidad en los espacios domésticos del norte de Yucatán. *Estudios Mesoamericanos*, 3–4, 91–110.
- Gasparini, G. (1993). The pre-Hispanic grid system: The urban shape of conquest and territorial organization. In R. Bennett (Ed.), *Settlements in the Americas: Cross-Cultural Perspectives* (pp. 78–109). University of Delaware Press, Newark.
- Hirth, K. G. (1995). Urbanism, militarism, and architectural design: A analysis of epiclassic sociopolitical structure at Xochicalco. *Ancient Mesoamerica*, 6, 237–250.
- Houston, S. D., & McAnany, P. A. (2003). Bodies and blood: Critiquing social construction in Maya archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology*, 22, 26–41.
- Kolata, A. L. (Ed.). (2003). *Tiwanaku and Its Hinterland: Archaeology and Paleoecology of an Andean Civilization* (Vol. 2: Urban and Rural Archaeology). Smithsonian Institution Press, Washington, DC.
- Matos-Moctezuma, E. (Ed.). (1999). *Excavaciones en la catedral y el sagrariometropolitanos: programa de arqueología urbana*. Instituto Nacional de Antropología e Historia, Mexico City.
- Mixter, D. W. (2020). Community Resilience and Urban Planning during the Ninth-Century Maya Collapse: A Case Study from Actuncan, Belize. *Cambridge Archaeological Journal*, 30 (2), 219–237.
- Montmollin, O. (1997). A regional study of classic Maya ballcourts from the Upper Grijalva Basin, Chiapas, Mexico. *Ancient Mesoamerica*, 8, 23–42.
- Olmeda Vera, B. (2002). *Los templos rojos del recinto sagrado de Tenochtitlan*, Colección Científica (Vol. 439). Instituto Nacional de Antropología e Historia, Mexico City.
- Ossa, A. (2017). The size of plazas in Mesoamerican cities and towns: a quantitative analysis. *Latin American Antiquity*, 28 (4), 457–475.
- Ramírez, F. (2004). El Área Metropolitana olmeca y su papel en un sistema estatal segmentario: el caso de Laguna de los Cerros y San Lorenzo. *Estudios Mesoamericanos*, 6, 3–12.
- Schávelzon, D. (2010). ¿Un observatorio no observado? Un edificio de Monte Albán según los primeros arqueólogos. *Estudios Mesoamericanos*, 2 (9), 75–83.
- Shaw, J. M. (2001). Maya sacbeob: Form and function. *Ancient Mesoamerica*, 12, 261–272.
- Symonds, S., Cyphers, A., & Lunagomez, R. (2002). *Asentamiento prehispánico en San Lorenzo Tenochtitlan*. Serie San Lorenzo, Instituto de Investigaciones Antropológicas, Universidad Nacional.
- Villegas, P. (2010). Del tianguis prehispánico al tianguis colonial: Lugar de intercambio y predicación (siglo XVI). *Estudios Mesoamericanos*, 1 (8), 93–101.
- Whittington, E. M. (Ed.). (2001). *The Sport of Life and Death: The Mesoamerican Ballgame*. New York: Thames and Hudson.
- Wiesheu, W. (2003). La economía política de las ciudades arcaicas: algunos patrones de especialización en las sociedades urbanas tempranas. *Estudios Mesoamericanos*, 5, 12–21.

Oleksii Otkydach**THE URBAN CENTRES OF MESOAMERICA
IN MODERN HISTORIOGRAPHY**

The article highlights the main trends in modern amerindological urban studies. Based on the analysis of the publications, the author identifies the main scientific problems of the history of pre-Columbian American cities. The article also analyzes the main areas of scientific interest in the regional interaction of Mesoamerican urban centres and cooperation with the agricultural rural periphery in the context of local and regional trade relations, permanent and seasonal migration of population. In addition, the work highlights such a special feature of amerindological urban studies as the study of the symbolism of various urban structures and spaces, especially studies of certain types of buildings, their structure, social or religious functions of palaces, squares, playgrounds, temples, fortresses, the singling out the levels of metaphorical and cosmogonic significance of specific parts of cities in South and Central America. At the same time, the author traces the chronological development and changes in the subject of scientific works devoted to the urban centres of Central Mexico and the Yucatan during the 2000 - the 2020s. Thus, the article demonstrates the topics that were relevant in the publications of the 2000s, and which continued to be in the focus of the scientists in the 2010s. In particular, it deals with the study of structural elements of urban architecture, their design, purpose and functional changes during different periods time, in particular hydraulic structures such as dams, bridges, pools, viaducts. In addition, the paper reviews the main trends in pre-Columbian American urban studies that have emerged or become extremely relevant over the last decade. Among the latter, it is worth noting the study of the reflection of social stratification of the population in the geographical zoning of cities and the existence of separate "closed" areas for specific ethnic or social groups, economic specifications of certain areas of cities, as well as those works on urban space analysis in Mesoamerica, which were caused by the influence of political and demographic processes in the region. The article covers the publications of the main scientific amerindological journals and publications, edited in English and Spanish in both Europe and America.

Keywords: urban studies, historiography, pre-Columbian civilizations, Mesoamerica, cities.

ПРОСТІР ТА АРХІТЕКТУРА

DOI 10.15407/mics2020.10.021

УДК 726:271.2-788-523.42(477.411)(091)

Вадим Лук'янченко,

*старший науковий співробітник наукового відділу аналізу проектних робіт,
координації наукових архітектурних досліджень, охорони та обліку нерухомих пам'яток
Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника,
Заслужений архітектор України
Dimlukas@ukr.net*

НОВИЙ ПОГЛЯД НА РЕКОНСТРУКЦІЮ ПОЧАТКОВОГО ВИГЛЯДУ ТРОЇЦЬКОЇ НАДБРАМНОЇ ЦЕРКВИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Вивчення будівельної еволюції Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври охоплює багато важливих аспектів, що потребують серйозних архітектурних, археологічних та бібліографічних досліджень. Насамперед це виявлення і аналіз фактів, які б могли відповісти на питання про час її будівництва та початкове функціональне призначення. Висновки та припущення, подані в статті, вперше ґрунтуються не тільки на матеріалах із літературних та графічних джерел, а насамперед на натурних дослідженнях та візуальному обстеженні Троїцької надбрамної церкви. Спираючись на матеріали наукових архітектурних та археологічних досліджень, аналізуючи результати візуального обстеження, автор доходить висновку, що початково Троїцька надбрамна церква будувалася у єдиній оборонній лінії Печерського монастиря, як захисна споруда. Вона поєднувала в собі дві функції: культову і оборонну. Спочатку до неї підходила оборонна стіна у вигляді стовп'я, яку у другій половині XII ст. було замінено на кам'яний мур. Саме з бойового рівня цих оборонних стін початково здійснювався вихід на другий оборонний поверх захисної бапти над головною проїзною монастирською брамою. Спираючись на виявлені під час натурних досліджень беззаперечні факти (залишки будівельних конструкцій, їх конфігурацію та розташування), автор стверджує, що початково Троїцька надбрамна церква будувалася як оборонна триповерхова бапта. На першому поверсі бапти, в її центральній

¹ Ткаченко, М. (2006). Свята брама Печерського монастиря як пам'ятка архітектури XII ст. *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*, 16, 63.

² *Труды Первого Археологического Съезда в Москве 1869*. (1871). СІ.

³ *Сборник материалов для исторической топографии Киева*. (1874), 57.

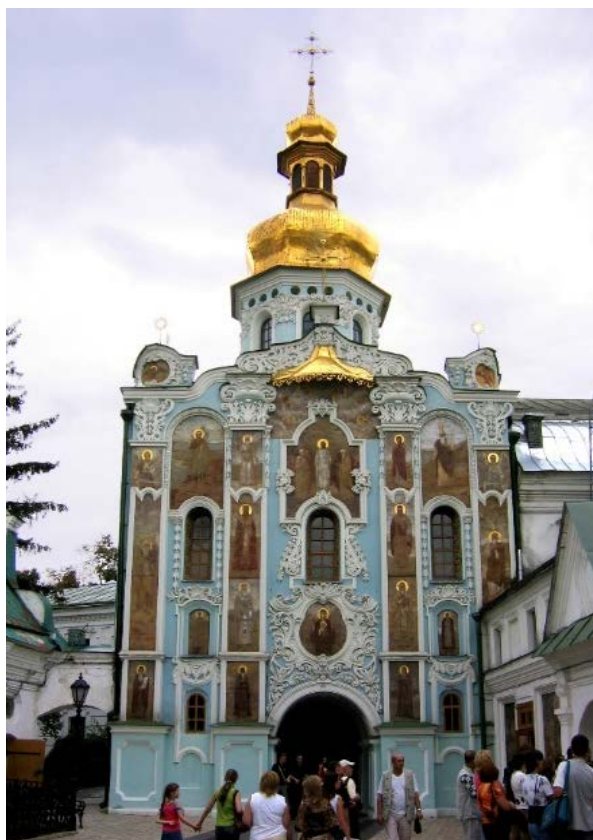

Рис. 1. Троїцька надбрамна церква. Сучасний стан. Загальний вигляд зі сходу

частині був проїзд, а у бокових частинах – господарські приміщення та оборонні бойові настили для захисту монастиря під час облоги. Другий поверх сполучався з бойовими рівнями прилеглих захисних монастирських стін та третім бойовим поверхом бапти. Перекриття над другим поверхом бапти – плоскі дерев'яні по дерев'яних балках та цегляних арках. На третьому поверсі бапти розташовувалася маленька Троїцька церква. Церква мала один неф і одну апсиду. У статті представлені гіпотетичні реконструкції планів поверхів, загальних виглядів фасадів та розрізів Троїцької надбрамної церкви на початковий будівельний період. Зважаючи на неможливість застосування традиційних методів наукових архітектурних натурних досліджень безпосередньо в інтер'єрі Троїцької церкви, автор пропонує застосувати прилади георадарної зйомки для обстеження стін із метою пошуку початкових гнізд від дерев'яного перекриття між імовірними другим і третім початковими поверхами.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, Троїцька надбрамна церква, георадарні дослідження.

Версія, яка існує сьогодні, про спорудження Троїцької надбрамної церкви полягає у тому, що її будували в 1106–1108 рр. коштом Преподобного Ніколи Святоші князя Чернігівського, що став ченцем Печерського монастиря, одночасно з будівництвом монастирських мурів, зведених наприкінці XII ст., які були зруйновані у 1240 р. під час татаро-монгольської навали, а будівля монастирської брами збереглася, хоча й не у початковому вигляді.

Однак щодо цього твердження у дослідників є певні сумніви. По-перше, за словами М. Ткаченка, *Києво-Печерський патерик не тільки не дає нам жодних свідчень про Троїцьку надбрамну церкву, а й, хоча б опосередковано, не пов'язує її будівництво з ім'ям Миколи Святоші*¹. По-друге, М. В. Закревський у другій половині XIX ст. висунув таку версію щодо Троїцької церкви: *«По всей вероятности она выстроена была благочестивыми князьями Олельковичами около 1470 года при всеобщем возобновлении Лавры. Последнее устройство Троицкой произведено иждивением Мазепы около 1694 г., что видно из панегирика, сочиненного известным Орликом и напечатанного в Вильне в 1695 году»*².

Про сприйняття Троїцької церкви у середині XVII ст. є свідчення Павла Алеппського від 1653 р.: *«Тут ми прибули до великого міста із стінами та ровами... потім ми зупинилися біля великої та високої кам'яної бапти, яка була оштукатурена й вибілена. Це були ворота до монастиря й над ними розташовувалася церква з великою кількістю вікон та високою банею»*³. Подорожував цей мандрівник багато – від Алеппо аж до Москви, бачив безліч різних споруд і, відповідно, мав достатньо досвіду для їх порівняння. Тому навряд чи він міг назвати в'їзну браму Печерського монастиря *«високою кам'яною баптою»*, над якою стояла Троїцька церква. Нині від загальної висоти споруди Троїцька церква займає три чверті, а брама – тільки одну частину (рис. 1). Тому правильно було казати про високу кам'яну церкву над воротами до монастиря, а не навпаки. Можливо, пропорційне співвідношення між Троїцькою церквою і проїздом на той час було зовсім іншим. І справді, Павло

⁴ Труды Первого Археологического Съезда в Москве 1869. (1871). СІ.

⁵ Ткаченко, М. Свята брама, 66.

Алеппський відвідав Київ у 1653 р., а «последнее устройство Троицкой произведено иждивением Мазепы около 1694 г.»⁴. Тобто ми маємо письмові свідчення про зовнішній вигляд в'їзної брами з Троїцькою церквою за 40 років до її останньої реконструкції і за 45 років до початку спорудження наявних цегляних монастирських мурів.

Рис. 2. Реконструкція Троїцької надбрамної церкви у другій половині XII ст., коли стовп'є було замінено на кам'яні стіни. Реконструкція Ю. С. Асєєва, малюнок В. Шамотюка (Асєєв, Ю. С. (1982). *Архитектура древнего Киева*. Киев: Будівельник, 87)

На реконструкції Ю. С. Асєєва (рис. 2) Троїцька надбрамна зображена у такий спосіб, що про неї можна сказати так: велика церква, а крізь неї вхід до монастиря. На цьому малюнку не відображено різне функціональне призначення двох споруд, об'єднаних в один об'єм (ідеться про церкву і проїзд). Крім того, на малюнку не зображено вхід до церкви, а це аж ніяк не другорядне питання. М. В. Ткаченко робить припущення, що *південне приміщення першого ярусу призначалося для охоронця, а північне приміщення якраз могло бути пристосованим у давнину для сходів*⁵. Але останні архітектурні натурні дослідження 2018 р. свідчать про

те, що сходів там бути не могло, тому що склепіння у південному приміщенні викладено з тієї самої плінфи, що і стіни, пошкоджень або перекладок вони не мають.

На книжковій гравюрі 1677 р. з південної сторони самої брами (рис. 3.) зображено маленьке прямокутне віконце на першому ярусі, яке свідчить про наявність келії охоронця. Цього віконця спочатку не було. Його прорубали в масиві мурування, а через деякий час замурували з напільного

Рис. 3. Фрагмент гравюри з книги «Канонів та акафістів» 1677 р., на якому зображено західний фасад Троїцької надбрамної церкви та дзвіницю з південного боку. Праворуч від брами – прямокутне віконце

Рис. 4. Інтер'єр південного приміщення першого ярусу Троїцької надбрамної церкви під час проведення ремонтно-реставраційних робіт 2018 р.

⁶ Там само, 65.

⁷ Ідеться про початковий північний фасад. Сьогодні залишки підмурків розташовані у рівні підлоги першого поверху північного притвору.

боку. Цей замурований віконний проріз можна і зараз побачити на західній стіні південного приміщення першого ярусу Троїцької церкви. На рис. 4 зображено саме те віконце з гравюри 1677 р.

На рис. 3 позначено маленькі, на перший погляд, незначні деталі, які підтверджують матеріали архітектурних натурних досліджень, а з цього випливає, що цьому зображенню можна загалом довіряти. Тому звертаємо увагу на дерев'яну дзвіницю, яка зображена поруч із Троїцькою церквою, баня якої розташована не над центром, а зміщена на північ, що вказує, напевно, на наявність невеликого приміщення між церквою та дзвіницею, де, скоріш за все, були сходи на другий ярус церкви⁶.

Можливо, просторими сходами можна було піднятися на другий ярус дзвіниці у кімнату з двома вікнами, яка зображена на рисунку. З цієї кімнати ченці і миряни заходили до церкви, а дзвонар підіймався далі, вже по драбині, на дзвонний ярус. Хоча підмурки дзвіниці, відкриті у 2018 р., які можна спостерігати сьогодні, вказують на те, що місця для сходів було небагато.

Однак навряд чи в одному будівельному об'ємі споруджували два окремі приміщення зі сходовими клітинами, що розташовані впритул одна до одної. Тобто сходи були дуже незручними. На рис. 3 не зображені монастирські стіни, які на той час були дерев'яні. Тому не зрозуміло, з якого боку був вхід у саму дзвіницю.

Уважно розглядаючи рис. 5 і 6, не можна не помітити, що дзвіниця біля Троїцької надбрамної церкви намальована за монастирськими стінами, тобто за межами монастиря. У 2018 році біля північного⁷ фасаду церкви було відкрито підмурки з дикого каменю, які у плані становлять приблизно 2×2 м. Такі габарити підходять під дзвіницю, зображену на рис. 5 і 6.

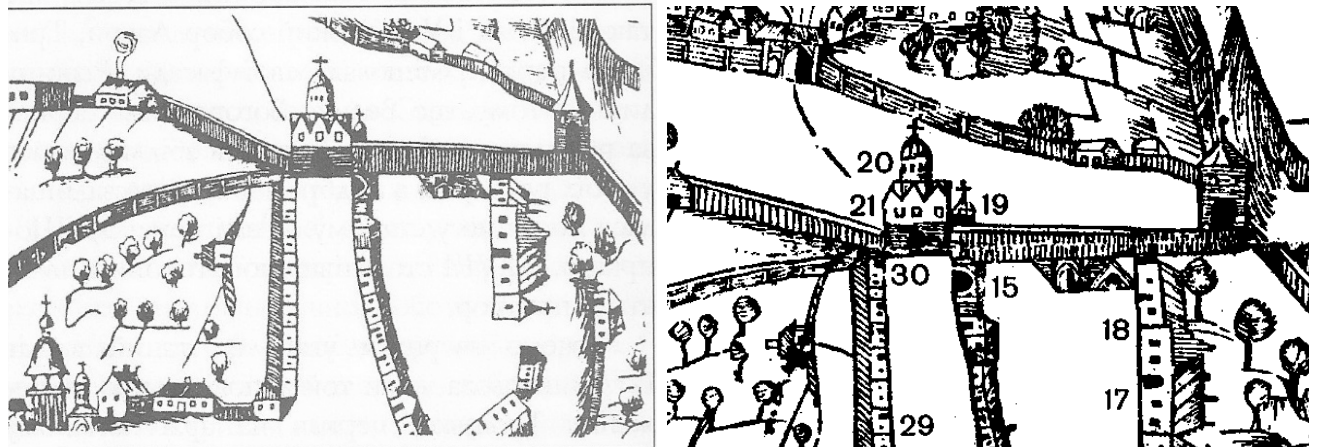

Рис. 5, 6. Фрагменти плану Верхньої Лаври 1638 р. У центрі – Троїцька надбрамна церква з дзвіницею

Рис. 7. Фрагмент плану Києва 1695 р.
У центрі – Троїцька церква з дерев'яною
прибудовою і дзвіницею біля північного фасаду

⁸ Архітектурно-археологічні дослідження підземної споруди під Троїцькою надбрамною церквою та ділянкою монастирського муру № 8 докладно описано у статті: Чередниченко, Є. (2009). Підземна споруда під огорожею (Мазепинська стіна) навколо верхньої території лаври. *Могилянські читання*, 411–417.

На фрагменті плану Києва 1695 р. (рис. 7) з боку північного фасаду Троїцької церкви зображено вже зовсім іншу споруду. Між церквою і дзвіницею розташований великий двоповерховий будинок із входом зі східного боку. Дзвіниця має чотири поверхи. До дзвонного ярусу ведуть три сходові марші. Дерев'яний двоповерховий будинок і дзвіниця разом завширшки більше, ніж східний фасад Троїцької церкви, тобто більше ніж 12 м. У таких габаритах можна було улаштувати дуже зручні сходи до входу до Троїцької церкви. Отже, на цьому плані Києва 1695 р. подано Троїцьку надбрамну церкву до початку мазепинської реконструкції. Зображення головного в'їзду до Печерського монастиря на рис. 5–7 дуже умовні, як і зображення всіх інших споруд на наведених планах. Тут не передано пропорційне співвідношення між спорудами і їх поверховість. Фактично ми маємо інформацію тільки про наявність і місце розташування будинків та споруд у монастирському комплексі. Порівнюючи ці зображення, можна отримати інформацію про загальні зміни будівель комплексу у часі.

Для вивчення будівельної еволюції Троїцької надбрамної церкви можна аналізувати матеріали архітектурно-археологічних досліджень, які були проведені на пам'ятці, зокрема у рівні проїзду та підземелля⁸.

При огляді південного фасаду в рівні першого поверху (рівні проїзду) звертаємо увагу на віконний і дверний прорізи (рис. 8). Прямокутні контури цих прорізів свідчать про те, що з'явилися вони

Рис. 8. Фрагмент південного фасаду
Троїцької надбрамної церкви.
Фото 2018 р.

Рис. 9. Зондаж, що розташований ліворуч і вище віконця. Вигляд із південно-східного боку

Рис. 10. Зондаж, що розташований праворуч від віконця. Вигляд із південно-західного боку

Рис. 11. Південний фасад Троїцької церкви (кінець XIX ст.) із дерев'яними прибудовами та жерстяним димопроводом, який під'єднували до димаря келій (Ткаченко, М. В. (2006). Свята брама Печерського монастиря як пам'ятка архітектури XII ст. В В. М. Колпакова (Відп. ред.) та ін., *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури* (Вип. 16, рис. 11, с. 67). Київ: Фенікс)

значно пізніше від дати спорудження Троїцької церкви. Свого часу ці прорізи прорубали у масиві стіни. Праворуч і ліворуч від прорубаного віконця попередні дослідники лишили нам для роздумів два зондажі (рис. 8, 9, 10).

Складається враження, що пілястр (лопаток) по обидва боки від віконця спочатку не існувало, а виконані вони значно пізніше. Якщо основний масив південної стіни мурований із плінфи і дикого каменю (О.МІХТУМ) на цем'яночному розчині, то пілястру ліворуч від віконця зроблено із горілої деревини на вапняно-піщаному розчині. Пілястра праворуч від віконця теж на вапняно-піщаному розчині, але з цегли кінця XIX – початку XX ст. Чому так сталося, невідомо. Застосування різного матеріалу і різна техніка зведення свідчать про те, що пілястри створено в різний час. Але чому пілястри було знищено в рівні першого поверху з боку південного фасаду, а через деякий час відтворено? Деяке пояснення дає рис. 11.

На цьому рисунку ми бачимо, що до південного фасаду, тієї частини, де розташовані збережені до теперішнього часу віконний і дверний прорізи, прибудовані дві одноповерхові дерев'яні споруди. Їхнє функціональне призначення не визначено, однак можна зробити припущення, що для розширення корисної площі приміщень цих дерев'яних прибудов зрубали пілястри. У такий самий спо-

Рис. 12. Південне приміщення першого ярусу Троїцької надбрамної церкви під час проведення ремонтно-реставраційних робіт. Вигляд зі сходу. На південній і північній стінах – зрубані пілястри. Фото 2018 р.

сіб було розширено корисну площу приміщення першого поверху південної частини Троїцької надбрамної церкви (рис. 12).

Південну частину першого поверху в'їзної вежі на початку XX ст. було розділено цегляними перегородками на три кімнати (рис. 14). Її використовували як житлове приміщення. Піч для опалення цього помешкання, яку було збудовано на початку XX ст., розібрали після 1995 р.

Наявність житлового помешкання на першому поверсі в'їзної брами Печерського монасти-

ря багато років вводило в оману дослідників. Дотепер більшість фахівців вважають, що кам'яна брама з Троїцькою церквою, яка входила до системи оборонних споруд Лаври XII ст., не була воєнно-оборонною баштою. Як стверджує В. Выголов, *нижня власне воротна її частина, у вигляді простої однопрогоновою арки, призначеної для проїзду, не мала жодних особливих військово-оборонних функцій. Порівняно низька, вона навіть віддалено не нагадувала за формою вежу, композиційно виконувала роль підклету, будучи повністю її підпорядкована. Вона увінчує храм, складаючи разом з ним єдину споруду, парадно оформлює вхід до обителі*⁹. Саме таке враження виникає за першого погляду на головну монастирську браму сьогодні (рис. 13).

Насправді Троїцьку надбрамну церкву від самого початку будували у єдиній оборонній лінії Печерського

Рис. 13. Сучасний вигляд головної брами та Троїцької церкви. Вигляд із боку вулиці

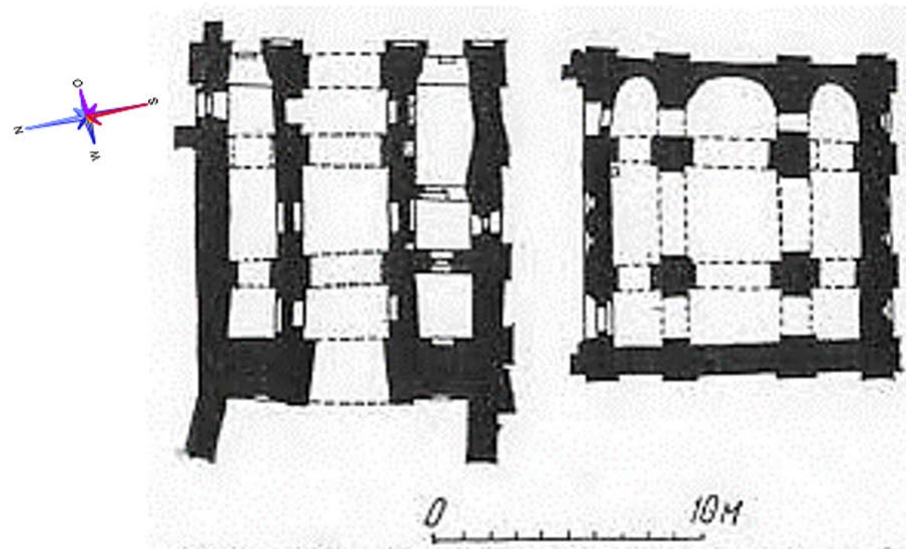
⁹ Выголов, В. (1985). Скульптура Георгия на башне Московского кремля. В *Памятники русской архитектуры и монументального искусства*, 25.

¹⁰ Богусевич, В. (1951). Археологические раскопки в заповеднике Киево-Печерской лавры в 1951 г. *Научный архив Института археологии НАН Украины*, ф. 64 (Експедиції), № 1951/8а.

¹¹ Тараненко, С. (2019). Нове відкриття у 2018 р. мурів Києво-Печерського монастиря. В *Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2018*. Streszczenia wystapien. Lublin, Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, 41–42.

¹² Петров, С. Троїцька надбрамна церква. Рукопис. *Науковий відділ аналізу проектних робіт, координації архітектурних досліджень, обліку та охорони нерухомих пам'яток*.

Рис. 14. Плани першого та другого ярусів Троїцької надбрамної церкви (Асеев, Ю. С. (1982). *Архитектура древнего Киева*. Киев: Будівельник, 87)

монастиря. Вона поєднувала дві функції: культову і оборонну. Спочатку до неї підходила оборонна стіна у вигляді стовп'я, яку у другій половині XII ст. замінили на кам'яний мур. Залишки цього муру знайшли під час проведення археологічних досліджень у 1951 р. кандидат історичних наук В. О. Богусевич¹⁰ і у 2018 р. кандидат історичних наук С. П. Тараненко¹¹. Кам'яні мури були зруйновані під час татаро-монгольської навали 1240 р. і вже не відбудовувалися. Вважають, що у той час *Троїцька надбрамна церква майже не постраждала і в наступні століття тут змінювався лише декор за збереження давніх архітектурних форм*¹². Після відродження Печерського монастиря і до кінця XVII ст. територію монастирського подвір'я було огорожено дерев'яною стіною. Нині до Троїцької надбрамної церкви примикають оборонні мури, які було збудовано в 1698–1701 рр.

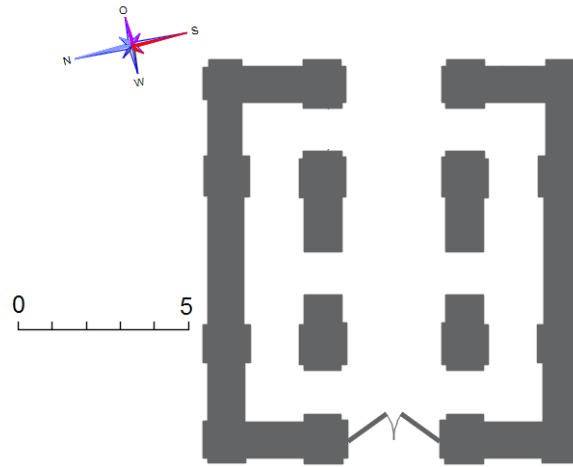
На рис. 14 зображено обмірні плани давнього ядра пам'ятки без урахування наявних прибудов із північного та східного боків.

Розглянемо план першого ярусу із лівого боку. У центральній частині плану, по осі схід–захід проходить проїзд, який перекрито циліндричним скле-

пінням із підпружними арками (останні позначено пунктирними лініями). По обидва боки проїзду розташовані по три арокні ніші. З північного боку від проїзду розміщено довге приміщення з арокним склепінням, що має окремий вхід. Окремий вхід має і анфілада, складена з трьох приміщень у напрямку схід–захід, які розташовані з південного боку проїзду. Вважали, що завжди саме такий вигляд мав перший поверх Троїцької надбрамної церкви.

Проте архітектурні натурні дослідження, які неодноразово виконували упродовж останніх тридцяти років у рівні першого поверху цієї споруди, змінили наші уявлення про її початкову планувальну структуру. Зрештою було виявлено початкове ядро пам'ятки та пізніші історичні нашарування.

Рис. 15. План першого ярусу Троїцької надбрамної церкви у початковий період. Реконструкція В. І. Лук'янченка

На рис. 15 подано реконструкцію першого поверху Троїцької надбрамної церкви у її початковий будівельний період. Це прямокутна у плані споруда, яка розділена на три довгі приміщення, що сполучаються між собою за допомогою шести арокних дверних прорізів. Массив стін мурований із плінфи і дикого каменю (О.МІХТУМ) на цем'яночному¹³ розчині. Всі приміщення перекриті арокними склепіннями. Склепіння муровані з плінфи. Слідів руйнування, переробок або ремонтів на склепіннях немає. Це свідчить про те, що в середині споруди не було сполучення між першим та другим ярусами.

Центральне приміщення – це проїзд. Його початкове призначення ніколи не змінювалося. Функ-

¹³ Цем'янка – дрібно подрібнена кераміка або товчена цегла, яку додавали до вапняного розчину.

Рис. 16. Дерев'яний брус, закладений у розтесане первинне гніздо. Під дерев'яним брусом проглядає закладка нижньої розтесаної частини гнізда

ціональне призначення південного і північного приміщень в історичній літературі завжди визначали як господарче. Однак постає запитання: навіщо у господарчому приміщенні, розміром 10×1,5 м, три входи? Початково в кожному з цих «господарчих» приміщень було по два віконні прорізи, по одному зі східного і західного боків. На першому ярусі східного фасаду ці прорізи збереглися майже без змін. На західному – замуrowані ззовні. Цікаво, що підвіконня цих початкових віконних прорізів першого поверху були на такій відстані від рівня підлоги, що перевищує зріст сучасної людини. У західній частині південного приміщення майже в рівні підвіконня збереглися два дерев'яні бруси, які закладені у початкові розтесані гнізда (рис. 16).

У рівні дерев'яних балок східної частині приміщення було знайдено закладені прямокутні гнізда з західного боку, по два з кожної сторони приміщення. Такі самі гнізда зафіксовано у північному приміщенні зі східного і західного боків (рис. 17).

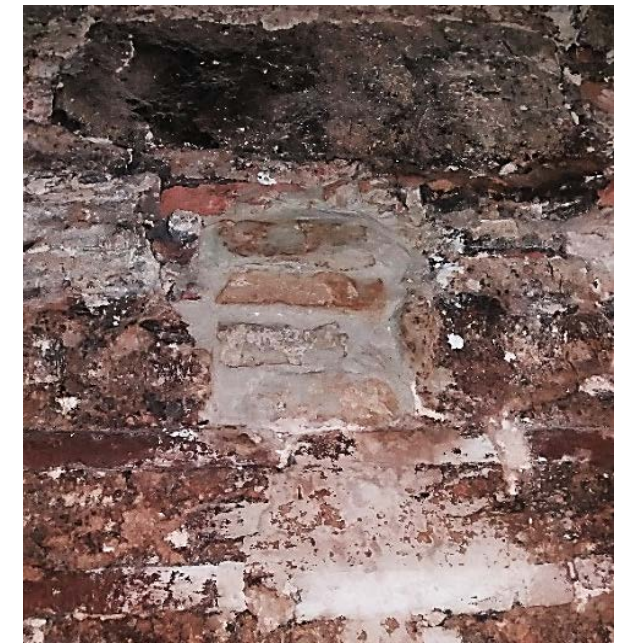

Рис. 17. Одне з закладених прямокутних гнізд у північному приміщенні

Аналізуючи наведені факти, можна зробити висновок, що із західного і східного боків приміщень, що по обидва боки від проїзду, початково були дерев'яні перекриття. На ці перекриття можна було потрапити дерев'яними сходами. Тобто кожне з бокових приміщень у рівні дверних прорізів, завдяки дерев'яним перекриттям і сходам до них, було поділено на три частини, які не сполучалися між собою (рис. 18, 19, 20).

Рис. 18. Реконструкція плану першого поверху Троїцької надбрамної церкви на рівні дверних прорізів (+0,500 від рівня підлоги)

Рис. 19. Реконструкція плану першого поверху Троїцької надбрамної церкви на рівні віконних прорізів (+3,000 від рівня підлоги)

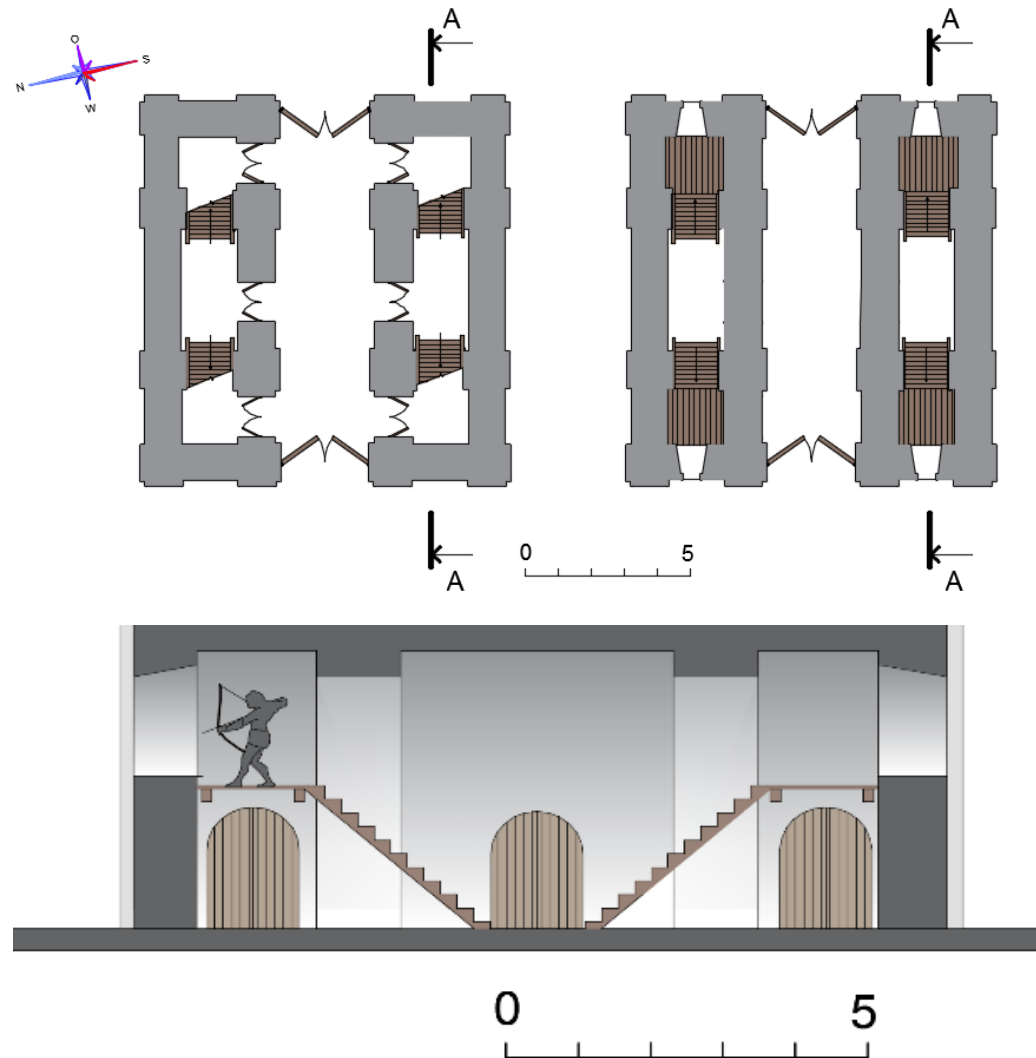

Рис. 20. Троїцька надбрамна церква. Поздовжній розріз (А-А) бокового приміщення першого ярусу. Реконструкція В. І. Лук'яненка

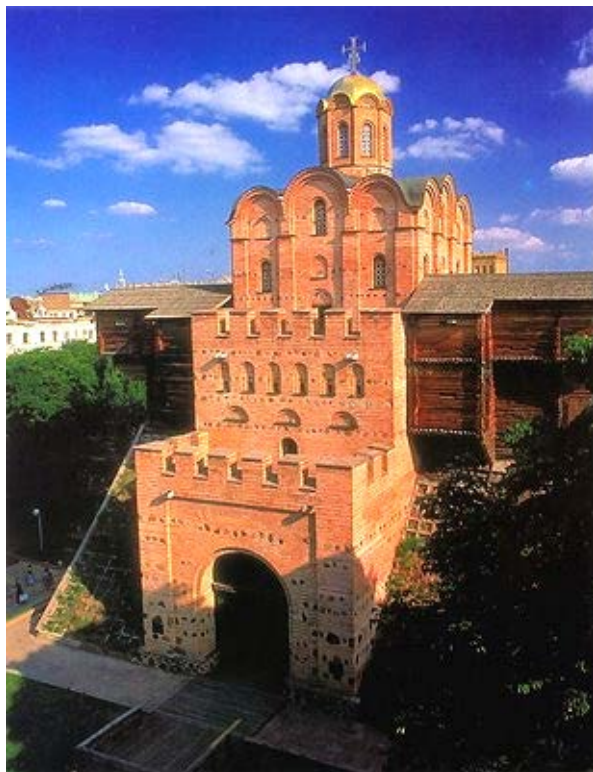

Рис. 21. Золоті ворота у Києві. Реставрація 1980 р.

¹⁴ Дата спорудження Золотих воріт – 1037 р., Троїцької надбрамної церкви – 1106–1108 рр. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрационный справочник-каталог.* (1983) (Том 1).

¹⁵ Махновець, Л. (Перекл.). (1989). *Літопис Руський за Іпатіївським списком* (1051).

Таке розташування дерев'яних конструкцій пояснює кількість дверних прорізів до бокових приміщень проїзду. Два приміщення під дерев'яними перекриттями, можливо, слугували як господарчі або складські, а через центральне потрапляли до сходових маршів на дерев'яні перекриття.

Ці перекриття використовували як бойові настили для захисту монастиря під час облоги (рис. 20). Наявність цих настилів із західного і східного боків свідчить про те, що при будівництві Троїцької надбрамної вежі, крім іншого, передбачався захист від нападників у випадку, коли вороги прориваються крізь огорожу до монастирського подвір'я. Отже, це був не просто проїзд із церквою, а немовби останній рубіж оборони. Висновки матеріалів архітектурно-археологічних досліджень першого поверху Троїцької надбрамної церкви це підтверджують (рис. 18–20).

За час свого існування брама і церква неодноразово перебудовувалися. У книжці «Троїцька надбрамна церква» Ф. Уманцев подає ілюстрації з різних книжкових гравюр, які свідчать про те, що Троїцька церква змінювала свої фасади, хоча і залишалася у межах свого початкового плану. Щоправда, у XVIII ст. з північного боку з'явився притвор. Зміна архітектури фасадів – це не тільки данина моді або примхи уподобань власника, а й зміна планувальної структури будівлі, яка є наслідком зміни його функціонального призначення. Можна припустити, що початково Троїцька надбрамна церква була схожа на Золоті ворота в Києві (рис. 21).

Безперечно, масштаб споруд зовсім різний, але є багато спільних рис. Обидві споруди зведено з плінфи і дикого каменю (О.МІХТУМ), побудовано в одну історичну епоху¹⁴. До обох впритул підходили дерев'яні оборонні стіни. Обидві споруди не мали прямого сполучення між ярусом проїзду і церквою над ним. Вони мали одну головну функцію – захист входу на територію монастиря або міста та притулок для захисників на останньому рубежі оборони.

Загальновідомо, що перші оборонні споруди у вигляді дерев'яної огорожі з'явилися навколо монастиря у 1073–1078 рр.: *«А ігумен і братія zaloжили церкву велику, і монастир обгородили стовп'ям»* (рис. 22), *і келії поставили багато, і церкву завершили, і прикрасили її іконами. І відтоді почали називати монастир Печерським; тому що жили було ченці раніш у печері, то од того прозавався монастир Печерським»*¹⁵.

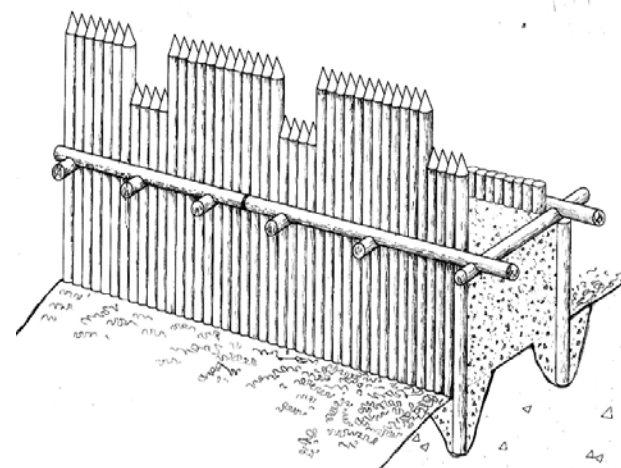

Рис. 22. Реконструкція стовп'я у вигляді оборонної дерево-земляної стіни. Вигляд із боку поля. Малюнок В. І. Лук'янченка (Лук'янченко, В. І. (2017). Дерев'яні стіни Києво-Печерської лаври. В *Болховітіновський щорічник 2015/2016*, 41–48

¹⁶ Махновець, Л. (Перекл.). Літопис Руський.

Ця дерево-земляна конструкція надійно захищала монастир від набігів половців. Однак невідомо, який вигляд мав на той час головний в'їзд до Печерського монастиря. Мабуть, ворота монастирські були недостатньо захищені, бо, як згадується у письмовому свідченні, у 1096 р.: «...*прийшов удруге Боняк... до Києва... Безбожні ж сини Ізмаїлові вирубали ворота монастиря і кинулися по келіях, вирубуючи двері, і виносили [все], коли що знаходили в келії*»¹⁶.

Через 12 років після цих подій було споруджено кам'яну проїзну башту з Троїцькою церквою над нею. І вже не можна було ворогу безпечно підійти впритул до воріт Печерського монастиря і вирубати їх, як це сталося у 1096 р.

На жаль, немає надійних неруйнівних методів архітектурних натурних досліджень нерухомих пам'яток. Виняток становлять тільки обмірні роботи, які є початком комплексних архітектурних досліджень. А от зондажі зі зняттям тиньку, безпосереднє розбирання мурування, відбирання зразків тиньку, розчину та будівельних матеріалів – завжди маленьке пошкодження пам'ятки. Тому виконувати зондажі в інтер'єрі саме Троїцької надбрамної церкви наразі неможливо. Спираючись на матеріали обмірів та візуальне обстеження, можна тільки робити подальші висновки і припущення щодо будівельної еволюції цієї пам'ятки.

На рис. 23 подано схематичний поперечний розріз Троїцької надбрамної церкви станом на 2019 р. Зображені на кресленні залишки початкових підпружних арок приховані від відвідувачів, адже розташовані за іконостасом. Побачити їх можна тільки з боку віттарної частини храму (рис. 24, 25).

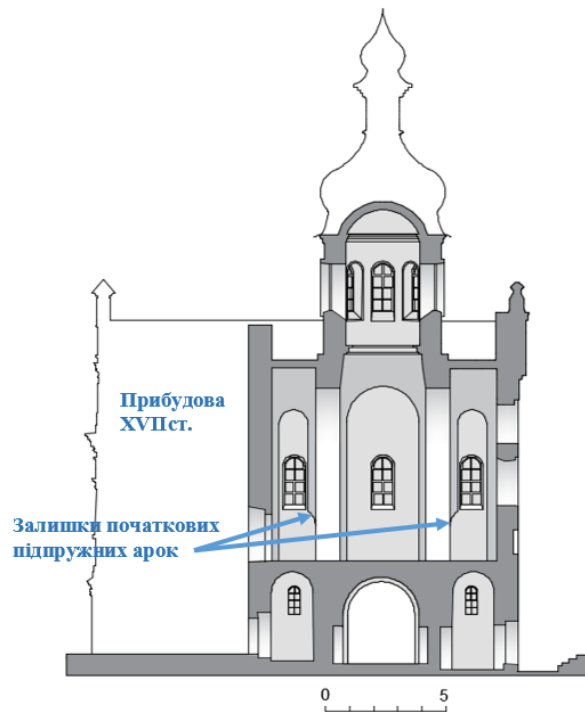

Рис. 23. Схематичний поперечний розріз Троїцької надбрамної церкви за обмірними кресленнями 2010 р.

Рис. 24. Залишки початкової підпружної арки. Південна апсида. Вигляд із південно-східного боку (фото 1) дивись маркувальну схему рис.27

Рис. 25. Залишки початкової підпружної арки. Північна апсида. Вигляд із північно-східного боку (фото 2)

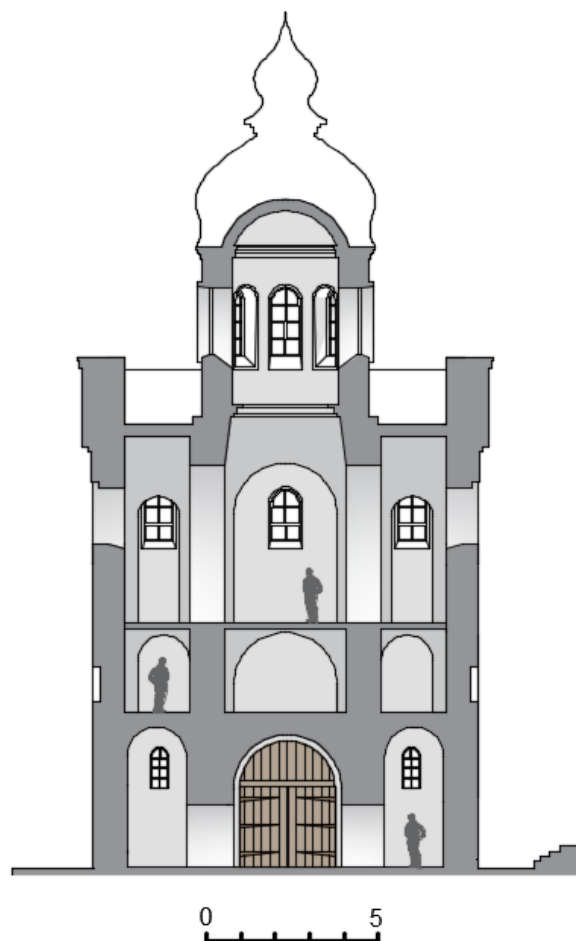

Рис. 26. Схематичний поперечний розріз Троїцької надбрамної церкви у час існування другого поверху над проїзною брамою до його об'єднання з об'ємом храму. Реконструкція В. І. Лук'яненка

¹⁷ Особливістю церкви є влаштовані у східній стіні ніші, які відіграють роль апсид (Троїцька надбрамна церква. Паспорт об'єкта культурної спадщини).

Постає запитання, звідки взяли ці залишки. Таке трапляється, коли під час перебудови споруди два поверхи, різні за функціональним призначенням, об'єднують в один простір. Тобто спершу в об'ємі Троїцької церкви було два поверхи (рис. 26), які у цьому місці (за іконостасом) мали арочні прорізи. Ширина арочного прорізу на кожному поверсі була різною, залежно від його функціонального призначення. Під час реконструкції храму, після розбирання перекриття, з'ясували, що арочний проріз другого поверху вужчий за проріз першого поверху. Крім цього, так сталося, що одна щока верхнього прорізу збігається зі щокою нижнього, а друга щока у своєму продовженні перерізає арку прорізу першого поверху.

Тогочасні майстри вирішили не виправляти похибку, яка утворилася у конфігурації арочних прорізів перед північною і південною апсидами¹⁷. Тим паче, що новий іконостас приховував за собою цей недолік.

Нині Троїцька надбрамна церква має два поверхи. Перший поверх – це брама, другий – храм (рис. 23). Про те, що храм поєднує в собі два поверхи, які раніше декілька разів перероблялися, свідчать не тільки конфігурації арочних прорізів перед північною і південною апсидами, а й дещо інше.

На рис. 28 і 29 зображено віконні прорізи 1, які розташовані по обидва боки центральної ніші-апсиди. Наявність цих прорізів свідчить про те, що свого часу не було північної і південної ніш-апсид. Наявна центральна ніша у східній стіні пам'ятки колись була повноцінною апсидою. Два віконні прорізи колись виходили назовні й освітлювали єдину на той час апсиду церкви. Нині ці прорізи розташовані у середині центрального об'єму церкви і вже не виконують свого початкового функціонального призначення.

Потрібно зазначити, що у північній апсиді (рис. 30) віконний проріз 2 розташований значно нижче, ніж початковий проріз 1. І цьому є пояснення. Арочна перемичка наявного віконного прорізу нижче початкового (1), а висота його удвічі більша, тому що виконували проріз (2) уже після

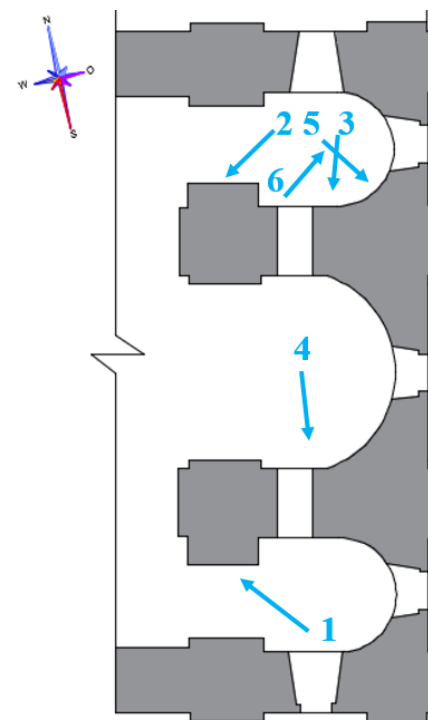

Рис. 27. Фрагмент сучасного плану другого ярусу Троїцької надбрамної церкви. Маркувальна схема фотоілюстрацій. ↑ – напрямок фотознімка. 1–6 порядковий номер фото

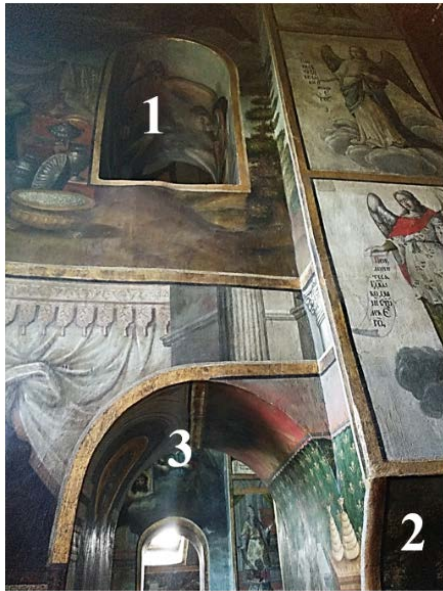

Рис. 28. Північна апсида, вигляд із північного боку (фото 3): 1 – початковий віконний проріз; 2 – залишки початкової підпругної арки; 3 – проріз для проходу між північною і центральною апсидами (фото 3)

Рис. 29. Центральна апсида, вигляд із північного боку (фото 4): 1 – початковий віконний проріз; 2 – проріз для проходу між центральною і південною апсидами (фото 4)

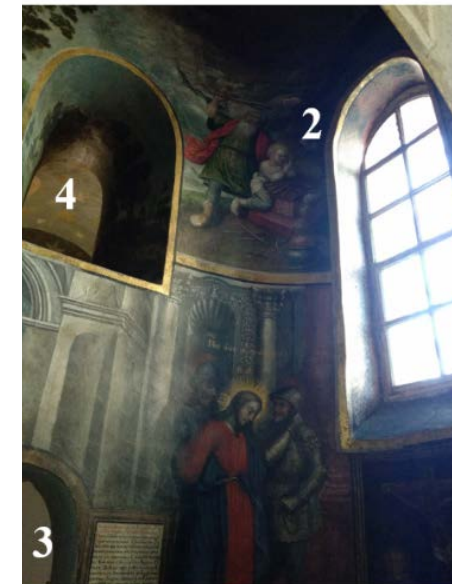

Рис. 30. Північна апсида, вигляд із північно-західного боку (фото 5): 1 – початковий віконний проріз; 2 – наявний віконний проріз; 3 – проріз для проходу між північною і центральною апсидами (фото 5)

ліквідації перекриття і об'єднання двох поверхів в один простір. На північній стіні північної апсиди (рис. 31) є віконний проріз 4 того самого будівельного періоду, що і проріз 2.

Арочні перемички віконних прорізів 2 і 4 розташовані на одному рівні. Ці прорізи споруджені одночасно під час будівництва північної апсиди. Початково обидва віконні прорізи (2, 4) мали однакові габарити. Після спорудження прибудови XVII ст. проріз 4 втратив своє функціональне призначення і залишився у своїх початкових габаритах. Коли будували північну прибудову, Троїцька церква вже існувала в сучасних обсягах. Зі зведенням прибудови на північній стіні храму замурували всі вікна, за винятком прорізу 4. Його

Рис. 31. Північна апсида, вигляд із південно-західного боку (фото 6): 2 – наявний віконний проріз; 3 – дверний проріз із північної апсиди до прибудови XVII ст.; 4 – віконний проріз другого будівельного періоду (фото 6).

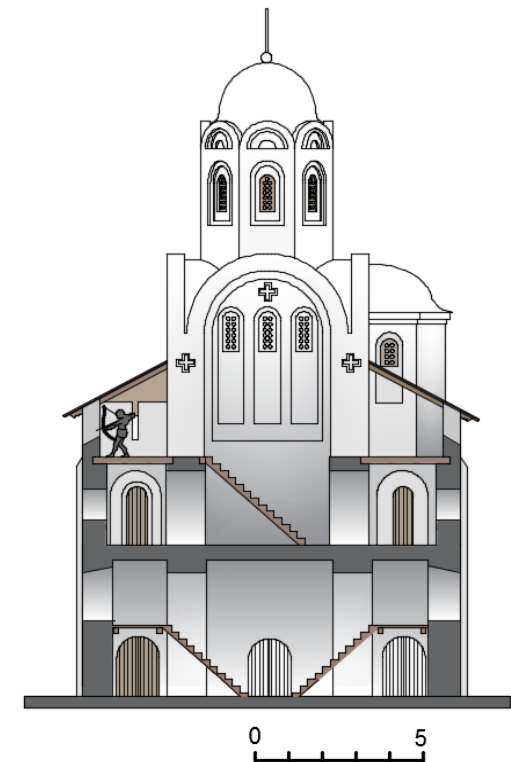
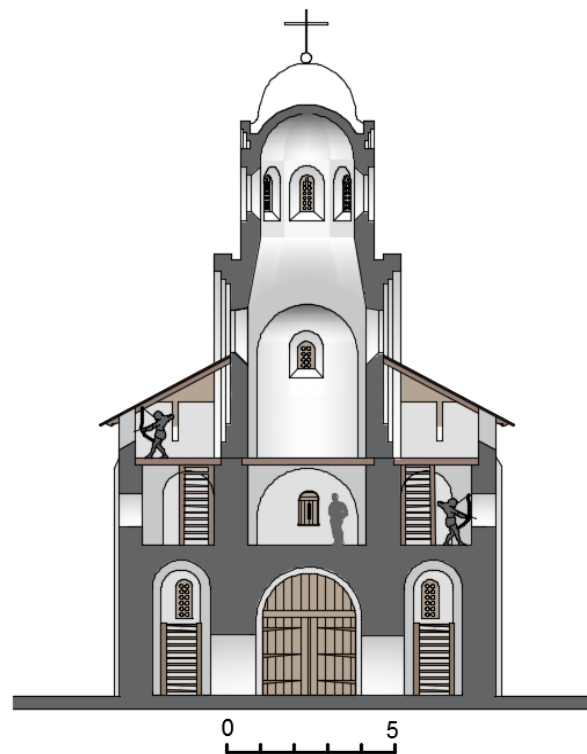

не замурували тому, що він був прихований від спостерігачів новим іконостасом. Вікна, які були у вівтарній частині храму, маючи відповідні габарити прорізу 4, не забезпечували достатнім освітленням цю частину споруди після пониження рівня підлоги церкви (об'єднання двох поверхів). Тому підвіконня трьох вікон східного фасаду були розібрані до теперішнього рівня. Отже, ці віконні прорізи отримали габарити, які збереглися до нашого часу.

На рис. 32 і 33 зображено розрізи Троїцької церкви і в'їзної брами монастиря, коли ця споруда мала три поверхи. На першому поверсі був проїзд із двома довгими приміщеннями, про які вже йшлося раніше.

Рис. 32. Гіпотетична реконструкція поперечного розрізу Троїцької церкви і проїзної брами Печерського монастиря у XII ст. Реконструкція В. І. Лук'яненка

Рис. 33. Гіпотетична реконструкція поздовжнього розрізу Троїцької церкви і проїзної брами Печерського монастиря у XII ст. Розріз по південному приміщенню. Вигляд із півдня. Реконструкція В. І. Лук'яненка

Другий поверх мав декілька функцій (рис. 35). По-перше, у його центральній частині, безпосередньо під об'ємом Троїцької церкви, захисники могли зберігати бойове спорядження і провіант. По-друге, він виконував функцію кругової оборони. Під час облоги захисники стріляли у ворогів

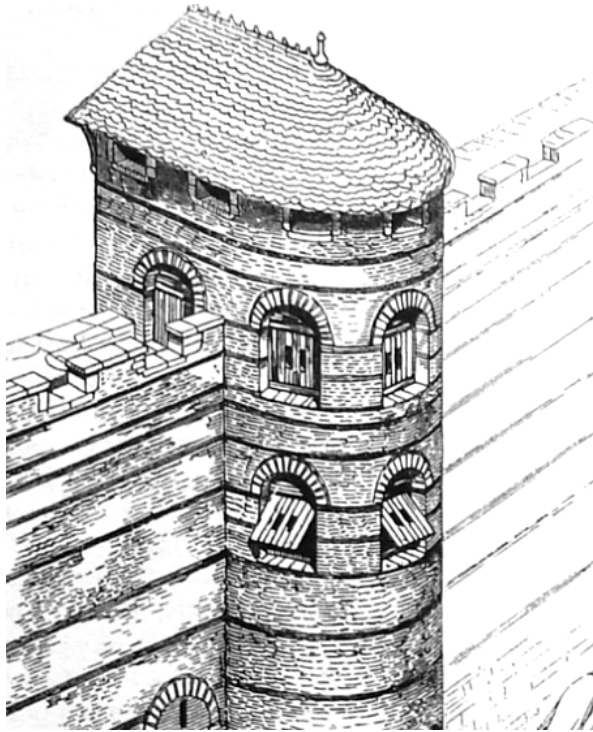

Рис. 34. Одна з веж вестготських укріплень міста Каркасона. Фрагмент малюнка (Виолле-ле-Дюк, Э. Э. (2007). *Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века.* Москва: Центрполиграф, 18)

¹⁸ Тараненко, С., Мисько, Ю., & Зажигалов, О. (2010). *Археологічна карта Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника*, 17, № 51.3.

крізь бійниці у дерев'яних щитах, які встановлювали у віконні прорізи. У мирний час у прорізах стояли віконниці (рис. 34).

Ці прорізи не збереглися до нашого часу. Імовірно, вони були у межах арокних ніш, які збереглися на південному фасаді Троїцької надбрамної вежі. На рис. 8 можна побачити, що шелига арки східної ніші розташована нижче, ніж три інші ніші. Можливо, саме тут був початковий дверний проріз входу на другий поверх надбрамної вежі. У ті часи перемички віконних прорізів зазвичай зводили вище дверних. По-перше, це збільшувало освітлення приміщення. По-друге, крізь матеріал, який застосовували у віконних заповненнях тих часів (пергамент, слюда, скло віконниць), нічого не можна було побачити. Для підтвердження або спростування припущення про існування початкових прорізів на місці теперішніх арокних ніш другого поверху потрібно виконати архітектурні натурні дослідження. Однак, як уже зазначено, провести ці дослідження не можна.

Відомо, що на південно-західному розі Троїцької надбрамної церкви у XII ст. примикала мурована оборонна стіна¹⁸. Залишки цієї стіни відкрив В. А. Богусевич у 1951 р.

Усі оборонні вежі завжди мали сполучення з захисними мурами. Тому можна зробити припущення, що вхід на другий поверх в'їзної брами Печерського монастиря початково здійснювався з бойової галереї оборонних мурів (рис. 35), незалежно від того, були це кам'яні мури або дерево-земляні. Далі, з другого поверху, по дерев'яних сходах (рис. 32, 33, 35) підіймалися на третій бойовий поверх, де розміщувалася Троїцька церква (рис. 36).

Ці сходи перерізали дерев'яні перекриття над другим поверхом з північного і південного боків майже на 4 м у напрямку підйому. У такий спосіб підпружні арки, залишки яких зафіксовано на обмірних кресленнях 2012 р., виконували функцію не тільки горизонтальних зв'язків, а й опори для дерев'яних балок перекриття третього поверху (рис. 32, 33, 35). Отже, на час спорудження проїзної брами з Троїцькою церквою над нею ці підпружні арки були конструктивно необхідні.

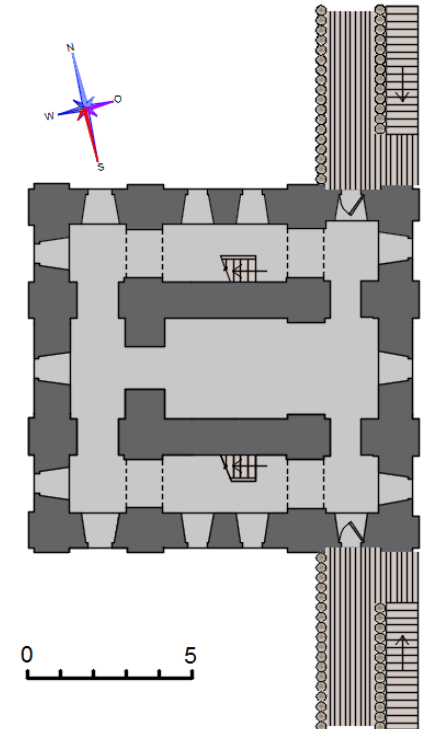

Рис. 35. Гіпотетична реконструкція плану другого поверху проїзної брами Печерського монастиря у XII ст. Пунктиром позначено підпружні арки. З північного і південного фасадів підходять дерево-земляні стіни (стовп'є). Реконструкція В. І. Лук'яненка

¹⁹ Петров, С. Троїцька надбрамна церква.

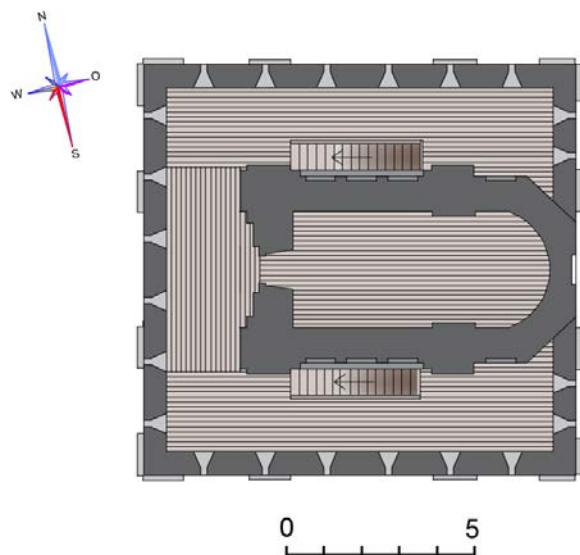

Рис. 36. Гіпотетична реконструкція плану третього поверху проїзної брами Печерського монастиря у XII ст. Реконструкція В. І. Лук'яненка

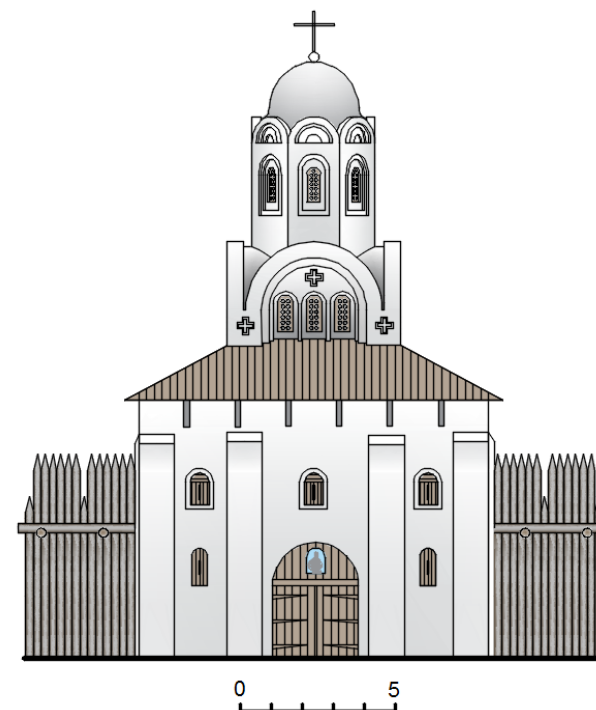
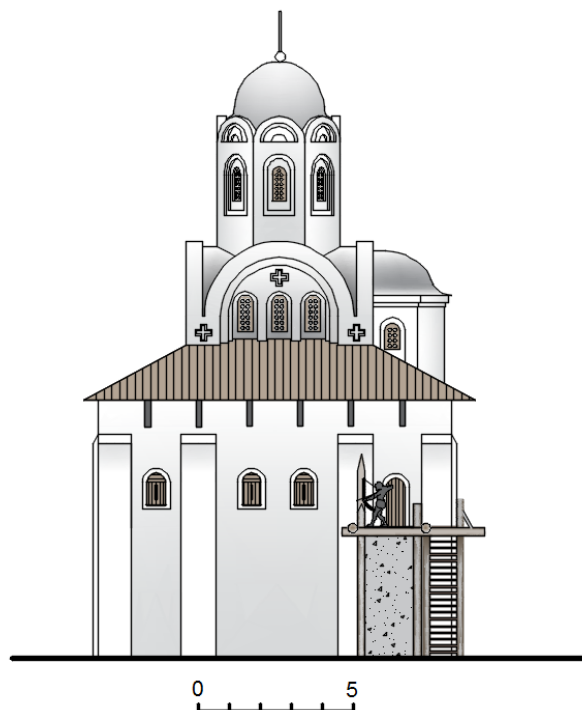
Рис. 37. Гіпотетична реконструкція південного фасаду проїзної брами Печерського монастиря із Троїцькою церквою у XII ст. Реконструкція В. І. Лук'яненка

Рис. 38. Гіпотетична реконструкція головного фасаду проїзної брами Печерського монастиря із Троїцькою церквою у XII ст. Реконструкція В. І. Лук'яненка

Незахищена від атмосферних опадів пласка дерев'яна підлога третього поверху не могла утримувати воду. Тому, безперечно, третій поверх мав бути накритий дахом. Імовірно, це був простий чотирискатний дах із тесовою або гонтовою покрівлею. Покрівля главки і конхи над апсидою були виконані зі свинцевих листів¹⁹, як зазвичай у храмах тих часів.

У результаті проведеного дослідження можна припустити, що початково, у XII ст., головний в'їзд до Печерського монастиря існував у вигляді цегляної прямокутної триповерхової вежі. Перший поверх – це проїзна брама, по обидва боки від якої були приміщення з господарською і оборонною функціями. Другий і третій поверхи насамперед виконували оборонні функції. У центральній частині другого поверху було приміщення – притулок для захисників, місце зберігання припасів. По периметру другого поверху розміщувався бойовий майданчик, на який можна було потрапити зі стовп'я, а пізніше з оборонних мурів.

Троїцька надбрамна церква розташовувалася у центральній частині третього поверху. Це був маленький однефний храм із гранчастою апсидою (рис. 37, 38), менший за розмірами, ніж Іоанно-Предтеченська церква, яку реконструйовано в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

²⁰ Ткаченко, М. Свята брама, 63.

²¹ Лук'янченко, В. (2006). Покої настоятеля Спаса-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському. Наукові дослідження та реставрація. *Вісник інституту УкрНДІпроектреставрація*, 3–4, 101–117.

²² Троицкая надвратная церковь. (1995). НКПИКЗ. *Архитектурные натурные исследования. Проезд* (Том 2, книга 1).

Упродовж часу існування проїзну браму і Троїцьку церкву неодноразово перебудовували. Для реконструкції споруди використовували плінфу і камінь із мурування її частин, яку необхідно було розібрати для втілення нових задумів зодчих. Доведено, що у *XII ст. вже могли будувати храми на будівельних матеріалах зі зруйнованих споруд*²⁰. Ця тенденція зберігалася протягом століть, і у теперішній час також.

Досліджувати будівельну еволюцію пам'яток, на яких для їхньої реконструкції або перебудови застосовували будівельні матеріали із їхніх зруйнованих частин, дуже складно. Саме застосування таких матеріалів у 1955 р. стало причиною помилкового визначення початкового ядра будинку покоїв настоятеля Спаса-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському. Тоді натурні дослідження виконували співробітники інституту «Київпроект» під керівництвом архітектора М. В. Холостенка. Розширений обсяг Іллінської церкви дослідники помилково визначили як початковий тільки тому, що він був зведений із тієї самої цегли, що й початкове ядро пам'ятки. Насправді цю частину Іллінської церкви змурували з цегли від розібраної початкової галереї²¹. Тому потрібно, застосовуючи всі відомі методи комплексних натурних досліджень, логічно й обґрунтовано визначати будівельну еволюцію пам'ятки.

Можливо, у подальшому слід застосувати прилади георадарного знімання для обстеження стін в інтер'єрі Троїцької надбрамної церкви з метою пошуку початкових гнізд від дерев'яного перекриття між імовірними другим і третім початковими поверхами в'їзної брами. Можна припустити, що початкові гнізда дерев'яних балок збереглися в масиві мурування у вигляді порожнин, або нещільних закладок (замуровок), які скриті під шаром тиньку та монументального живопису.

Зміна сюжетів монументального живопису, зміна пофарбування фасадів та інтер'єрів – це теж складові будівельної еволюції пам'ятки. Зокрема, під час архітектурних натурних досліджень Троїцької надбрамної церкви у 1995 р. співробітники інституту «Укрпроектреставрація» встановили, що початково проїзд (по збереженому шару тиньку) був пофарбований у золотисто-вохристий колір²², далі йшли світло-зелений, зелений, блакитний, синій і знову блакитний, який зберігся досі. У складі шару тиньку проїзду, крім іншого, знайшли яєчну шкаралупу, пофарбовану у червоний колір.

Безумовно, подальше вивчення Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, що пов'язане з її будівельною еволюцією та датуванням її спорудження, має неабияке значення для поглиблення знань з історії архітектури стародавнього Києва.

References

- Bogusevich, V. (1951). Arkheologicheskiye raskopki v zapovednike Kievo-Pecherskoj lavry v 1951g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii NAN Ukrainy*, f. 64 (Ekspedytsyi), № 1951/8a.
- Cherednychenko, Ye. (2009). Pidzemna sporuda pid ohorozheiu (Mazepynska stina) navkolo verkhnoi terytorii lavry. *Mohylianski chytannia*, 411–417.
- Lukianchenko, V. (2006). Pokoi nastoiatelia Spasa-Preobrazhenskoho monastyria u Novhorodi-Siverskomu. *Naukovi doslidzhennia ta restavratsiia. Visnyk instytutu UkrNDIproektrestavratsiia*, 3–4, 101–117.
- Maznovets, L. (transl.). (1989). *Litopys Ruskyi za Ipatiivskym spyskom. Pamiatnyky hradostrytelstva i arkhytektury Ukraynskoï SSR. Illjustratsyonnyj spravochnyk-katalog*. (1983) (Vol. 1).
- Petrov, S. Troitska nadbramna tserkva. Rukopys. *Naukovyi viddil analizu proektnykh robıt, koordynatsii arkhytekturykh doslidzhen, obliku ta okhorony nerukhomykh pamiatok. Sbornyk materyalov dlja istorycheskoj topografii Kieva*. (1874).
- Taranenko, S. (2019). Nove vidkryttia u 2018 r. muriv Kyievo-Pecherskoho monastyria. In *Badania archeologiczne w Polsce srodkowowschodniej, zachodniej Bialorusi i Ukrainie w roku 2018*. Streszczenia wystapien (pp. 41–42). Lublin, Instytut Archeologii UMCS w Lublinie.
- Taranenko, S., Mysko, Yu., & Zazhyhalov, O. (2010). *Arkheolohichna karta Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka*.
- Tkachenko, M. (2006). Sviata brama Pecherskoho monastyria yak pamiatka arkhytektury XII st. *Lavrskyi almanakh: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukraïnskoï istorii ta kultury*, 16, 63.
- Troitskaia nadvratnaia tserkov. (1995). NKPYKZ. *Arkhytekturnyje issledovanyia. Proezd* (Vol. 2 (1)). *Trudy Pervogo Arkheolohycheskogo Sezda v Moskve*. 1869. (1871).
- Vygodov, V. (1985). Skulptura Georgija na bashne Moskovskogo kremliia. In *Pamiatnyky russkoj arkhytektury i monumentalnogo iskusstva* (p. 25).

Vadym Lukianchenko

RECONSTRUCTION OF THE ORIGINAL ARCHITECTURE OF THE GATE CHURCH OF THE TRINITY OF KYIV PECHERSK LAVRA

The study of the building evolution of the Gate Church of the Trinity of Kyiv Pechersk Lavra covers many important aspects that require serious architectural, archaeological and bibliographic research.

First of all, it is the identification and analysis of facts that could answer the question of the time of its construction and initial functional purpose.

For the first time, the conclusions and assumptions presented in the article are based not only on materials from literary and graphic sources but first of all on field research and visual inspection of the Gate Church of the Trinity.

Based on the materials of scientific architectural and archaeological research, and analysing the results of visual inspection, the author concludes that the Gate Church of the Trinity was originally built in a single defensive line of the monastery as a defensive structure. It combined two functions: cult and defense. Initially, it was approached by a defensive wall in the form of a pillar, which in the second half of the twelfth century. was replaced by a stone wall. It was from the battle level of these defensive walls that the access to the second defensive floor of the protective tower above the main passage gate of the monastery was initially carried out. Based on the indisputable facts revealed during the field research (remains of building structures, their configuration and location), the author claims that the Gate Church of the Trinity was initially built as a defensive three-story tower. On the ground floor of the building, in its central part, there was a passage, and in the side parts there were utility rooms and defensive battlefields to protect the monastery during the siege. The second floor was connected with the battle levels of the adjacent protective monastery walls and the third battle floor of the tower. The ceilings above the second floor of the building were flat wooden with wooden beams and brick arches. On the third floor of the tower was a small Church of the Trinity. The church had one nave and one apse.

The article presents hypothetical reconstructions of floor plans, general views of facades and sections of the Gate Church of the Trinity for the initial construction period.

Due to the impossibility of applying traditional methods of scientific, architectural field research directly in the interior of the Church of the Trinity, the author proposes to use georadar surveying devices to examine the walls to find the initial nests of the wooden floor between the probable second and third floors.

Keywords: Kyiv Pechersk Lavra, Gate Church of the Trinity, georadar survey.

DOI 10.15407/mics2020.10.041

УДК 94(477.83)

Орися Віра,

*магістерка історії, аспірантка кафедри класичних,
візантійських і середньовічних студій Українського католицького університету
vira@ucu.edu.ua*

<https://orcid.org/0000-0003-0750-2954>

ГЕНЕЗА ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЗВ ВУЛИЦЬ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ЛЬВОВІ

Згідно з «просторовим поворотом», простір у містах потрібно розглядати не лише в контексті соціальних процесів, але також як продукт людської діяльності та уяви. Назви вулиць є невід'ємною частиною уявлення людей про простір в місті. У середньовіччі та ранньомодерні часи назви нерозривно пов'язувались із об'єктами, ремісниками чи громадами, що проживали на території. Тож і досліджувати назви варто в їх хронологічному розвитку та в поєднанні з простором. Найчастіше назви львівських вулиць згадуються в довідниках з перейменування та вивчалися, переважно, на краєзнавчому рівні. Це означає, що назви вулиць у Львові іноді ставали предметом домислів та обростали багатовіковими міфами. Це дослідження спрямоване на з'ясування процесів перейменування, вивчення генезису таких назв та відображення їх на карті за допомогою геоінформаційної системи. Це пояснить і дасть нам краще розуміння їх формування. Як перший крок у цьому дослідженні було створено базу даних назв вулиць Львова у 1382–1768 роках. Податкові записи були первинним джерелом, а книги міської ради – допоміжним. У цій базі даних кожна назва вулиці має унікальний ідентифікатор. Потім було створено геоінформаційну систему (додаток QGIS 2.18). Вона має три шари: перший містить карту Львова Фрідріха фон Міга (XVIII століття), другий – сучасну, а третій – об'єкти (вулиці), до яких приєднані імена з бази даних. Завдяки ідентифікатору програма вибирає лише потрібну назву вулиці та хронологічно відображає її розвиток. Це дає змогу проаналізувати зміни назв вулиць, їх приблизне розташування та зрозуміти витoki деяких міфів щодо назв вулиць Львова. Наприклад,

¹ 1382 р. – це рік перших зафіксованих назв зі збережених міських книг. 1527 р. – умовна дата «кінця» середньовіччя у Львові, адже цього року відбулась значна пожежа в середмісті, після якої, за хроніками, звели кам'яне місто.

² Мельник, Б. (2001). *Довідник перейменувань вулиць і площ Львова. XIII–XX століття*. Львів: Світ.

³ Зокрема датування перших згадок вулиць, а подекуди і їх розташування. Наприклад, згідно з довідником, перша згадка про вулицю Пальчиковську – 1542 р., хоча запис у міській книзі 1507–1530 рр. фіксує *platea palczykowska* у 1517 р. Або ж вулиця Шпитальна, за довідником, вперше з'являється 1501 р., однак у лавчиній книзі 1441–1448 рр. першу згадку про *der gassen gegen den spital* (вулиця біля шпиталю) датовано 1442 р. А вже як *platea hospitalis* (вулиця Шпитальна) – 1461 р.

⁴ Крип'якевич, І. (1965). Топоніміка старого Львова. *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР*, 5 (67), 85–87.

⁵ Крип'якевич, І. (1991). *Історичні проходи по Львові*. Львів: Каменяр.

⁶ Долинська, М. (1996). Ретроспективна метода дослідження забудови середмістя Львова. В *Урбаністично-архітектурні проблеми міст Галичини*. Львів, 56–62; Її ж. (1999). Українські квартали в часі австрійського періоду Львова. Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. *Вісник Державного університету «Львівська політехніка»*, 379, 199–204; Її ж. (2001). «Вступ до соціотопографії», як узагальнений метод історико-архівних попередніх досліджень в реставрації архітектурних об'єктів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Архітектура, 429, 166–173.

⁷ Долинська, М. (2006). *Історична топографія Львова XIV–XIX ст.* Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка».

аналізуючи формування назви вулиці «*Sutorum / Szewska*» (вулиця Шевська), з'ясовано, що будівля та розташування єзуїтської церкви вплинули на сприйняття навколишнього простору, тому назва вулиці стала подвійною: «Єзуїтська або Вулиця Шевська». Другий приклад показує, що назва вулиці «Зарванська / Сербанська» походить від старопольського слова, що означає «галасливий ринок», а не від сербів, які осіли в місті набагато пізніше, ніж виникла назва вулиці.

Ключові слова: Львів, назви вулиць, геоінформаційні технології, вулиця Зарванська, вулиця Шевська.

Називництво формувалось разом із містом. Поставали будинки та квартали, зводилися мури та освоювалися передмістя. Із часом простір отримував назву. Генезу і формування урбанонімів варто досліджувати нероздільно від самого міського простору та в історичному контексті.

Основний акцент цього дослідження назв вулиць Львова зроблено на середньовічному періоді магдебурзького міста (1382–1527 рр.¹) з необхідними екскурсами у ранньомодерний час (XVI–XVIII ст.), які підкреслюють тривалість формування назв у часі.

Історією львівських вулиць (та історією їхніх назв) займався лише Борис Мельник². Під його авторством було видано довідник перейменування вулиць і площ Львова (XIII–XX ст.). Там подано назви вулиць різних періодів в алфавітному порядку, перші (зафіксовані автором) письмові згадки та їхні сучасні відповідники. Звісно, такі обширні хронологічні рамки не дали автору змоги дослідити все ретельно, особливо це стосується назв середньовіччя та ранньомодерності³. Значний внесок у вивчення етимології львівських міських назв зробив історик Іван Крип'якевич. У його розвідці⁴ назви вулиць поділено на декілька груп за ознаками (їх розташування щодо географічних об'єктів, національна і професійна належність); перелічено також назви вулиць на передмістях, які утворювалися від прізвищ власників і від сакральних споруд. Також у своїй відомій праці⁵ він торкається питань розташування вулиць та походження деяких назв. Найбільше до питань львівського називництва зверталась професорка Мар'яна Долинська. В дослідженнях⁶ вона використовувала годоніміку як складову соціотопографічного методу для ретроспективної локалізації нерухомості в містах. Її праці присвячені теоретичним проблемам соціотопографії та безпосередньо історичній топографії Львова⁷. Незважаючи на цінність цих досліджень, у поєднанні з сучасними технологіями можна досягнути кращої візуалізації та чіткішої локалізації певних об'єктів.

⁸ *Lat. platea Haliciensis* – розташований у середмісті. Від цієї вулиці й одноіменних воріт починалася дорога до міста Галича, колишньої столиці Галицько-Волинського князівства. (Усі назви вулиць в оригінальному написанні (латинські, німецькі та польські) і роки їх існування в примітках подано за базою даних геоінформаційної системи.)

⁹ *Lat. platea Sokolnicensis* – вперше згадано у 1520 р. Вулиця вела в напрямку до села Сокольніки, починалась мостом через річку Полтву, який теж мав назву Сокольніцький. Приблизно збігається з початком сучасної вулиці М. Коперника.

¹⁰ *Lat. mons calecarum* або *platea Caliczagora* – з 1472 р. згадується лише як гора. В 1516 р. вперше вживається з денотатом «вулиця», хоча побутують два варіанти. Аналіз платників податків (із другої половини XVI ст.) з цієї вулиці свідчить, що це були звичайні передміщани, які сплачували шос, відповідно до свого майна і статусу (це спростовує здогад, що в цій місцевості жили найбідніші мешканці міста). Детальніше про статус жебраків див.: Гошко, Т. (2017). Жебраки у руських містах XV – першої половини XVII ст. *Україна в Централь-но-Східній Європі*, 17, 462–490.

Назва «Каліча гора» найпевніше виникла через те, що там розміщувався шпиталь св. Лазаря, який слугував притулком для жебраків і вбогих. Згодом, за Зиморовичем, у 1618 р. «лазарет перенесли з Калічої гори на Сокольніцький гостинець», однак назва за інерцією залишилась. Була відновлена в 1990-х рр., хоч і без урахування її початкової локації.

¹¹ *Lat. platea Castrensis, plathea ante parvum castrum* – вела до Низького замку в середмісті.

¹² *Lat. platea Ruthenorum* – приблизно сучасна вул. Руська.

¹³ *Lat. plathea Tartharorum* – умовно, сучасна вул. Краківська.

¹⁴ *Lat. Platea Pistorum* – частина сучасної вул. Театральної.

¹⁵ *Lat. Serrifabrorum platea* – була на Галицькому передмісті перед Галицькою брамою. Назву згадано у шосових реєстрах 1571–1598 рр.

¹⁶ *Lat. Temryczowa platea* – вулицю можна приблизно окреслити між парною стороною сучасних вул. Личаківської та вул. М. Лисенка. За чернеткою «Головного інвентаря...», у 1449 р. Миколай Темрич викупив півтора лану в Петра Кушніра (Долинська, М. Історична топографія, 286). Від імені власника лану і пішла назва вулиці – «Темричівська».

¹⁷ *Lat. platea Abrkowska* – вперше трапляється у 1522 р. Вулиця позначала територію Абрковського лану. Походить від прізвища двох братів Андрія і Миколи Абрків. З 1582 р. і надалі назва існує у варіанті «вулиця Габрковська» – *Habrkowska platea*.

¹⁸ Капраль, М. (1997). Власники нерухомості середмістя Львова 30–40-х років XVI століття у світлі шосових реєстрів (соціотопографічний аспект). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 233: *Праці Історично-філософської секції*, 148.

¹⁹ Czaja, R., & Noga, Z. (2015). "Heterogeniczność przestrzeni miejskiej w Królestwie Polskim i Rzeczypospolitej Obojga Narodów w epoce przedprzemysłowej". *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 63 (2), 183.

²⁰ Gregory, I. N. *A Place in History: A Guide to Using GIS in Historical Research*. Retrieved from <http://hds.essex.ac.uk/g2gp/gis/index.asp>.

²¹ Долинська, М. Історична топографія, 36–86.

²² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ), (магістрат м. Львова). Ф. 52, оп. 2, спр. 769–813.

²³ Czołowski, A. (Wyd.). (1892). *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta* (Tom I. Najstaesza księga miejska 1382–1389). Lwow; Czołowski, A. (Wyd.). (1896). *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta* (Tom II. Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414). Lwow; Czołowski, A. (Wyd.). (1905). *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta* (Tom III. Księga przychodów i rozchodów miasta 1414–1426). Lwow.

²⁴ Czołowski, A., & Jaworski, F. (Wyd.). (1921). *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta* (Tom IV. Księga ławnicza miejska 1441–1448). Lwow.

²⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 52, оп. 2, спр. 8–10.

У пізньосередньовічний та ранньомодерний час назви виникали завдяки самим міщанам. Вони були реально мотивовані, не закріплені постановами міської влади (наскільки це досліджено станом на сьогодні), тож могли змінюватися. Але змінювались вони впродовж певного часу, переважно через зміни на тлі міста. Саме тому назви потрібно розглядати в «часі їх довгої тривалості». Оскільки міське називництво нероздільно пов'язане з простором, неможливо досліджувати їх окремо один від одного, адже «простір міста – це не лише місце, де відбуваються соціальні процеси, а й продукт людської діяльності і уяви»¹⁹.

Поставлені завдання можна реалізувати завдяки розвитку цифрових технологій, зокрема геоінформаційних, які «поєднують у собі системи управління базами даних з інформацією про місце розташування; здатні керувати, обробляти, аналізувати та відображати дані, які просторово прив'язані до поверхні землі»²⁰. Одним із інструментів цієї сфери є програма QGIS [2.18].

Спираючись на праці професорки Мар'яни Долинської, яка є авторкою методики ретроспективної локалізації нерухомої власності²¹, розроблено власну методику дослідження назв вулиць, яка передбачає створення геоінформаційної системи з назвами вулиць Львова, що передбачає кілька таких етапів.

Перший етап полягав у збиранні назв вулиць, які були зафіксовані у джерелах. Найкращим джерелом для дослідження назв є податкові (шосові) книги²² – це серійні однотипні документи, за даними яких можна простежити динаміку назв (із даних книг узято назви 1535–1768 рр.). Та оскільки такі реєстри вели лише у XVI–XVIII ст., назви вулиць ранішого періоду можна знайти у найдавніших міських книгах – трьох книгах прибутків і видатків (1382–1426 рр.)²³ та одній лавничій книзі (1441–1448 рр.)²⁴, а також книгах ради (1461–1542 рр.)²⁵, в яких містяться витяги з актів купівлі-продажу, запоруки, угоди при розділі майна, тестаменти, карні справи та багато іншого. Таким чином, за зазначеними джерелами, зафіксовано назви 1382–1768 рр.

Другий етап – це впорядкування знайдених назв за хронологією та укладення їх у таблиці.

Третій – переклад назв українською мовою, адже всі знайдені назви були латинською, німецькою та польською мовами.

Четвертий – укладення бази даних для геоінформаційної системи, яка містить такі дані: назву вулиці в оригіналі, ID, день, місяць (якщо відомо) і рік збирання шосового податку або запису судової справи, переклад назви вулиці українською мовою, джерело (фонд, опис, справа, аркуш), мова оригіналу.

Кожній назві вулиці було надано унікальний ідентифікаційний номер. Оскільки всі назви були укладені хронологічно, завдяки ID, програма витягує з бази даних лише потрібну назву.

Для останнього етапу потрібно було вибрати історичну мапу, на якій би зображувались вулиці. Було вибрано одну мапу з корпусу військово-топографічного картографування часів Йосифа II

²⁶ Петришин, Г. (2006). «Карта Ф. Фон Міга» (1779–1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 10.

(імператор Священної Римської імперії (1765–1790; до 1780 р. правив разом зі своєю матір'ю Марією-Терезією, від якої успадкував Габсбурзькі володіння), яка відома за іменем керівника проекту – Фрідріха фон Міга (1731–1783), інженера, обер-лейтенанта квартирмейстерства австрійського генерального штабу²⁶. Мапа Львова належить до топографічних описів Галичини, які були створені упродовж 1779–1782 рр., незадовго після переходу цієї території під владу Габсбурзької монархії, тож на них детально відображено стан міста до «австрійської перебудови».

Першим шаром геоінформаційної системи буде сучасна карта. Другим – мапа фон Міга. На третьому шарі (рис. 1) є відображені об'єкти-полігони (вулиці).

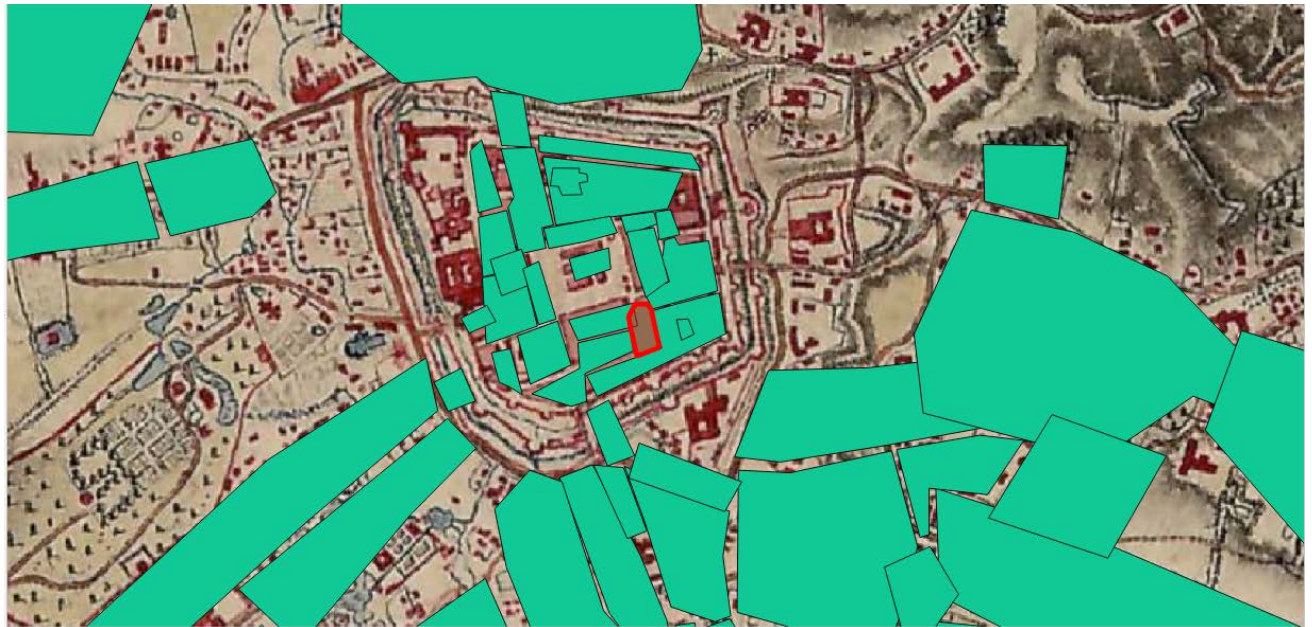

Рис. 1. Вигляд третього шару геоінформаційної системи з умовним розташуванням вулиць

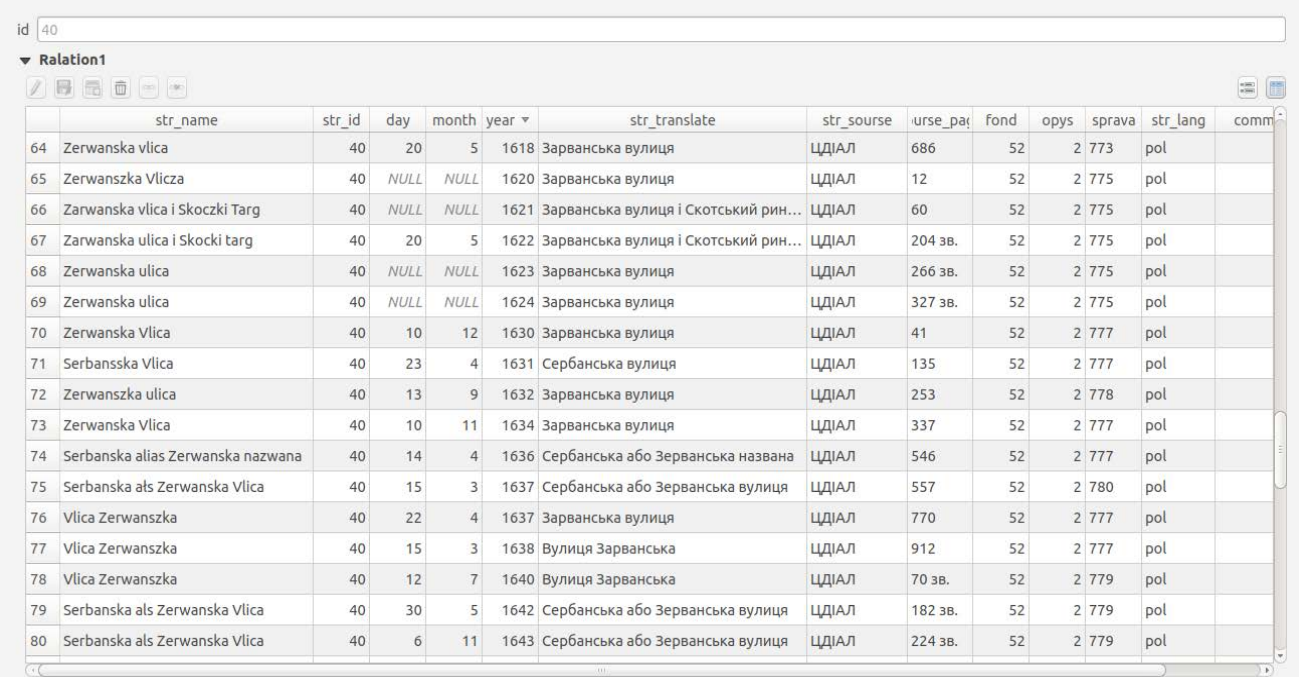
Потрібно звернути увагу на те, що локалізація вулиць на карті – умовна, адже назви вулиць належать до понять, які не мають чітких меж. Хоча локалізації пробігання вулиць у середмісті неабияк сприяла правильна і незмінна паралельно-перехресна планувальна структура. На передмістях ретроспективну локалізацію вулиць здійснила М. Долинська²⁷, зокрема на основі «Інвентаря ста ланів», тож об'єкти, відображені на карті (вулиці XVII–XVIII ст.), умовно ретроспективно локалізовані за її працями. Також потрібно врахувати, що за основу взято карту XVIII ст., яка не відображала реалії пізньосередньовічного і ранньомодерного часу. Могло змінюватися все, зокрема русла потоків і річок унаслідок викопування ставів, і навіть горби зникали за умови, що з них видобували каміння

²⁷ Долинська, М. Історична топографія, 183–205.

²⁸ Капраль, М. (Ред.) (2014). *Атлас українських історичних міст* (Т. 1: Львів). Київ: Картографія, 28, 37–40.

або пісок для будівельних потреб. Такі зміни спричиняли зміни мережі шляхів і доріг, виникали нові осаді на передмістях, з XVII ст. бурхливо й потужно розбудовувалася система передміських укріплених монастирів²⁸, а також фільварків. Тож на одній карті важко відобразити зміни, які відбулися з територією за майже чотири століття, але зіставлення назв однієї території за певний час дає відповіді на деякі запитання. Розглянемо нижче найцікавіші, які вдалося з'ясувати.

За натискання на об'єкт-вулицю, на екрані з'являється вікно з інформацією з бази даних (рис. 2) у хронологічному порядку. У такий спосіб можна простежити першу згадку про вулицю та зміни в назві упродовж майже 400 років. Дані можна відфільтрувати за роками, мовою оригіналу (скажімо, відобразити лише назви німецькою мовою), архівною справою та іншими категоріями.

The screenshot shows a web-based database interface. At the top, there is a search bar with 'id' and the value '40'. Below it, a section titled 'Relation1' contains a table with 13 columns: str_name, str_id, day, month, year, str_translate, str_source, urse_pa, fond, opys, sprava, str_lang, and comm. The table lists 16 rows of data, showing the evolution of the street name 'Zerwanska Vlica' from 1618 to 1643. The names are listed in Polish, and the translations are in Ukrainian. The table is sorted by year in ascending order.

	str_name	str_id	day	month	year	str_translate	str_source	urse_pa	fond	opys	sprava	str_lang	comm
64	Zerwanska vlica	40	20	5	1618	Зарванська вулиця	ЦДІАЛ	686	52	2	773	pol	
65	Zerwanska vlica	40	NULL	NULL	1620	Зарванська вулиця	ЦДІАЛ	12	52	2	775	pol	
66	Zarwanska vlica i Skoczki Targ	40	NULL	NULL	1621	Зарванська вулиця і Скотський рин...	ЦДІАЛ	60	52	2	775	pol	
67	Zarwanska ulica i Skocki targ	40	20	5	1622	Зарванська вулиця і Скотський рин...	ЦДІАЛ	204 зв.	52	2	775	pol	
68	Zerwanska ulica	40	NULL	NULL	1623	Зарванська вулиця	ЦДІАЛ	266 зв.	52	2	775	pol	
69	Zerwanska ulica	40	NULL	NULL	1624	Зарванська вулиця	ЦДІАЛ	327 зв.	52	2	775	pol	
70	Zerwanska Vlica	40	10	12	1630	Зарванська вулиця	ЦДІАЛ	41	52	2	777	pol	
71	Serbanska Vlica	40	23	4	1631	Сербанська вулиця	ЦДІАЛ	135	52	2	777	pol	
72	Zerwanska ulica	40	13	9	1632	Зарванська вулиця	ЦДІАЛ	253	52	2	778	pol	
73	Zerwanska Vlica	40	10	11	1634	Зарванська вулиця	ЦДІАЛ	337	52	2	777	pol	
74	Serbanska alias Zerwanska nazwana	40	14	4	1636	Сербанська або Зерванська названа	ЦДІАЛ	546	52	2	777	pol	
75	Serbanska als Zerwanska Vlica	40	15	3	1637	Сербанська або Зерванська вулиця	ЦДІАЛ	557	52	2	780	pol	
76	Vlica Zerwanska	40	22	4	1637	Зарванська вулиця	ЦДІАЛ	770	52	2	777	pol	
77	Vlica Zerwanska	40	15	3	1638	Вулиця Зарванська	ЦДІАЛ	912	52	2	777	pol	
78	Vlica Zerwanska	40	12	7	1640	Вулиця Зарванська	ЦДІАЛ	70 зв.	52	2	779	pol	
79	Serbanska als Zerwanska Vlica	40	30	5	1642	Сербанська або Зерванська вулиця	ЦДІАЛ	182 зв.	52	2	779	pol	
80	Serbanska als Zerwanska Vlica	40	6	11	1643	Сербанська або Зерванська вулиця	ЦДІАЛ	224 зв.	52	2	779	pol	

Рис. 2. Вигляд структури бази даних з прикладом зміни назви «Зарванська»

²⁹ Перші писемні згадки подано за міською книгою 1382–1389 рр., що є найстарішою збереженою книгою, оскільки, як пише Б. Зиморович, 1381 року дерев'яний Львів згорів і «втратили архів міста з державними документами». Та все ж, варто пам'ятати, що багато середміських вулиць отримали свої назви ще задовго до цієї дати.

Від міських брам простягались дві однойменні з брамами вулиці – Краківська і Галицька. Назва вулиці Галицької вперше згадується 1384 р.²⁹ та незмінно існує до наших днів, тобто це найстаріша назва вулиці, що жодного разу не зазнала перейменувань. До таких, що не зазнали змін, також можна було б віднести назву вулиці Краківської, але з 1382 до 1417 р. у джерелах трапляється інша назва цієї вулиці – Татарська. Прикро, що за 1417–1441 рр. немає збережених документів, за якими

³⁰ Зубрицький, Д. (2006). *Хроніка міста Львова* (перекл. з польськ. І. Сварника; комент. М. Капраля; ред. О. Шишка, Ю. Бірюльов). Видання друге, виправлене і доповнене. Львів: Центр Європи, 60.

³¹ Зашкільняк, Л., & Крикун, М. (2002). *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 40.

³² Schugasse / platea Sutorum / vlicza Sewcza.

³³ Пол. Vlicza ku fortcze.

³⁴ Пол. Vlicza Sewcza ku fortcze.

³⁵ Зубрицький, Д. Хроніка міста Львова, 212, 218.

³⁶ Пол. Iezuiczka vlicza.

³⁷ Пол. Iezuiczka albo sewska ulica.

³⁸ Пол. vlica Szewska ku Iezuitom.

³⁹ Лат. platea Zarwanska.

можна було б дослідити, як змінювалась назва з Татарської на Краківську. Бартоломей Зиморович під 1403 р. у своїй відомій хроніці пише, що «Татари, руськими князями міським правом обдаровані, ...але, багато [раз] були визнані винними у викраденні шляхетних хлопчиків і дівчаток, усім стадом за мури міста виселені». Та цю тезу, ще свого часу, в середині XIX ст., розвінчав історик Денис Зубрицький. Він пише, що Зиморович жив у той час, коли у викраденні християнських дітей звинувачували євреїв, тож бурмістр, заодно, засуджує і татар. Також Зубрицький вказує на те, що татари жили і сплачували податки в місті нарівні з іншими, це були спокійні ремісники і торговці, тож «для чого їм були ці викрадення? Приховати дітей серед себе вони не могли. Передати кочівним татарам теж. Зрештою дітей і не брали в ясир, забирали лише сильних та рослих, щоб використати їх для роботи або продати»³⁰. Тому, на його думку, татарські мешканці час від часу приймали християнську віру й асимілювалися серед польського, руського чи вірменського населення. Можна додати, що з XV ст. підвищується статус Кракова як «історичної столиці»³¹, дорога до якої зі Львова й починалася з названої вулиці. Тож назву «Краківська» щодо брами і вулиці починають вживати все частіше. Отже, назва вулиці Краківської побутує з 1441 р. і до сьогодні.

Назва вулиці «Шевська» протягом 150 років (1444–1594 рр.) зафіксована в єдиному варіанті³². Потім дуже короткий час (1597–1602 рр.) вживали «вулиця до фіртки»³³ або «вулиця Шевська до фіртки»³⁴. За прізвиськами платників податків, це та сама Шевська. З 1603 по 1618 рр. трапляється усталена назва: vlicza Sewcza. У 1610 р. було закладено наріжний камінь єзуїтського костелу, а саме місце під забудову було віддано єзуїтам ще у 1603 р.³⁵

У 1622 р. вперше згадано Єзуїтську вулицю³⁶, яка вже у 1623 р. стає Єзуїтською або Шевською³⁷. Помітно, що упродовж майже двадцяти років сприйняття простору навколо будівництва храму в міщан змінювалось. Об'єкт (костел єзуїтів), який з'являвся на тлі міста, слугував найкращим орієнтаційним пунктом для міщан і гостей міста. Тож не дивно, що назва у 1636 р. трохи змінюється на «вулиця Шевська до Єзуїтів»³⁸. У такому напрямковому варіанті вживають до 1674 р., після чого знову повертається назва «вулиця Шевська», яку застосовують до 1767 р. Тобто з 1622 р. і до кінця XVIII ст. міщани знали і користувались двома назвами. Можна припустити, що в уяві міщан дуальність назви не дезорієнтовувала і не викликала відчуття нефункціональності. Спосіб називництва вулиць, як бачимо, був досить гнучким і розвивався пліч-о-пліч зі змінами на тлі міста і запитам суспільства.

Податкові реєстри переписували з року в рік протягом XVI–XVIII ст. Часто писарі брали за взірць реєстри попередніх років і лише позначали ту чи ту суму сплачених коштів. Завдяки такому переписуванню до нас дійшла сучасна назва вулиці Сербської. Хоча з 1483 р. у джерелах вона згадується під назвою вулиця Зарванська³⁹.

⁴⁰ Зіморович, Б. (2002). *Потрійний Львів: Leopoldis Triplex. Львів: Центр Європи*, 57.

⁴¹ Там само, 200.

⁴² Зубрицький, Д. Хроніка міста Львова, 13.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Janeczek, A. (1999). Ulice etniczne w miastach Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 47 (1–2), 142.

⁴⁶ Пол. Vlicza Skocza ŷ Zerwanica.

⁴⁷ Пол. Skoczka Vlica ku Zerwanicy idac.

⁴⁸ Подвійний варіант «Сербанська або Зерванська вулиця» вживали упродовж 45 років. Самі писарі не були впевнені, яка назва була оригінальною, тож писали дві.

Першим до появи різнотлумачень цієї назви спричинився Б. Зиморович, написавши: «Сарацени, відомі з невіри у Христа та викрадення християнських хлопчиків, були вигнані з цілої Русі. Проте вулиця, на якій вони колись мешкали, хоча й залишена ними, спочатку називалася Сараценською, пізніше, від викрадення названа Зарванською і донині носить ганебне ім'я»⁴⁰. Б. Зиморович, мабуть, сам себе заплутав, адже схожий пасаж є і про вулицю Татарську. Міська легенда про викрадення християнських дітей представниками інших національностей перейшла з однієї вулиці на іншу і міцно вкорінилась у свідомості людей (згодом у цьому звинувачуватимуть і євреїв). У часи Б. Зиморовича (XVII ст.) назву вживали у варіанті «Zerwanska vlica». У примітках до перекладу твору Б. Зиморовича Наталія Царьова звертає увагу, що «Зиморович пояснює походження назви в дусі народної етимології: “зарванська” від польського слова “zerwać” (викрадати)»⁴¹, тобто на цій вулиці жили сарацини та викрадали дітей.

Головним міфотворцем щодо походження цієї назви все ж є Д. Зубрицький. Він не погоджується зі словами Зиморовича, що «Зарванська вулиця отримала свою назву від сарацинів»⁴², і натомість висуває власну помилкову гіпотезу, яка, незважаючи на неточність, все ж дуже вкорінилась. Потрібно зазначити, що в час, коли жив Зубрицький (перша половина XIX ст.), цю назву вже вживали у варіанті «Vlica Serbanska», тож він цілком для себе логічно пов'язує її з сербами, «бо на ній вони [серби], прибуваючи з товарами до Львова, жили разом із греками»⁴³. Та все ж він звертає увагу, що назва була дуже мінливою: «Сербанська, Серванська, Зарванська, Зарваниця»⁴⁴.

Польський історик Анджей Янечек спростовує віднесення цієї назви до етнічних (тобто сарацинів або сербів). Він пише: «Відповідно до словникових значень, “zarwanica” означає місце, повне галасу, шуму і, особливо, коли його вживали щодо міського простору – галасливий (людний) вуличний ринок»⁴⁵. Тут варто звернути увагу, що вулиця Зарванська у Львові була дотичною з вулицею чи то ринком Скотським. Цю тезу підтверджують назви з джерел: «вулиця Скотська і зарваниця»⁴⁶ (1616 р.), «Скотська вулиця, йдучи до Зарваниці»⁴⁷ (1634 р.) тощо.

Звідки взялась Сербська? Щоб це зрозуміти, потрібно створити ланцюжок оригінальних варіантів написання цієї вулиці: platea Zarwanska → platea Zeruanska → Zeruaniensis platea → Vlica Zarwanska → Vlica Serbanska → Serbanska albo Zerwanska vlica → Vlica Serbanska.

У досліджуваних шосових реєстрах звук [з] часто передавався на письмі літерою «s»: Sigmunt/Zigmunt, Lazarowicz/Lasarowicz, Zeidikowicz/Seidikowicz, zdomu/sdomu та ін. До цих прикладів також належить Zeruanska/Serbanska, де початкові великі літери «z» і «s» були досить схожими в написанні. Назву «Сербанська» вперше зафіксовано в 1631 р. В наступному 1632 р. знову запис «Зерванська». Вище зазначена в ланцюжку «Сербанська або Зерванська» з'явилась 1636 р., і в такому дуальному варіанті її записували до 1672 р. щорічно⁴⁸ (рис. 2). З цього ж року і надалі записували лише вулицю «Сербанську». Неточність у записі 1631 р. і послідовне вживання подвійної

назви в подальшому призвело до пошуків етимології назви «Сербанська». Тож Д. Зубрицький свого часу помилково припустив походження «Сербанської» від сербів. Таким способом Сербанська стає Сербською, яку знаємо і дотепер.

Неподалік вулиці Зарванської, як уже з'ясувалось, була вулиця Скотська. З 1484 р. до 1529 р. вживають лише денотат «вулиця», у 1533 р. трапляється у варіанті «вулиця і ринок Скотський»⁴⁹. Згодом словосполучення «Скотський ринок» стає власною назвою: вулиця Скотський ринок⁵⁰. Певний час вживали назву «вулиця Скотська»⁵¹ (1598–1640 рр.). Остаточним і найуживанішим варіантом залишилась «вулиця Скотського ринку»⁵² (1641–1767 рр.). Про цю вулицю Д. Зубрицький писав так: «На ній торгували шотландські купці, хоча й не мали своїх будинків, тож вулиця звалася Шотландським торгом і Шотландською вулицею»⁵³. «Хоча шотландці і справді мігрували до польських земель, – коментує Зубрицького А. Янечек, – щоправда з другої половини XVI ст., і відомо, що вони займалися справою купецькою, проте не варто втрапляти у пастки польської мови. Це не вулиця Szkocka, але Skocka, від слова skot, “худоба”»⁵⁴. Всі сумніви розвінчуються, якщо звернутись до латинського оригіналу: Forum Pecorum – Ринок Худоби.

Звичайно, джерел, у яких можна натрапити на назви вулиць, є дуже багато. Це можуть бути і судові справи, і тестаменти, і метричні книги, і міські постанови та багато інших. Але з зафіксованих назв уже можна зробити певні висновки, а відображення назв на карті та їх систематизація по роках сприятиме глибшому розумінню утворення та зміни назв. Також, завдяки такій геоінформаційній системі, можна здійснювати пошук у базі даних за кількома критеріями, фільтрувати результати за роками, мовами чи архівними справами. На відміну від будь-якого графічного редактора, який може лише зобразити об'єкти як малюнок або карту, ГІС має просторову прив'язку та необмежені можливості щодо інформації, яка може бути прикріплена до об'єкта. Завдяки сучасним технологіям, особливо геоінформаційним, на історичних мапах можна відобразити не лише вулиці, а й інші топографічні об'єкти та урбаноніми, а також аналізувати ці дані.

На основі геоінформаційної системи з вулицями Львова і, зокрема, створення бази варіантності назв упродовж майже чотирьох століть вдалось з'ясувати генезу назв вулиці Зарванської, яка трансформувалась у сучасну назву вулиці Сербської. А також вказати оригінальне походження назви вулиці Скотської та спростувати певні історіографічні тези. Окрім того, в результаті відстеження змін назви вулиці Шевської, доведено, що уявлення простору міщанами впливало на називництво в місті.

References

Czaja, R., & Noga, Z. (2015). “Heterogeniczność przestrzeni miejskiej w Królestwie Polskim i Rzeczypospolitej Obojga Narodów w epoce przedprzemysłowej”. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 63 (2), 183.

⁴⁹ *Лат. platea et foro peccorum.*

⁵⁰ *Лат. platea fori pecorum.*

⁵¹ *Пол. Vlicza Skoczka.*

⁵² *Пол. Vlica Skockiego targu.*

⁵³ Зубрицький, Д. Хроніка міста Львова, 13.

⁵⁴ Janeczek, A. *Ulice etniczne*, 142.

- Czołowski, A. (Wyd.). (1892). *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta* (Tom I. Najstaesza księga miejska 1382–1389). Lwow.
- Czołowski, A. (Wyd.). (1896). *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta* (Tom II. Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414). Lwow.
- Czołowski, A. (Wyd.). (1905). *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta* (Tom III. Księga przychodów i rozchodów miasta 1414–1426). Lwow.
- Czołowski, A., & Jaworski, F. (Wyd.). (1921). *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta* (Tom IV. Księga ławnicza miejska 1441–1448). Lwow.
- Dolynska, M. (1996). Retrospektywna metoda doslidzhennia zabudovy seredmistia Lvova. *Urbanistychno-arkhitekturni problemy mist Halychyny*. Lviv, 56–62.
- Dolynska, M. (1999). Ukrainski kvartaly v chasi avstriiskoho periodu Lvova. Knyha mist Halychyny. Mizhdystyplinarni doslidzhennia u mistoznavstvi. *Visnyk Derzhavnoho universytetu "Lvivska politekhnika"*, 379, 199–204.
- Dolynska, M. (2001). "Vstup do sotsiotopohrafiï", yak uzahalnenyi metod istoryko-arkhivnykh poperednykh doslidzhen v restavratsii arkhitekturnykh ob'ektiv. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika"*. *Arkhitektura*, 429, 166–173.
- Dolynska, M. (2006). *Istorychna topohrafiia Lvova XIV–XIX st.* Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika".
- Gregory, I. N. *A Place in History: A Guide to Using GIS in Historical Research*. Retrieved from <http://hds.essex.ac.uk/g2gp/gis/index.asp>.
- Janeczek, A. (1999). Ulice etniczne w miastach Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 47 (1–2), 142.
- Kapral, M. (1997). Vlasnyky nerukhomosty seredmistia Lvova 30–40-kh rokiv XVI stolittia u svitli shosovykh reiestriv (sotsiotopohrafichnyi aspekt). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 233: *Pratsi Istorychno-filofskoi sektsii*, 148.
- Kapral, M. (Ed.) (2014). *Atlas ukrainskykh istorychnykh mist* (T. 1: Lviv). Kyiv: Katohrafiia.
- Krypiakevych, I. (1965). Toponimika staroho Lvova. *Naukovo-informatsiyni biuleten arkhivnoho upravlinnia URSR*, 5 (67), 85–87.
- Krypiakevych, I. (1991). *Istorychni prokhody po Lvovi*. Lviv: Kameniar.
- Melnyk, B. (2001). *Dovidnyk pereimenovan vulyts i ploshch Lvova. XIII–XX stolittia*. Lviv: Svit.
- Petryshyn, H. (2006). "Karta F. Fon Miga" (1779–1782 rr.) yak dzherelo do mistoznavstva Halychyny. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika".
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (mahistrat m. Lvova). F. 52, op. 2, spr. 8, 9, 10, 769–813.
- Zashkilniak, L., & Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet im. I. Franka.
- Zimorovych, B. (2002). *Potriinyi Lviv: Leopoldis Triplex*. Lviv: Tsentr Yevropy.
- Zubrytskyi, D. (2006). *Khronika mista Lvova*. Lviv: Tsentr Yevropy.

Vira Orysia

THE GENESIS AND FUNCTIONING OF STREET NAMES IN MEDIEVAL LVIV

According to the “spatial turn,” space in cities are considered not only in the context of social processes but also as a product of human activity and imagination. Street naming is an integral part of the human vision of space in cities. In the medieval and early modern times, the names were inextricably linked to the objects, artisans, or communities residing in the territory. Due to this, I can classify street names and trace their origins.

Often, the street naming is mentioned in the renaming directories and studied, mainly, at the local lore level, especially in Lviv. It means that street names in Lviv sometimes became the subject of speculation and have overgrown with centuries-old myths. My research aims to clarify the renaming processes, study the genesis of such names, and display them on a map using a geo-information system. That will explain and makes us better understand their formation. So, I present an advanced methodology of researching street names in Lviv.

As the first step in this research, I created a database of the street names in Lviv in 1382-1768 years. The tax records were the primary source, and the city council books were the auxiliary source. In this database, every street name has a unique ID. Then, I created the Geo-informational system [application QGIS 2.18]. It has three layers, where: layer one contains the Friedrich von Mieg’s map of Lviv (XVIII century), layer two has a modern map, and layer three contains the objects (streets), to which names from the database are merged. Because of the ID, the application extracts only the desired street name and chronologically displays its development. It allows us to analyze the changes in street names, their approximate location, and understand the origins of some myths in Lviv’s street naming.

For example, analyzing the development of street name “Sutorum/Szewska” (Cobbler street) I have proved that the building and appearance of the Jesuit church have affected to the perception of the adjacent space, so the street name became dual: “Jesuit or Szewska street”. The second example shows that street name “Zarwanska/Serbanska” comes from the old-polish word, which means “loud market”, but not from the Serbians that came to Lviv much later, than street name appeared.

Keywords: Lviv, street names, geoinformation technologies, Zarvanska street, Cobbler street.

DOI 10.15407/mics2020.10.052

УДК 94(477.75)

Dmytro Moisieiev,

*Archaeological protection Service of Ukraine, junior researcher
ohota_d@ukr.net*

<https://orcid.org/0000-0003-2434-4409>

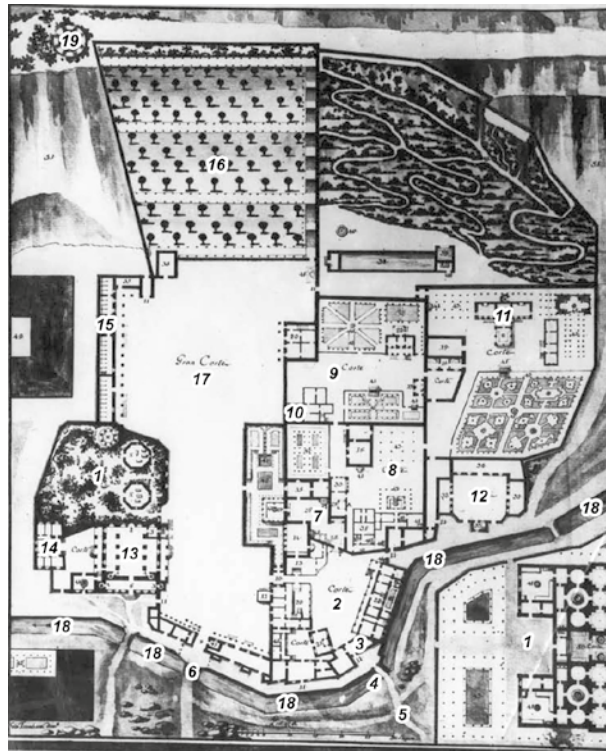
MEHMED-GERAI'S HAMAM: THE DISAPPEARED PART OF THE BAKHCHYSARAI PALACE

This article is about the problem of the historical topography of the downtown of Bakhchisarai -Hansaray. It was the centre of formation of the medieval city and the capital of the Crimean Khanate. A popular belief is that Hansaray is, in one sense, a copy and development of the idea of a medieval Eastern Palace (videlicet, the Top Cap in Istanbul) and dominates in historiography.

The study of krimli cultural and historical heritage remains at a very low level as a result of permanent genocide by Russia empire in the XIX-XX centuries. This led to the development of a distorted picture of the historical and scientific understanding of cultural heritage. Great and significant monuments, even scientific memory about them, have disappeared from the cultural and historical landscape. Mehmed IV Geray baths is an example of this. The actual location of the monument with the help of archaeological geolocation method has been determined in this article. This discovery and interpretation, as an important part of the palatial part of the city development, gives a different look at the whole complex of Hansaray. The Khan's Palace is the centre of the city in contradistinction from the Oriental palaces. Quarters of socially important structures formed around it (one of them was Mohammed IV Giray's baths). After that city development transforms into civic blocks with town mansions, mosques and other public buildings.

Keywords: *Hansaray, baths, geolocation, historical topography, historical source.*

Fig. 1. The plan by J. Trombaro, 1797 (by Ibragimova A.M.). 1. Baths Mehmed IV Giray. 2. Embassy courtyard. 3. "Embassy" gate. 4. "Embassy" bridge. 5. "Embassy" street. 6. Central bridge. 7. Main palace building. 8. Gareme / Gareme courtyard. 9. Persian courtyard. 10. Falcon tower. 11. Winter palace. 12. Bakery. 13. Biyuk-Khan-Jami. 14. Khan's madrasa. 15. Stabling. 16. Khan-chair. 17. Central, or Main, or Palace courtyard. 18. Churuk-Su river. 19. Turbe Dilyara-Bikech

Introduction

The tragic history of Crimean Tatars in the 19th-20th centuries and its final Genocide-Deportation in 1944 left its mark on the study of their cultural heritage. The Khan's Palace (Hansaray) in Bakhchisarai (Fig. 1) as the central monument of history, culture, ethnography and archaeology of Qırım is the most precise representation of that fact. Our knowledge about it as a monument of urban planning and archaeology is based on extremely narrow historiography. Only the works by A.L. Jacobson¹, A.M. Ibragimova², O. Gaivoronsky³ and the Code of monuments of history, architecture and culture of the Crimean Tatars⁴ are more or less academic. Special studies of the problem alongside with source criticism studies, as a result, are rare and an exception.

Today Hansaray is one and the only monument of Crimean urban planning tradition with a complex and long history of formation. Nevertheless, in the scientific literature, the theory of the Turkish origin of

planning of the Palace is dominating⁵. The Hansaray complex includes not only Palace's buildings, but also public spaces that have been closely intertwined with it several centuries⁶. In this context, Khan's Palace becomes a valuable source for urban studies of the unique and distinctive Crimean urban planning tradition by itself. Therefore, the study of the historical topography of urban nucleus of Bakhchisarai is relevant. Part of it was lost under private residential development. This is particularly important because of the active development of Bakhchisarai, as a resort center, and Hansaray, as its heart. Lack of research leads to the loss of the Palace due to poor development of cultural protection which example we saw on the catastrophic Hansaray's "repairs" and "landscaping" of the surrounding territory in 2016-2017.

¹ Якобсон, А. Л. (1964). *Средневековый Крым: очерки истории и истории материальной культуры*. Москва; Ленинград, 142–146.

² Ибрагимова, А. М. (2015). *Бахчисарайский Ханский дворец XVI–XVIII*. Киев, 19–217, 251–283.

³ Гайворонский, О. (2016). *Страна Крым. Очерки о памятнике истории Крымского ханства*. Симферополь.

⁴ Хакимов, Р. С. (Ред.). (2016). *Свод памятников истории, архитектуры и культуры крымских татар* (Том I. Бахчисарай). Симферополь, 76–99.

⁵ Ибрагимова, А. М. Бахчисарайский Ханский дворец, 180–187; Якобсон, А. Л. Средневековый Крым, 146.

⁶ The palace buildings and spaces include the Main building, the Embassy courtyard, the Kitchen courtyard, Harem, the Pool courtyard, the Persian courtyard and the Falcon tower, the palace of the successor, the Winter palace, the Baker house and the stabling. The public buildings and spaces, that exist in the context of the Palace, are: the Biyuk-Khan-Jami and Khan's madrasah, Khan's cemetery with two Turbes, the Dilyara-Bikech Turbe, the Sary-Guzel baths, the Khan-Chair and the riverwalk with bridges.

Fig. 2. The inscription from baths of Mohammed IV Giray (by Abibulaeva E.E, Seitumerov Sh. S., 2017)

⁷ Челеби, Э. (2008). *Книга путешествия: Крым и сопредельные области*. Симферополь: Доля, 107–109.

⁸ Ибрагимова, А. М. Бахчисарайский Ханский дворец, 27 (рис. 9).

⁹ Хакимов, Р. С. (Ред.). Свод памятников, 99.

¹⁰ There is the only localization of Mehmed IV Geray baths made by O. Hayvoronsky. He places them on the site of the abandoned industrial area “Remstroyuchastok” (from Russian “Repair and building site”), but doesn’t provide argumentation. Гайворонский, О. Страна Крым, 110.

¹¹ Челеби, Э. Книга путешествия, 107–109.

We can regard the problem of study of baths of Mohammed IV Giray in this case. Turkish traveler E. Celebi⁷, who visited Crimea in 1666, described them in his travels. The plan and approximate location of baths are known according to J. Trombaro’s Hansaray plan⁸. The inscription from this building is stored in the funds of the Bakhchisarai Museum-Reserve⁹ (Fig. 2).

The geolocation of the Mehmed IV Giray bath

Mehmed IV Geray baths haven’t become the subject of a special study, neither historical, nor source criticism or archaeological yet.

The problem of the exact location of the object¹⁰ and the absence of incumbrance of cultural protec-

tion on the land plots on the proposed location of the monument cause the necessity and timeliness of such works. Thus, there is real threat of losing a significant part of the archaeological complex of the Khan’s Palace without studying and testing its results in the scientific literature.

The sources for studying the Bath of Mehmed IV Giray consist of the description of Bakhchisaray in 1666 by E. Celebi¹¹, the plan by J. Trombaro, 1797 (Fig. 1), lithographs by Tenilov 1803 (Fig. 3), K.G.G. Graceler, 1800s (Fig. 4) and K. von Kugelgen, first half of the XIX century (Fig. 5).

Fig. 3. The lithography by Tenilov, 1803 (by Ibragimova A.M.)

Fig. 4. The lithography by K.G.G. Graceler, 1800s
(by Ibragimova A.M.)

The description of baths by E. Celebi and J. Trombaro's plan locate them on the right bank of the river Churuk-Su. Small garden with two pools, according to J. Trombaro's plan belonged to baths and were placed in front

the main entrance of the building. The street with bridge over the river Churuk-Su leading to Embassy gate and Embassy courtyard led alongside the baths. They were of considerable size and consisted of two halves. Each half had six domes and a room with a fountain inside placed before the entrance to the main space of the baths (changing room?). Halves were divided by the boiler room with two furnaces - one for each half

("corte" by J. Trombaro). Possible "changing rooms" with fountains were covered with a pitched tiled roof. Domes were tiled too. But by E. Celebi's description one of the domes in each half was made from glass¹². No doubt that the size of the Bath and their location in the immediate vicinity of the "Embassy" street, the "Embassy" bridge and Embassy courtyard bespeak about exceptional importance of Mehmed IV Geray baths.

An express analysis of graphic sources confirms the localization of baths that was proposed by O. Gaivoronsky¹³. Indeed all four authors of the plan and lithographs have

Fig. 5. The lithography by K. von Kugelgen,
first half of the XIX century

placed the building with dome system in the so-called quarter "Remstroyuchastok". Now let us analyze the localization of the Bath by each of the authors (E. Celebi's description will not be considered, because he didn't give an exact topographic reference). In other words we will provide source criticism studies.

J. Trombaro's plan 1797 (Fig. 1) gives a fairly accurate scheme of the baths. With regard that the plan of the other undestroyed part of the Palace is authentic we should say that it is trustworthy. Under these

¹² Ibid., 108.

circumstances we can reconstruct the size of Mehmed IV Geray baths as a building about 66,0 m length and 39,0 m width. Each half without a “changing room” with a fountain has square shape with size 26,0x26,0 m. Boiler room has the same length but 12 m width. The size of domes at the base were approximately equal to 8,0-8,5 m.

The geolocation method was used for the accurate localization of the monument. The methodology of this method requires the usage of several images of the object from different positions, that are defined, and several reference points of terrain.

Three lithographs with baths are made from two different places. Tenilov's lithography and Graceler's lithograph were captured from the mountain Suvlu-Kaya or Top-Kaya. Kugelgen's lithography was captured from Harem in the Harem courtyard. Thus, the angle between these two exposures is almost 90°, which is most optimal for successful geolocation.

Tenilov's lithography (Fig. 3) and **Graceler's lithography**, early XIX century (Fig. 4). We can see on them large square building with three or four domes near the Hansaray (to the West, North-West from it). It is situated on the right bank of the river the Churuk-Su. First of all it is needed to determine the location where the lithographs were captured. We can set the criteria for this search, which are based on analyzing of the lithographs. Obviously, they are made almost from the same place. Thus, this place should be quite convenient and attractive for an artist by itself. It should also be on dominating height above Bakhchisaray (the northern slope of the valley or the crag north of it). Further, we can see rock wall in the far left corner of the Tenilov's lithography and it indicates that artist was under a crag. Next he and K.G.G. Graceler had depicted a cape-rock which is sharply rising in the right corner of the lithography. Tenilov shows the drovers of the oxen – consequently there must be a road nearby. However, lithographs have inaccuracies. Both artists somewhat distorted the perspective in order to create a panoramic image.

There are two mountains to the North above Bakhchisaray and the Khan's Palace: the Suvlu-Kaya and Top-Kaya. Exploration of the area had allowed discovering an approximate location of artists (Fig. 6). It is located under a rocky crag of the southern flank of the Suvlu-Kaya. On right sides of images, lithographs depicted crag. Reference points of the terrain in baths geoloca-

Fig. 6. The place where Tenilov and K.G.G. Graceler made their lithographs. I. The photo of the exposition of Tenilov's and Graceler's lithographs. II. The place where Tenilov's and Graceler's lithographs had made.

Geolocation points: a – Turbe Dilyara-Bikech; b – Biyuk-Khan-Jami; c – North Gate; d – Falcon tower; e – end of the road on the slope from the Khan-Chair plateau to the Krasnoflotskaya street. Green area – localization of the Mehmed IV Giray baths by Tenilov's and Graceler's lithographs

¹³ Гайворонский, О. Страна Крым, 110.

¹⁴ Market Street.

tion by Tenilov's and Graceler's lithographs are the spire of the Dilyara-Bikech Turbe or the Biyuk-Khan-Jami (the Big Khan's mosque), Falcon tower, North gate and the end of the road on the slope from the Khan-Chair plateau to the Krasnoflotskaya street. First three points are required for the verification of the correct location of artists, which was obviously accurately defined (Fig. 3, a-e; 4, a-d; 6, a-e). The reference point on the end of the road on the slope from the Khan-Chair plateau to the Krasnoflotskaya str. gives the possibility to determine the axis that limits the location of baths to the Southeast side (side of the Khan's Palace). Turning to the North-West side (side of the Top-Kaya) there is no need for an axis because the location of the Bath is limited by medieval Bazarnaya str.¹⁴ (Fig. 3; 4).

Kugelgen's lithography (Fig. 5), first half of the 19th century. We see ruins of a monumental building with three domes (one large - on the left side and two small - on the right side), the gap in the wall with well-crafted blocks. It opens partially ruined arch of some premise.

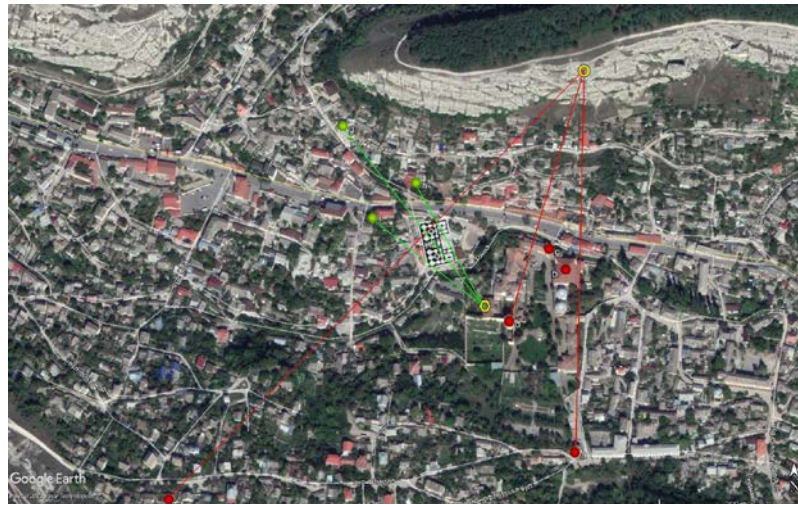
The viewpoint of the lithography is determined by the location of the following points: Yeshil-Jami (the Green mosque), Yany-Jami (the New mosque) and the Armenian Church of Blessed Virgin Mary. They are lined up (the Armenian Church is some upper under this line). Yeshil-Jami's minaret and its base, located on the eastern side of the building, are visible. The view on Yany-Jami is from the Southeast (the East-Southeast?). By keeping the approximate azimuthal proportions between these three landmarks it is possible to define the location of the artist in one of the buildings of the Harem (Fig. 6).

The south-western corner and south-western dome (?) of Mehmed IV Giray baths are situated on the line from the viewpoint of the lithography to Yany-Jami. The southeast dome is on the line to the church of Blessed Virgin Mary and the ruined arch – on the line to Yeshil-Jami minaret.

Thus, the geolocation of baths allows to make some conclusions. Tenilov's and Graceler's lithographs locate baths between the right bank of Churuk-Su river and Bazarnaya str. Kugelgen's lithography locate them in the modern residential area of the "Remstroyuchastok" quarter. Therefore, we can confirm the correct location of Mohammed IV Geray baths in the plan by J. Trombaro. Apparently, O. Gaivoronsky's location of baths on "Remstroyuchastok" isn't accurate as there were pools and a garden. To verify the geolocation results a visual reconnaissance was made on the site. It was assumed that Mohammed IV Giray baths were a monumental structure and they should be some ruins remained. The site for reconnaissance is currently a residential quarter with five yards and one abandoned industrial zone "Remstroyuchastok". Two of the houses are two-store buildings with apartments and land plots. They form two structures: first (Western) is oriented to medieval street with modern name "Shkolnaya"¹⁵ (Fig. 6, k; 10, g). Second (Eastern) is oriented along the ramp to Remstroyuchastok". Eastern part of the quarter, including access to the "Embassy" bridge that leads to the Embassy courtyard, is occupied by "Remstroyuchastok".

The verification of the results of Mehmed IV Geray baths locating

Fig. 7. The map of the Old town of Bakchisarai (by GoogleMaps, 2020): a - Turbe Dilyara-Bikech; b – Biyuk-Khan-Jami; c – North Gate; d – Falcon tower; e – end of the road on the slope from the Khan-Chair plateau to the Krasnoflotskaya street; f – Yany-Jami; g – Armenian Church of Blessed Virgin Mary; h – Yeshil-Jami. Yellow row – the place where Tenilov's and Graceler's lithographs had made. Yellow octagon – the place where Kugelgen's lithographs had made

¹⁵ School Street.

¹⁶ ХАКИМОВ, Р. С. (Ред). Свод памятников, 96.

later than the XVII century¹⁶. Retaining wall ends near the eastern edge of the house on 77 Lenin street.

There were found two constructions: retaining wall of Churuk-Su riverbed (Fig. 8, a) and medieval wall in the building on Lenin street, 77 (Fig. 8, b; 9).

Retaining wall of Churuk-Su riverbed is made of well-crafted limestone blocs with a parapet on them. An identical masonry technique is used between the bridges near the North Gate of Hansaray and the “Embassy” gate. This suggests that the strengthening of the embankment of the Churuk-Su was carried out during a synchronous building activity no

Fig. 8. The Churuk-Su river to the West from Embassy courtyard: a – the retaining wall of Churuk-Su riverbed; b - medieval wall in the building on Lenin street, 77

Medieval wall in the building on 77 Lenin street, has two-celled three-layer masonry type with filling laid on a mortar and horizontal leveling and anti-seismic wooden beams. The preserved height of the wall is 4.5 m, thickness – 0.7 m, length – 23.0 m. It was partially demolished at the entrance to the garage of a private residential building. Its monumental character is clearly visible in this place. It extends eastward. The wall turns to the North at the southern abandoned warehouse of “Remstroyuchastok” (Fig. 10, c). There

Fig. 9. Medieval wall in the building on Lenin street, 77 with its marking by red arrows

is a well-crafted block (0.91x0.24) with a square groove (beam? pipe?) at the base of this wall (0.44 m from the modern-day surface or about 0.75-1.00 m from the ancient «floor») (Fig. 7, IV). It was cracked in two parts in the place of the groove. Its front surface is covered with medieval graffiti. On Trambaro's plan at the blocks' location, there is a window and a podium (bench? Water tank?). On the western edge, the wall turns to the North.

The identified construction remains to confirm conclusions of the geolocation of Mehmed IV Geray baths. The retaining wall of Churuk-Su riverbed, which spreads up to 77 Lenin Street, encloses large area where two pools and a garden in front of

Mehmed IV Giray baths were located. Its location is the same as in Trombaro's plan. It functioned as a public, representative space.

Medieval wall in the building on 77 Lenin Street can be interpreted as the Southern part of the changing room (?) of Mehmed IV Geray baths. Type of the masonry technique confirms this interpretation.

The general plan of "Remstroyuchastok" quarter also shows that there was long and big building stretched along School Street. Its runs parallel to contemplate western facade of the Bath in the distance about 10 m. The view, location and direction of this street have not changed since at least the second half of the 18th century¹⁷ - the time of functioning of the complex. Apparently, it was the Western border of the complex. After its destruction along monumental western Bath's walls, private houses building began. These private courtyards have a unique system of location (Shkolnaya str. 4-12). Usually, two rules were used in the traditional Crimean medieval and late medieval buildings. First, U-shaped houses were built around inside courtyard (for example, town mansions from the Bakhchisarai¹⁸, Chersonesos¹⁹, Eski-Kermen²⁰ and Salachik²¹). Second, houses were located on the plot considering relief features without separating a special zone for the "kitchen garden". This rule in "Remstroyuchastok" quarter isn't observed. We can assume that free space that now is used under the "kitchen gardens", locates on the place of ruins of Mehmed IV Giray baths. Perhaps its foundations could be a factor, that prevented building development of this site in the XIX-XX centuries.

¹⁷ Ibid., 63.

¹⁸ Ibid., 51, 53, 67–68.

¹⁹ Klenina, E. Ju., Moisieiev, D. A., & Biernacki, A. B. (2018). The building ceramics of the Byzantine Chersonesus Taurica: form and chronology. In *Novae. Studies and Materials: Sacrum et Profanum. Haec studia amici et college Andrei B. Biernacki septuagennio dicant* (Vol. VI, p. 174, Fig. 1, c-d). Poznań.

²⁰ Айбабин, А. И., & Хайрединова Э. А. (2011). Позднесредневековая часовня на плато Эски-Кермен. В *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* (Вып. XVII, с. 433, рис. 1). Симферополь.

²¹ ХАКИМОВ, Р. С. (Ред.). Свод памятников, 36–37.

In addition, the geolocation shows that there are two pools that belong to Mehmed IV Geray baths and are located on “Restroyuchastok”. In this sense, Mehmed IV Geray baths localization made by Gayvoronsky is partially correct: in what refers to the garden with pools in front of the bathhouse entrance (Fig. 10).

Fig. 10. Medieval wall in the building in the Western wall of the southern abandoned warehouse of “Remstroyuchastok”: a – remains of the medieval wall (the West corner of the South changing room?); b – remains of the East corner of the South changing room; c – medieval block with graffiti; d – the retaining wall of Churuk-Su riverbed; e – Embassy bridge; f – abandoned industrial zone “Remstroyuchastok” (red hatchures); g – the Shkolnaya str.; h – medieval Bazarnaya str. Position of Mehmed IV Giray baths by the result of the geolocation has been marked by green lines. The position of the pools of Mehmed IV Giray baths according to the plan by J.Trombaro has been marked by blue polygons

Conclusion

There are many questions in the study of Mehmed IV Geray baths: when and why they were damaged? When exactly were they finally demolished? What existed on the site before their construction? However, the main result of this research is the following. Firstly, we have strong evidence of the location of Mehmed IV Geray baths, and some of its structures still exist. Secondly, the border of the complex of Khan's Palace must be

reviewed and broadened into the “Remstroyuchastok” quarter. Finally, we can say that Hansaray was a more complicated monument than it is considered today. Its philosophy of development and planning is different from, for example, Topkapi Palace in Istanbul, that scientists point as Hansaray's prototype.

Mehmed IV Geray baths show that Hansaray was surrounded by socially significant spaces. In the East of it, there is Biyuk-Khan-Jami, the Khan's cemetery and madrasah and Sary-Guzel baths. In the West, there was Mehmed IV Geray baths. Only at a later time the Palace complex has been closed in itself and has included Palace Square, Biyuk-Khan-Jami and Khan's madrasah. This has excluded Mehmed IV Geray baths from Hansaray landscape. Apparently, this process makes the background for the loss of a monumental and magnificent monument in the future.

References

Ajbabin, A. I., & Hajredinova Je. A. (2011). Pozdnesrednevekovaja chasovnja na plato Jeski-Kermen. In *Materialy po arheologii, istorii i jetnografii Tavrii* (Vol. XVII, p. 433). Simferopol'.

- Chelebi, Je. (2008). *Kniga puteshestvija: Krym i sopredel'nye oblasti*. Simferopol': Dolja.
- Gajvoronskij, O. (2016). *Strana Krym. Oчерki o pamjatnike istorii Krymskogo hanstva*. Simferopol'.
- Hakimov, R. S. (Ed.). (2016). *Svod pamjatnikov istorii, arhitektury i kul'tury krymskih tatar* (Vol. I. Bahchisaraj). Simferopol'.
- Ibragimova, A. M. (2015). *Bahchisarajskij Hanskij dvorec XVI–XVIII*. Kiev.
- Jakobson, A. L. (1964). *Srednevekovyj Krym: oчерki istorii i istorii material'noj kul'tury*. Moskva; Leningrad.
- Klenina, E. Ju., Moisieiev, D. A., & Biernacki, A. B. (2018). The building ceramics of the Byzantine Chersonesus Taurica: form and chronology. In *Novae. Studies and Materials: Sacrum et Profanum. Haec studia amici et college Andrei B. Biernacki septuagennio dicant* (Vol. VI). Poznań.

Моїсєєв Дмитро

БАНІ МУХАМЕДА IV ГІРЕЯ: ЗНИКЛА ЧАСТИНА ХАНСЬКОГО ПАЛАЦУ

Статтю присвячено проблемі історичної топографії ядра міста Бахчисарай, а саме Ханському палацу. Він був центром формування середньовічного міста, столиці Кримського ханства. В історіографії домінує погляд, що він, у певному сенсі, був копією та розвитком ідеї середньовічного Східного палацу. А саме – Топ-Капи у Стамбулі.

Через умови перманентного геноциду кримців Російською імперією у XIX–XX ст. дослідження культурної й історичної спадщини народу залишається на дуже низькому рівні. Це приводило до формування викривленої картини розуміння культурної спадщини. З культурно-історичного ландшафту зникали монументальні нерухомі об'єкти, а пам'ять про них, навіть наукова, втрачалась. Прикладом такого об'єкта є бані Мухамеда IV Гірея. У статті за допомогою методу археологічної геолокації визначено реальне місце розташування пам'ятки. Її відкриття та інтерпретація як важливої частини припалацової частини міста дає змогу по-іншому подивитись на весь комплекс Хансараю як такого. На відміну від Східних палаців, Ханський палац був центром міста. Навколо нього формувалися квартали суспільно важливих споруд (однією з них були бані Мухамеда IV Гірея), які вже потім переходили у громадянську міську квартальну забудову з садибами, мечетями та іншими суспільними спорудами.

Ключові слова: Ханський палац, бані, геолокація, історична топографія, історичне джерело.

СОЦІУМ ТА ЙОГО ПОВСЯКДЕННЯ

DOI 10.15407/mics2020.10.065

УДК 94(477)

Марина Сергєєва,

*провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України,
доктор історичних наук*

mar.sergeyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3785-0311>

ДО ПИТАННЯ ПРО КОСТОРИЗНУ СПРАВУ У СТАРОДАВНЬОМУ ВИШГОРОДІ

Стаття уводить у науковий обіг вироби з кістки та щільного рогу з давньоруського Вишгорода і аналізує рівень розвитку місцевої косторізної справи. Проаналізовані матеріали датовано у межах XI–XII ст. Усі вироби з кістки можна розділити на дві великі групи. До першої з них входять примітивні вироби з кісток із мінімальним обробленням, які цілком або частково базуються на формі вихідного матеріалу. Другу групу становлять вироби, виготовлені з підготовлених частин кістки або щільного рогу. Вони мають специфічні форми, не пов'язані з вихідним матеріалом. Перша група за кількістю знахідок переважає. Найбільше знайдено примітивних знарядь праці з загостреною робочою частиною. До першої групи належать також гральні астрагали, іграшка-кістка з двома отворами (пристрій для відтворення шумливих звуків), ковзани, амулети з ікл вепра і ведмеда. Друга група охоплює речі різного функціонального призначення (гудзики, гребені, руків'я ножів, застібка недоуздка, іконка, яйцеподібний виріб, шахова фігурка та ін.). Виявлено також окремі напівфабрикати і заготовки. Вироби з кістки могли з'являтися у побуті населення Стародавнього Вишгорода двома шляхами. У самому Вишгороді могли відбуватися спорадичні косторізні роботи, виявлено невелику косторізну майстерню. Деяка частка виробів могла потрапляти з Києва, де було розвинене професійне косторізне ремесло. Дослідження Вишгорода є ще одним свідченням нерівномірного розвитку косторізного ремесла в різних центрах Київської Русі, раніше простеженого на інших давньоруських пам'ятках.

Ключові слова: Середнє Подніпров'я, Київська Русь, Вишгород, косторізне ремесло, вироби з кістки та рогу.

¹ Сергєєва, М. С. (2019). *Косторізне та дерево-обробні ремесла на території Південної Русі*. (Дис. д-ра іст. наук). Інститут археології НАН України, Київ.

² Мядзведзева, В. У. (2009). *Вырабы касцярэзнай вытворчасці з тэрыторыі полацкай зямлі IX–XIII стст. (тэхналогія, тыпалогія, храналогія)*. (Аўтарэферат дыс. к. и. н.). Ін-т гісторыі Нац. акад. навук Беларусі; Мядзведзева, В. У. (2013). *Касцярэзнай вытворчасць Полацкай зямлі IX–XIII стст.* Мінск: Беларуская навука.

³ Горбунов, Д. Н. (2009). Изделия из кости и рога Липинского археологического комплекса. В И. М. Плаксин (Ред.), *Актуальные проблемы научного творчества ученых кафедры истории России. Сборник научных статей к 75-летию образования исторического факультета* (с. 5–20). Курск: Курский гос. университет; Горбунов, Д. Н. (2011). Косторезное дело населения древнего Курска. *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского гос. университета*, 3 (19), 2. Retrieved from <http://scientific-notes.ru/index.php?page=6&new=21>.

⁴ Смирнова, Л. И. (1998). *Косторезное ремесло средневекового Новгорода*. (Дис. канд. ист. наук). МГУ им. М. В. Ломоносова, Москва.

⁵ Сергєєва, М. С. (2011а). *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КНТ.

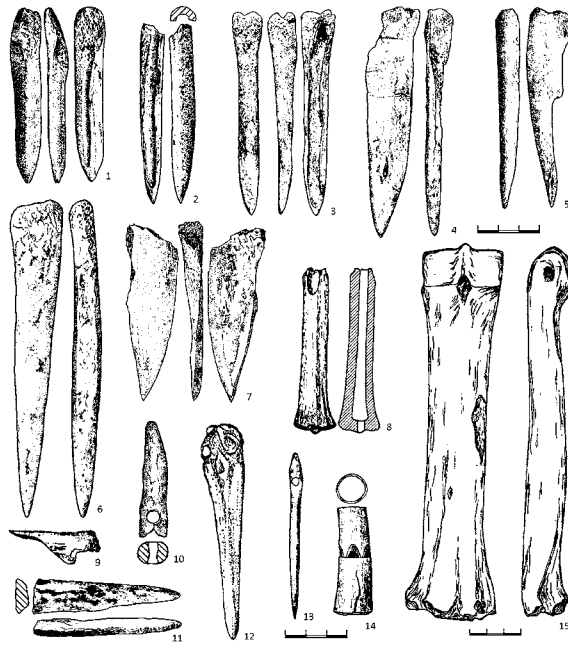
⁶ Довженко, В. Й. (1950). Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934–1937 р. *Археологія*, 3, 64–92; Довженко, В. Й. (1952). Розкопки Древнього Вишгорода. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, 14–28; Пекарская, Л. В., & Зоценко, В. Н. (1985). Археологические исследования древнерусского Вышгорода в 1979–1981 гг. В П. П. Толочко (Ред.), *Археологические исследования Киева 1979–1983 гг.* (с. 125–136). Киев: Наукова думка; Дорофеев, В. В., Евтушенко, А. И., Калюк, А. П., & Чабай, В. П. (1989). Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Вышгород в 1989 г. *Научовий архів ІА НАН України*, ф. е., 1989/194; Чабай, В. П., Евтушенко, А. И., & Степанчук, В. Н. (1990). Отчет о работах Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в г. Вышгороде в 1990 г. *Научовий архів ІА НАН України*, ф. е., 1990/67; Бібіков, Д. (2015). Житлова забудова Вишгородського посаду в кінці X – на початку XII ст. За матеріалами досліджень 2014 р. В В. Дятлов (Ред.), *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 17–19 квітня 2015 р.)* (с. 10–13). Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка; Бібіков, Д. В. (2017). Про господарську діяльність населення давньоруського Вишгорода. В О. П. Моця (Ред.), *Возвзгль – Звзгль – Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть* (с. 157–169). Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ; Івакін, В. Г., & Бібіков, Д. В. (2016). Археологічні дослідження в Україні давньоруського Вишгорода. В Ю. В. Болтрик (Ред.), *Археологічні дослідження в Україні 2015* (с. 64–65). Київ: Стародавній світ.

Розвиток косторізної справи на Русі тісно пов'язаний із загальним розвитком давньоруського міста і міського ремесла у X–першій половині XIII ст. Саме у цей період відбувається його піднесення, з'являється якісна й різноманітна продукція: речі повсякденного вжитку, знаряддя праці, деталі військового озброєння, елементи декоративного оформлення інших виробів тощо. Отже, інтерес до зазначеної проблеми є закономірним.

Останнім часом написано багато робіт із косторізної справи різних регіонів Русі. Зокрема назвемо роботи авторки цієї статті з косторізного ремесла Середнього Подніпров'я, узагальнені у докторській дисертації¹, узагальнену монографію і кандидатську дисертацію О. Медведєвої, присвячені косторізній справі Полоцької землі², праці Д. Горбунова про Курськ і пам'ятки Курщини³, Л. Смирнової про Новгород⁴ тощо. Водночас треба визнати, що косторізну справу Русі вивчено нерівномірно. Щодо Київської землі, то найбільшу увагу завжди приділяли Києву. Це є природним, враховуючи його роль як найважливішого осередка формування давньоруської професійної косторізної справи. Результатом інтересу до Києва є низка статей Г. М. Шовкопляс, а пізніше авторки цієї статті, узагальнених і доповнених у монографічному дослідженні, присвяченому київській різьбленій кістці⁵. Пам'яткам київської околиці й найближчим до Києва містам приділено значно менше уваги. А тим часом для уявлення цілісної картини розвитку зазначеної галузі в економіці Русі роль кожного окремого давньоруського міста у процесі розвитку цієї галузі потребує подальшого висвітлення. Сказане стосується й Вишгорода – одного з найважливіших ремісничих, торгових і культурних центрів Київської землі.

Археологічні дослідження Вишгорода тривають із 1930-х рр. і дотепер⁶. За цей період виявлено чимало виробів із кістки та рогу, які потребують осмислення і аналізу. Потрібно зазначити, що загальної картини розвитку косторізного ремесла у Вишгороді ніколи не давали. Отже, запропонована тема є актуальною.

Рис. 1. Знаряддя праці та вироби, форма яких враховує природну форму кістки: 1–7, 9, 11, 12 – знаряддя з тваринної кістки з загостреною функціональною частиною; 8 – дрібний контейнер (гольник?) або заготовка; 10 – виріб з кінцевої частини гілки рогу; 11 – знаряддя з рогу; 13 – кістяна голка; 14 – юрок; 15 – ковзан. 8, 12 – за В. Дорофєєвим та ін. (1989), 15 – за В. В. Чабасєм та ін. (1990)

Стаття базується переважно на матеріалах, які зберігаються у фондах Історичного музею у Вишгороді. Залучено матеріали з наукових фондів Інституту археології НАН України, де зберігаються поодинокі вироби. Деякі вироби також зберігаються у Національному музеї історії України.

Усі виявлені вироби з кістки можна розділити на дві великі групи. До першої з них входять примітивні вироби з кісток із мінімальним обробленням, які цілком або частково базуються на формі вихідного матеріалу. Другу групу становлять вироби, виготовлені з підготовлених частин кістки або рогу, яким надано специфічної форми, не пов'язаної з вихідним матеріалом.

Перша група за кількістю знахідок переважає. Найбільше знайдено примітивних *знарядь праці з загостреною робочою частиною* (рис. 1, 1–7, 9, 11, 12), є також заготовки для них. Ми свідомо уникаємо

⁷ Ленц, Г. Т. (2002). Косторезное производство в Верхнем Прикамье. В А. М. Белаєв (Ред.), *Очерки археологии Пермского Предуралья*. Пермь: Пермский гос. пед. университет, рис. 68, 1–4; Wrzesiński, J. (1994). Lednicki przyczynek do znajomości plecionkarstwa. *Studia Lednickie*, 3, rys. 17.

⁸ Смирнова, Л. И. (1999). Проколки. Хронология и функциональное назначение. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 13, 153–154.

⁹ Войнаровський, В. М. (2017). Обробка кістки та кістяні вироби як індикатор рівня соціально-економічного розвитку населення України I тис. н. е. В А. В. Скиба & С. А. Горбаненко (Ред.), *Європейська археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Васи́лівни Вакуленко* (с. 71). Київ: ІА НАН України.

тут усталеного терміна «проколки», який часто вживають у літературі. Знаряддя з загостренням мають кілька різновидів, які могли мати неоднакове призначення. Їх зазвичай трактують як знаряддя для плетіння⁷, для підбивання утку до ниток основи⁸, як кілки-фіксатори шкіри, що вичинялася⁹, тощо. Притуплені знаряддя з лошінням усієї поверхні з кістки та рогу можна інтерпретувати як простіший варіант лошила для оброблення шкіри. Знаряддя праці для плетіння, для оброблення швів або поверхні виробу, як правило, мають добре залощену з одного боку поверхню, а також лошіння у тому місці, де їх тримали в руці (ознака тривалого використання).

Знаряддя з загостренням із Вишгорода виготовлено переважно з тваринної кістки, що взагалі характерно для знарядь цього типу. Кістка більш тверда і дає гострі сколи, тому вона більше, ніж ріг, придатна для виробів із загостреною робочою частиною. Проте є також екземпляри з кінцевої частини рогу оленя (рис. 1, 11). Вони здебільшого могли слугувати лошилами. Є також знаряддя (або напівфабрикат) із кінця рогу оленя з отвором (рис. 1, 10).

Знаряддя із загостреним функціональним кінцем є традиційними як для давньоруського часу, так і для раніших періодів. Через свою універсальність вони не мають визначених територіально-хронологічних меж, хоча для слов'яно-руських старожитностей характерним є їх більше поширення у ранніх шарах (X–XI ст.), що слушно і для Вишгорода.

¹⁰ Сергеева, М. С. (2002). До історії гри в бабки в Київській Русі. *Археологія*, 4, 55–56; Морозов, И. А., & Слепцова, И. С. (2004). *Круг игры. Праздник и игра в жизни северорусского крестьянина (XIX–XX вв.)*. Москва: Индрик, 643; Стрельник, М. О., Хомчик, М. А., & Сорокіна, С. А. (2009). Гральні кістки (II тис. до н. е. – XIV ст. н. е.) з колекції Національного музею історії України. *Археологія*, 2, 47; Kabzińska-Stawarz, I. (1991). *Games of Mongolian Shepherds*. Warsaw: Institute of the History of Material Culture, 17–28.

Рис. 2. Гральні атрибути: 1–14 – астрагали; 15 – гуркало

¹¹ Нахапетян, В. Е. (1989). О значении знаков на астрагалах (салтово-маяцкая культура). В А. Х. Халиков (Ред.), *Ранние болгары в Восточной Европе* (с. 73–89). Казань: Казанский филиал АН СССР; Флерова, В. Е. (1997). *Граффити Хазарии*. Москва: Эдиториал УРЭС, 55–59; Тропин, Н. А. (2004). *Сельские поселения XII–XV веков южных территорий Рязанской земли*. Воронеж: ВГУ, 175.

¹² Дорофеев, В. В. та ін. Отчет об охранных, рис. 45, 2, 48, 1.

¹³ Сергеева, М. С. (2010). Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг. *Древности 2010*, рис. 6, 1–4.

¹⁴ Сергеева, М. С. (2016). Давньоруська різьблена кістка з Чорнобильського городища. *Археологія і давня історія України*, 3 (20), 155–156, рис. 2, 5, 7, 8; Дяченко, О. (2018). Знахідка давньоруського гуркала з Чернігова. В В. Дятлов (Ред.), *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 13–15 квітня 2018 р.)* (с. 40–41). Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка.

Серед інших знарядь праці заслуговує на увагу *юрок* із трубчастої кістки, виявлений під час досліджень 1989 р. (рис. 1, 14). Такі вироби є звичайними для давньоруських пам'яток. Їхнє поширення пов'язано з певними ткацькими техніками.

У зв'язку з примітивними знаряддями праці згадаємо також уламок кістки з одним залишеним епіфізом і вибраною порожниною (рис. 1, 8). Інтерпретація цього предмета є під сумнівом. Радше за все, це може бути заготовка для якогось виробу (наприклад для руків'я).

Значною кількістю екземплярів репрезентовані гральні *астрагали*, виготовлені з таранних кісток копитних (рис. 2). Ці кістки вирізняє наявність маркерів: графіті, просвердлених отворів або слідів тесання. Є астрагали свині (рис. 2, 13) і надкопитові фаланги без слідів оброблення (рис. 2, 12, 14). Їх зараховано до гральних атрибутів умовно, оскільки такі кістки без маркерів також зафіксовано у гральних наборах.

Сакральний зміст ігор з астрагалами і самих астрагалів у різних традиційних культурах вивчено доволі добре¹⁰. Він пов'язаний із магією родючості й достатку, з одного боку, і з уявленнями про долю, з іншого. Іноді астрагали також вважають амулетами або ворожильними кістками¹¹.

Згадаємо також знахідку *іграшку-гуркало* у вигляді кістки з двома отворами (рис. 2, 15). Її виявлено під час досліджень 1989 р.¹² Такі іграшки, з одним або двома отворами, виявлено на деяких давньоруських пам'ятках, зокрема у Києві¹³ і в Середньому Подніпров'ї (на Чорнобильському городищі¹⁴ і у Чернігові). У Полтаві схожий предмет знайдено у гончарному комплексі XVII–XVIII ст. серед браку гончарного виробництва, тому автори публікації трактують його як одне зі знарядь гон-

¹⁵ Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О., Мироненко, К. М., & Шерстюк, В. В. (2009). *Дослідження посади літописної Лтави. Інститутська гора*, 1. Київ, Полтава: ІА НАН України, Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 84, рис. 64, 2, 65, 9.

Рис. 3. Ікла тварин, амулети: 1, 2 – ікла вепра; 3 – ікло ведмедя; 4 – ікло з кількома поперечними каналами

¹⁶ Дискусію і огляд літератури див.: Панковський, В. Б. (2012). *Кістяна і рогова індустрія доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї*. (Діс. канд. іст. наук). ІА НАН України, 91–97, 132–147; Сергєєва, М. С. (2015). *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ; Харків: Майдан, 63–65.

¹⁷ Коваленко, В. П., Моця, А. П., & Шекун, А. В. (1984). Отчет об охранных работах у с. Шестовица Черниговской обл. в 1983–1984 гг., 1. *Науковий архів ІА НАН України*, ф. е., 1984/174, с. 12, рис. 23, 27, 24, 23.

¹⁸ Моця, О. П., Коваленко, В. П., Готун, І. А., Петраускас, А. В., та ін. (1992). Звіт про роботи Поліського загону Дніпровської давньоруської експедиції в 1992 р. *Науковий архів ІА НАН України*, ф. е., 1992/3, рис. 226, 2.

¹⁹ Гуревич, Ф. Д. (1981). *Древний Новогрудок*. Ленинград: Наука, 104.

чаря¹⁵. Проте етнографічні аналогії однозначно свідчать про призначення таких кісток як іграшок – приладів, які у сполученні з мотузкою, пропущеною через отвори, створюють шумовий ефект.

Серед вишгородських старожитностей є *ковзани* з довгих кісток ніг коня, підтесаних з одного боку (рис. 1, 15). Щодо інтерпретації зазначених предметів єдиної думки немає. Нам уже доводилося аналізувати цю проблему, тому лише коротко нагадаємо, що є два основні напрями визначення цих виробів. Значна частина дослідників вважає їх засобами для пересування по льоду та снігу, інші дослідники – лоцилами¹⁶.

Зважаючи на доволі об'ємну інформацію різних джерел, насамперед етнографічних, про використання таких кісток саме як ковзанів, наведених прихильниками такої інтерпретації, потрібно уважно ставитися до зазначеної думки. Збільшення допомагає виявити на робочій (нижній) площині досліджуваних екземплярів сліди поздовжніх мікроподряпин, які не могли бути наслідком роботи з м'якими матеріалами (шкірою, хутром), але цілком природні внаслідок контакту з абразивними матеріалами, зокрема із крижаною поверхнею. Водночас, не можна заперечувати поліфункціональність ковзанів, як і інших виробів примітивної конструкції, отже, різні екземпляри могли використовувати з різною метою.

Амулети представлені іклами хижаків із просвердленими отворами і іклами вепра (рис. 3). Одне з ікл вепра також має отвір.

Загалом ікла вепра з отворами для підвішування на давньоруських пам'ятках трапляються порівняно рідко. Крім Вишгорода вони виявлені в насипу валу (матеріал X–XII ст.) у Шестовиці, в ур. Коровель¹⁷, у будівлі кінця XI – початку XII ст. в Автуничах на Чернігівщині¹⁸, у Новогрудку у нижньому горизонті городища¹⁹.

Ікла вепра на давньоруських пам'ятках знаходять у складі сакральних об'єктів, як поховальний інвентар, а також у побутовому контексті або поза контекстом. До амулетів із деякими застереженнями можна віднести й необроблені ікла вепра. Загалом їх доволі часто виявляють у побутових комплексах на різних давньоруських пам'ятках, куди вони могли потрапити як мисливські трофеї. Не виключено трактування їх як оберегів.

Рис. 4. Дрібні вироби: 1 – застібка недоуздка; 2–4 – гудзики; 5 – фрагмент вухочистки; 6, 7 – гребені; 8–10 – муфти; 11 – шахова фігурка

²⁰ Пекарская Л. В., & Зоценко, В. Н. Археологические исследования, рис. 7, ліворуч.

²¹ Довженок, В. Й. Огляд археологічного вивчення, табл. VII: 2.

²² Сергеева, М. С. (2014). Про один тип середньовічних гудзиків на території Східної Європи. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), 150–158.

²³ Там само, рис. 3.

²⁴ Дорофеев, В. В. и др. Отчет об охранных, рис. 48, 2.

Практика використання ікл хижих тварин з отворами поширена у просторі й часі, що пов'язано з особливим ставленням до хижаків. У цьому контексті можна розглядати ікло ведмедя. Ще одне ікло має кілька незамкнутих порожнин, виконаних свердлом. Його призначення залишається нез'ясованим.

Цікаву серію виробів із кістки, виявлених у Вишгороді, становлять вироби, яким надано специфічної форми. До них належать речі різного функціонального призначення.

Знаряддя праці є *голка* (рис. 1, 13), виявлена під час розкопок 1978–1981 рр.²⁰ Вона дуже груба й занадто масивна для знаряддя для шиття, отже, найпевніше, слугувала для плетіння (можливо, сітей). У культурних ша-

рах X–XII ст. знахідки голок поодинокі, що можна пояснити поширенням металевих аналогів. Свою роль також могла відіграти погана збереженість і складність виявлення дрібних виробів із кістки.

Побутові речі представлені передусім гребенями, гудзиками, руків'ями ножів тощо. Є кілька фрагментів *вухочисток* (рис. 4, 5).

Нечисленні *гребені* – це суцільні двобічні різновиди, які датовано другою половиною XI–XII ст. (рис. 4, 6, 7).

Гудзики також обмаль. Півсферичні гудзики виявлено під час досліджень 1930-х рр.²¹ і в 2012 р. під керівництвом В. Г. Івакіна (рис. 4, 2). У 1989 р. знайдено також примітивний півсферичний гудзик з епіфізу (рис. 4, 3). Цю категорію знахідок вивчено доволі докладно²², тому зупинятися тут на них недоцільно. Нагадаємо лише деякі зауваження щодо екземпляру з епіфізу.

Група виробів із епіфізів, які часто трактують як пряслиця, за формою і розмірами цілком тотожні кістяним гудзикам і мають вагу, недостатню для пряслиць. Отже, потрібно трактувати їх також як гудзики або застібки. Серед давньоруських матеріалів гудзики з епіфізів репрезентовані поодинокими екземплярами, які походять із Києва, Витачева, Воїнської Греблі, Чернігова, Колодяжина та ін.²³ Всі екземпляри з датованих комплексів, мають дату у межах XII – першої половини XIII ст.

До деталей костюма, ймовірно, належить *місяцеподібна застібка*, або підвіска з невеликим отвором (рис. 4, 4), фрагмент якої виявлено у 1989 р.²⁴ Подібні вироби відомі у Києві, Витачеві, Во-

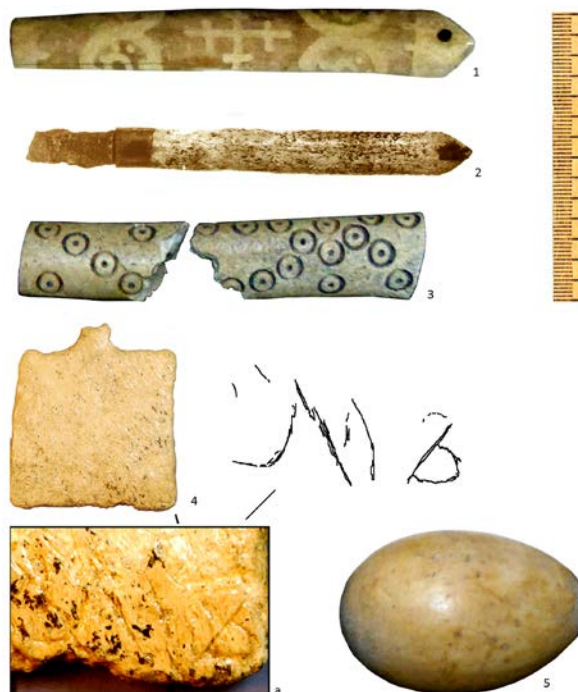
²⁵ Сергеева, М. С. Косторізне та деревообробні ремесла, 94–95, рис. 2.30, 1–4, 9, 12.

²⁶ Крыласова, Н. Б. (2007). *Археология повседневности. Материальная культура средневекового Предуралья*. Пермь: Пермский гос. пед. университет, рис. 90.

²⁷ Hrubý, V. (1957). *Slovanské kostené předměty a jejich výroba na Moravě. Památky archeologické*, 48, obr. 31.

²⁸ Дорофеев, В. В., и др. Отчет об охранных, рис. 43, 48.

Рис. 5. Різні вироби з кістки та рогу.
1–3 – руків'я ножів; 4 – іконка;
5 – виріб у вигляді яйця

що в центрі орнаментальної композиції зображений хрест. Отже, можна припустити, що предмет із таким руків'ям належав до церковного начиння. Можливо, це була ложечка для причастя. Зазначимо, що там само було виявлено ще одне руків'я ножа – без орнаменту, але з металевою обкладкою (рис. 5, 2). У колекції Вишгородського історико-культурного заповідника є також фрагментоване руків'я ножа з рогу, орнаментоване циркульними колами (рис. 5, 3) і неорнаментовані екземпляри. Серед останніх є напівфабрикати.

У зв'язку з виробами культового призначення можна згадати два цікаві предмети. Під час нещодавніх досліджень (Д. В. Бібіков, 2014 р.) у похованні XI ст. було виявлено пластинку прямокутної форми з фрагментом обламаного вушка або ручки з одного боку, ймовірно, це невеличка *іконка*. За формою вона ідентична давньоруським кам'яним іконкам. Поверхні пошкоджені з обох боків, тільки у нижньому куті збереглися залишки двох літер. Зображення не збереглося (рис. 5, 4).

Це доволі рідкісний предмет для давньоруських пам'яток. Загалом виробів із кістки та рогу, пов'язаних із християнською культовою практикою, у Київській Русі обмаль, зокрема іконки з кістки не знайшли поширення. Під час археологічних досліджень було знайдено дві візантійські іконки

їнській Греблі, Чернігові та ін.²⁵, проте на давньоруських пам'ятках вони трапляються у поодиноких екземплярах. Значно більше їх на синхронних середньовічних поселеннях у Прикам'ї, де вони є доволі типовим інвентарем²⁶. Н. Б. Крыласова на матеріалах із Прикам'я розглядає такі вироби як так звані «якірки» для підвішування дрібних предметів до пояса, а В. Груби схожі вироби з Моравії – як застібки²⁷. Можливо, вони мали поліфункціональне значення, залежно від культурного середовища побутування.

Серед вишгородських матеріалів є кілька *руків'їв ножів* із кістки та рогу, виявлені у різні роки. Одне з них, знайдене у 1989 р. експедицією кооперативу «Археолог»²⁸, становить окремий інтерес: воно орнаментоване протравлюванням – це порівняно рідкісна техніка декорування виробів із кістки (рис. 5, 1). Декор краще видно з одного боку, що дає змогу припускати з деяким застереженням, що це деталь ложки, а не ножа. Варто звернути увагу,

²⁹ Архіпова, Є. І. (2010). Культівні речі з каменю та кістки. В Г. Скрипник & Т. Кара-Васильєва (Ред.), *Історія декоративного мистецтва України* (1, с. 290). Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.

³⁰ Михайлова, Р. Д. (1991). *Особливості обробки кістки в Південно-західній Русі*. Київ: Інститут археології НАН України, 9–10; Мядзведзева, В. У. (2008). Християнські реліквії сярэднявкоўя (на матэрыялах касцярэзнай вытворчасці). В В. Антонік (Ред.), *Беларусь: государство, религия, общество* (с. 132). Минск: Беларуская навука.

³¹ Голубева, Л. А. (1968). «Квартал металлургов» в Вышгороде. В И. Е. Крупнов (Ред.), *Славяне и Русь* (с. 29, рис. 2, 5). Москва: Наука.

³² Калядзінскі, Л. У. (2006). Касцяныя вырабы з раскопак дзяцінца летапіснага Слуцка XII–XIII ст.ст. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 12, 151, рис. 1, 12; Мядзведзева, В. У. Християнські реліквії, 132, 136, рис. 1, 5, 6, 7.

³³ Мядзведзева, В. У. Касцярэзнай вытворчасць, 74–75.

³⁴ Гущина, С. М. (2006). Народна іграшка (з археологічної колекції Білоцерковського краєзнавчого музею). *Юр'ївський літопис*, 5, 133.

³⁵ Довженко, В. Й. Огляд археологічного вивчення, табл. VII: 4.

³⁶ Рыбина, Е. А. (1997b). Шашки, «мельница», шахматы. В Б. А. Колчин (Ред.), *Древняя Русь. Быт и культура* (с. 110–114). Москва: Наука.

³⁷ Дорофеев, В. В., и др. Отчет об охранных, рис. 8, 10, 48.

³⁸ Сергеева, М. С. Косторізна справа, 145–146.

зі слонової кістки – у Новгороді та Чернігові. Інші іконки, що походять із території Русі, – колекційного походження і не мають паспортних даних²⁹. Матеріали із західних земель Русі дають окремі приклади іконок із кістки давньоруського часу³⁰, проте вони також поодинокі. Виготовлення вишгородської іконки зі звичайної кістки може свідчити про її місцеве походження, що є унікальним явищем. У зв'язку з дослідженнями 1936 р. Л. Голубева згадує ще одну річ культового призначення – кістяну ладунку³¹. Проте зараз цей предмет недоступний, що унеможливило його детальний аналіз.

Інший цікавий предмет, виявлений поблизу Борисоглібського собору у Вишгороді і, можливо, пов'язаний з якимось культом, – *яйцеподібний предмет* із рогу (рис. 5, 5), який має аналогії серед матеріалів Києва, Білої Церкви і деяких міст Білорусі³². Знахідка яйця з рогу у межах київської стаціонарної косторізної майстерні і якість оброблення інших виробів цього типу свідчать про можливість професійного виготовлення зазначених предметів, утім, зважаючи на невелику кількість, вони не належали до продукції масового попиту. Всі відомі яйцеподібні вироби з рогу датовано XII – першою половиною XIII ст. О. В. Медведєва вважає їх пасхальними яйцями³³, С. М. Гущина – іграшками³⁴. Вишгородське яйце виявлено в районі культової споруди – Борисоглібського собору, є єдиним випадком, який дає змогу, хоча б гіпотетично, пов'язувати яйця з християнським культовим контекстом. Втім, жодне з рогових яєць не розписане, а отже не варто порівнювати їх із керамічними писанками. В будь-якому разі рогові імітації яєць не належать до канонічних християнських атрибутів, а їхня символіка може виходити за межі християнських уявлень. Отже, загалом їх інтерпретація залишається під сумнівом.

Звернемо також увагу на знаходження *шахової фігурки* – тури, виявленої під час досліджень Вишгорода у 1934–1937 рр.³⁵ і неодноразово опублікованої (рис. 4, 11). Із погляду іконографії вона не виходить із загальноруської середньовічної традиції і має численні аналогії в інших давньоруських містах³⁶.

Наступний виріб, на якому слід зупинитися окремо, це *застібка недоуздка*, виявлена у ямі XI ст.³⁷ Цей предмет (рис. 4, 1) належить до окремої групи застібок, куди входять також екземпляри з Києва і Шестовиці під Черніговом. За вишгородським екземпляром, що має прив'язку до комплексу з вузькою датою (виробнича яма), зазначені вироби можна датувати XI ст. Ще одна цікава деталь полягає у тому, що вишгородський екземпляр не закінчений (немає центрального отвору, недбале оброблення поверхні, грубе пророблення деталей, центральна кінцівка поєднується з головами, які її фланкують, перемичками, які ще не прибрані). Комплекс, із якого походить вишгородська знахідка, не пов'язаний із косторізним ремеслом, проте немає сумнівів щодо місцевого походження цього виробу.

Усі три згадані вже вироби детально розглянуті авторкою³⁸. Їх можна пов'язувати з наслідуванням спільної традиції.

³⁹ Довженко, В. Й. Огляд археологічного вивчення, табл. VII: 3.

⁴⁰ Сергеева, М. С. Косторізні справа, 122, рис. 39, 23; Коваленко, В. П., Казаков, А. Л., & Простантинова, В. В. (1985). Охранные раскопки на детинце древнего Чернигова. *Научный архив ИА НАН Украины*, ф. е., 1985/123, рис. 24, 25; Шовкопляс, Г. М. (1971). Давньоруські кістяні вироби з розкопок В. В. Хвойки. В Ф. П. Шевченко (Ред.), *Середні віки на Україні* (1, рис. 4, 2, 4). Київ, Наукова думка.

⁴¹ MacGregor A., Mainman, A. J., & Rogers, N. S. H. (1999). Craft, Industry and Everyday Life: Bone, Antler, Ivory and Horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York. *The Archaeology of York. The Small Finds*, 17/12, 1943.

⁴² Kaván, J. (1964). Problematika datování a funkce některých výrobků z kosti a parohu u Slovanů na základě nálezů na Sekance u Davle. *Vznik a počátky Slovanů*, 5, tabl. II: 4.

⁴³ Давидан, О. И. (1966). Староладожские изделия из кости и рога. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 8, 113; Cnotlivy, E. (1958). Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu i kości z Wolina, ze stanowiska 4. *Materiały Zachodnio-pomorskie*, 4, 180–181; Hrubý, V. Slované: kostěné předměty, 146–148.

⁴⁴ Гайдуков, П. Г., & Макаров, Н. А. (1993). Новые археологические материалы о пушном промысле в Древней Руси. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 7, 179–188.

Рис. 6. Кістки зі слідами оброблення і напівфабрикати: 1 – ріг оленя зі слідами обробки; 2 – відпиляний епіфіз кістки – відхід виробництва; 4 – рогова пластинка, заготовка; 5 – напівфабрикат руків'я ножа. 5 – за В. Дорофєєвим та ін. (1989)

ра⁴⁴. Форма томарів, яка найбільшою мірою відповідає етнографічним зразкам, така: муфти розширюються у бік функціональної частини і мають канал, який до цього боку звужується. Загалом у формі, розмірах і пропорціях муфт усталених стандартів не простежується, що може свідчити про їхні неоднакові функції. Отже, параметри є основною характеристикою цієї категорії виробів.

Жодна з вивчених нами вишгородських муфт не підходить під визначення томарів. Знайдені муфти оформлені фігурним профілюванням. Одна з них точена, з рогу, має вигляд балясинки (рис. 4, 10). Невеличка різьблена муфта з кіски також профільована (рис. 4, 9). Такі вироби могли бути деталями руків'їв канчуків або мати інше призначення. Наприклад, їх могли використовувати як гральні фішки або деталі оздоблення. Ще одна муфта має вигляд трубочки квадратного перетину з порожниною круглого перетину, виготовлена з кістки (рис. 4, 8). Вона ретельно відполірована, на одній

Окремо згадаємо також уламок кістяного кільця, виявленого під час робіт 1930-х рр.³⁹ Подібні кільця у невеликій кількості знайдено на різних давньоруських пам'ятках, зокрема у Києві, Чернігові, Витачеві⁴⁰. Вироби такого типу трапляються серед старожитностей Центральної та Північної Європи. Аналогічні речі з Йорку широко датовано XI–XIV ст.⁴¹ Я. Каван, через наявність на одному з екземплярів залишків металевої голки, інтерпретує ці вироби як рамки пряжок⁴².

Серед знахідок на території Стародавнього Вишгорода є також кілька так званих *муфт* – невеликих предметів циліндричної форми з наскрізною порожниною. Ця категорія знахідок належить до виробів спірного призначення. Однією з найбільш аргументованих думок є їх інтерпретація як складових частин руків'їв різних знарядь, насамперед ножів⁴³, що підтверджується археологічними знахідками таких руків'їв.

Археологічні матеріали з Новгорода і Новгородської землі, а також аналогії з етнографії північних народів (насамперед угро-фінів) свідчать про використання циліндричних муфт як томарів – наконечників стріл для полювання на хутрового зві-

⁴⁵ Довженко, В. Й. Огляд археологічного вивчення, табл. VI: 3.

⁴⁶ Медведев, А. Ф. (1966). *Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв.* Свод археологических источников, Е1-36, 87.

⁴⁷ Сергеева, М. С. Косторізна справа, 108.

грані продряпаний знак-графіті. Трубочка нагадує кістяні футляри для голок, проте вона занадто коротка, щоб вважати її гольником, і не має отворів по боках, характерних для цього виду виробів. Отже, її можна інтерпретувати як частину руків'я.

Наконечник стріли репрезентований конічним втулковим типом⁴⁵. Конічні втулкові наконечники належать до найпоширенішого типу кістяних наконечників стріл: вони побутували скрізь у Східній і частково у Південній Європі. За О. Медведевим, їх можна датувати широко XI – першою половиною XIII ст.⁴⁶ У Києві втулкові наконечники трапляються у шарах XII – першої половини XIII ст.⁴⁷

Крім готових виробів, у різні часи дослідження Вишгорода виявлено напівфабрикати виробів і кістки зі слідами оброблення (рис. 6). Серед напівфабрикатів привертає окрему увагу згаданий вище напівфабрикат застібки недоуздка, який є свідченням можливості виготовлення на місці деяких виробів, складних за технікою виробництва. Виявлено також напівфабрикати руків'їв ножів (рис. 6, 4). До заготовок належить пластинка з рогу оленя (рис. 6, 3). Є також окремі кістки – відходи виробництва і заготовки.

Предмети масового попиту, як і скрізь на Русі, виготовляли з рогу диких копитних (оленів і лосів) і з тваринних кісток, переважно свійських тварин місцевих тварин, насамперед великої рогатої худоби.

Для виготовлення виробів першої групи застосовували простіші технологічні схеми, враховуючи (повністю або частково) природну форму кістки або частини рогу у готовому виробі. Знаряддя праці з тваринних кісток зазнавали лише незначного підправлення для отримання більш придатної форми і поліпшення технічних властивостей. Їх виготовлення зводилося до більшого загострення природного гострого кінця. Також використовували уламки кісток. Загальноприйнятою є думка, що виробництво таких знарядь могло відбуватися у кожному господарстві. Особи, пов'язані з такими промислами, як вичинення шкіри або хутра, могли виготовляти їх для себе у разі потреби.

Тільки висвердлюванням отворів обмежувалися технічні операції під час створення амулетів з ікл і деяких із гральних астрагалів. Мінімального оброблення зазнавали ковзани (тесання нижньої функціональної поверхні кістки) і астрагали для гри (іноді підправлення форми, просвердлювання отворів, нанесення знаків-графіті). Прості технічні операції потребували переважно підручних знарядь універсального характеру (насамперед ножа). Для нанесення нарізок або графіті на астрагали, зважаючи на характер борозенок, також застосовували звичайний ніж або шило. Для виконання отворів іноді використовували свердло, проте часто обходилися тільки ножем.

Іграшка-гуркало з Вишгорода не має відмінностей від інших виробів цього типу. Такі іграшки виготовляли з кісток дрібних свійських тварин за єдиною схемою, яка не мала суттєвих змін до недавніх часів. За Марком Грушевським, який спостерігав процес виготовлення подібної іграшки на Чигиринщині на межі XIX і XX ст., придатну кістку, що залишалася після їжі, сушили на комині,

⁴⁸ Грушевський, М. (1904). Дитячі забавки та гри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії. *Киевская старина* (окремий відбиток), 4–5.

⁴⁹ Сергеева, М. С., & Квитницький, М. В. (2010). Изделия из кости и рога с многослойного поселения Кошечка-8. В С. Д. Лысенко (Ред.), *Археологические памятники Фастовщины. Материалы та дослідження* (с. 173–180). Фастів: Фастівський державний краєзнавчий музей; Сергеева, М. С. Давньоруська різьблена кістка.

⁵⁰ Сергеева, М. С. (2012). Косторізна справа у стародавньому Колодяжині. *Археологія*, 3, 118–125.

⁵¹ Дані зібрані у: Бібіков, Д. В. (2019). *Вишгород та його округа в X–XIII ст.* (Дис. канд. іст. наук). Інститут археології НАН України, Київ, 137–139.

⁵² Голубева, Л. А. «Квартал металлургов», 32; Бібіков, Д. В. Вишгород та його округа, 252.

а потім прокручували дірку й протягували мотузку⁴⁸. Отвори в досліджених нами давньоруських гуркалах, і у вишгородському екземплярі також, зазвичай не дуже правильної круглої форми, що свідчить про те, що їх вирізали ножем або пробивали цвяхом, як і в етнографічних екземплярах.

Складніша технологічна схема, за якою обробляли трубчасті кістки, передбачає використання природної форми діафізу з частковою підправкою: розпилювання, видалення епіфізів, за потреби, просвердлювання отворів, полірування поверхні. Таку технологічну схему, зокрема, застосовували для виготовлення юрків. Вона простежується й на вишгородському екземплярі.

За складнішими технологіями відбувалася робота з компактною речовиною великих кісток (найчастіше довгих кісток ніг) великих тварин і підготовленими фрагментами щільного рогу диких копитних (шматки рогу потрібного розміру і рогові пластини). Результатом був відхід від форми вихідного матеріалу. За цими схемами виготовлено гудзики (крім екземпляру з епіфізу), гребені, руків'я ножів, муфти, рогове яйце, шахову фігурку та ін.

Кілька предметів потрібно віднести до художніх виробів. Серед них руків'я ножа або ложки з протравленим орнаментом, застібка недоуздка з зооморфними зображеннями, предмет у вигляді яйця, іконка тощо. Ці речі, за винятком іконки, мають аналогії серед матеріалів інших давньоруських пам'яток, проте скрізь вони репрезентовані поодинокими екземплярами.

З огляду на виявлені вироби постає питання про власне косторізне виробництво у Вишгороді. Воно є актуальним ще й тому, що не на кожному давньоруському поселенні виявлено сліди стаціонарних косторізних майстерень. Наприклад, їх немає на Фастівському поселенні й Чорнобильському городищі⁴⁹, а також у Кололяжині⁵⁰, хоча з цих пам'яток походять якісно виготовлені кістяні артефакти. Щодо Вишгорода, то немає сумнівів, що примітивні знаряддя праці й вироби з кісток із мінімальним обробленням виготовляли місцеві мешканці. Різні дослідники неодноразово згадували знахідки пиляних рогів, кісток зі слідами дій різних знарядь⁵¹. Серед кістяних артефактів є заготовки і напівфабрикати, особливо напівфабрикати ножів, тож можна припускати місцевий промисел цього виду виробів. Наявність руків'їв з орнаментом, виконаним професійними способами (циркульні отвори, техніка протравлювання тощо), свідчить про обізнаність майстрів із професійними косторізними технологіями.

У зв'язку з організацією косторізної справи звертає на себе увагу двокамерна будівля, яка містила кістяні вироби, обрізані й обпиляні роги оленя і череп лося із відпиляними рогами, виявлена під час досліджень 1936 р.⁵² Л. Голубева трактує її як косторізну майстерню. Із цим можна погодитися, проте зараз через брак усієї сукупності матеріалів із цього об'єкта складно висновувати про масштаби робіт, що тут відбувалися.

Треба мати на увазі, що, незважаючи на часте згадування рогів зі спилами, не завжди визначено конкретну сировину. Принаймні частка згаданих рогів могла належати свійським копитним (бик або

⁵³ Дорофеев, и др. Отчет об охранных, 61.

⁵⁴ Сергеева, М. С. (2011b). Обработка та використання порожнистого рогу у Київській Русі. *Археологія і давня історія України*, 5, 222–226.

⁵⁵ Флерова (Нахапетян), В. Е. (2000). Рогообработка в Саркеле – Белой Веже: сырье и технология. В А. З. Винников (Ред.), *Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья* (с. 99). Воронеж: ВГУ; Сергеева, М. С. Косторізна справа, 50; Її ж. Обробка та використання, 225.

⁵⁶ Смирнова, Л. И. Косторезное ремесло, 6.

⁵⁷ Химико-термическая обработка стали. Retrieved from <http://stroy-technics.ru/article/khimiko-termicheskaya-obrabotka-stali>.

⁵⁸ Бібіков, Д. В. Вишгород та його округа, 139.

⁵⁹ Сергеева, М. С. Косторізна справа; Сергеева, М., & Тараненко, С. (2015). Нові дослідження давньоруського косторізного ремесла на Київському Подолі. *Наукові студії*, 8, 328–345.

⁶⁰ Сергеева, М. С. Про один тип, 153–154.

коза). В одному випадку разом з рогами оленя і лося фігурують 63 турячі роги, виявлені у підкліті житла⁵³. На нашу думку, щодо цього визначення виникають деякі сумніви. Рештки турів, зокрема роги, на давньоруських пам'ятках зазвичай нечисленні, що зумовлено складнощами полювання на них. Проте так чи так можна констатувати наявність у заповненні об'єкта великої кількості порожнистого рогу. Аналіз артефактів із різних пам'яток Середнього Подніпров'я виявив лише поодинокі вироби з порожнистого рогу (зокрема ритони з турячих рогів), що не дає змоги зарахувати його до складу основної сировини для давньоруського косторізного виробництва⁵⁴. Водночас порожнистий ріг свійських тварин використовували з технічною метою, наприклад, як компонент столярного тваринного клею⁵⁵, сліди миловаріння, або діяльності чинбарів⁵⁶. Порожнистий ріг, а також інші кісткові матеріали могли також використовувати як складову карбюризатора для цементування дрібних виробів із чорного металу, оскільки вони можуть давати потрібне для цього вугілля, хоча й менш придатне, ніж деревне⁵⁷. Показово, що вищезгадана будівля могла бути пов'язана з іншими видами виробництва: тут виявлено серед іншого фрагменти керамічних труб із борозенками (фрагменти сопел, на думку авторів досліджень). Опосередковано про використання порожнистого рогу (а можливо й частки кісток зі слідами дії знарядь) як технічної сировини також свідчить факт, що всі знахідки оброблених кісткових матеріалів передусім пов'язані з металургійними осередками⁵⁸.

Щодо явних слідів діяльності місцевих косторізів, то вони могли забезпечувати довколишнє населення деякими речами повсякденного вжитку, нескладними у виготовленні (наприклад руків'ями ножів). Деякі вироби також могли виготовляти окремі умільці. Приклад – пряжка із зооморфними завершеннями. Проте слідів масового виробництва продукції за складними технологіями поки що не виявлено. Це не дає можливості говорити про існування у Вишгороді розвинутого косторізного ремесла, яке працювало на масовий попит.

Деяка частка виробів (гудзики, гребені, шахова фігурка тощо) може походити з Києва. Саме у Києві виявлено кілька професійних косторізних майстерень, які діяли у всіх районах міста і випускали продукцію, призначену для зовнішнього збуту⁵⁹. Зокрема, тут функціонували спеціалізовані майстерні з виготовлення гудзиків⁶⁰.

Отже, косторізна продукція могла потрапляти до вишгородського населення двома шляхами: як місцева і як привозна. Загалом на сьогодні вже ясно, що косторізне ремесло у Київській Русі розвивалося нерівномірно у різних центрах. Якщо київські косторізні комплекси налічують низку майстерень різного рівня – від стаціонарного виробництва, розрахованого на широкий ринок, до домашнього промислу, косторізна справа в інших містах не досягала рівня, вищого за спорадичні домашні промисли або окремі майстерні з порівняно невеликим обсягом продукції. Окреслена ситуація є характерною також і для такого політично й економічно розвинутого міста, як Вишгород.

References

- Arhipova, Ye. I. (2010). Kul'tovi rechi z kameniu ta kistky. In H. Skrypnyk & T. Kara-Vasyl'ieva (Eds.), *Istoriia dekoratyvnogo mystetstva Ukrainy*, 1 (pp. 287–308). Kyiv: IMFE im. M. T. Ryl's'koho.
- Bibikov, D. (2015). Zhytlova zabudova Vyshhorods'koho posadu v kintsi X – na pochatku XII st. Za materialamy doslidzhen' 2014 r. In V. Diatlov (Ed.), *Seredn'ovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy XIV Mizhnarodnoi studentskoi naukovoï arkheolohichnoi konferentsii (Chernihiv, 17–19 kvitnia 2015 r.)* (pp. 10–13). Chernihiv: Chernihivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. T. H. Shevchenka.
- Bibikov, D. (2017). Pro hospodars'ku diial'nist' naselennia davn'orus'koho Vyshhoroda. In O. P. Motsia (Ed.), *Vozviahl' – Zviahel' – Novohrad-Volyns'kyi u chasovomu zrizi tysiacholit'* (pp. 157–169). Kharkiv: Maidan; Kyiv: Starodavnii svit.
- Bibikov, D. (2019). *Vyshhorod ta yoho okruha v X–XIII st.* (Master's thesis). Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Chabaj, V. P., Evtushenko, A. I., & Stepanchuk, V. N. (1990). Otchet o rabotakh Dorogozhiczskogo otryada Vyshgorodskoj ekspeditsii NPK "Arkheolog" v urochishhe "Gonchary" v g. Vyshgorode v 1990 g. *Naukovij arkhiv IA NAN Ukrainy*, f. e., 1990/67.
- Cnotlivy, E. (1958). Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu I kości z Wolina, ze stanowiska 4. *Materialy Zachodnio-pomorskie*, 4, 155–239.
- Davidan, O. I. (1966). Staroladozhskie izdeliya iz kosti i roga. *Arkheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 8, 103–115.
- Diachenko, O. (2018). Znakhidka davniorus'koho hurkala z Chernihova. In V. Diatlov (Ed.), *Seredn'ovichni ta rann'omoderni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Materialy XVII Mizhnarodnoi studentskoi naukovoï konferentsii (Chernihiv, 13–15 kvitnia 2018 r.)* (pp. 40–41). Chernihiv: Natsional'nyi universytet "Chernihivskiy kolehium" im. T. H. Shevchenka.
- Dorofeev, V. V., Evtushenko, A. I., Kalyuk, A. P., & Chabaj, V. P. (1989). Otchet ob okhrannykh arxeologicheskikh issledovaniyakh v g. Vyshgorod v 1989 g. *Naukovij arkhiv IA NAN Ukrainy*, f. e., 1989/194.
- Dovzhenok, V. Y. (1950). Ohliad arkheolohichnoho vyvchennia drevnioho Vyshhoroda za 1934–1937 r. *Arkheolohiia*, 3, 64–92.
- Dovzhenok, V. Y. (1952). Rozkopky Drevnioho Vyshhoroda. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 3, 14–28.
- Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. V., & Yura, R. O. (1966). *Drevnioruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka.
- Flerova (Nakhapetyan), V. E. (2000). Rogoobrabotka v Sarkel–Beloy Vezhe: syre i tekhnologiya. In A. Z. Vinnikov (Ed.), *Evrasijskaya step i lesostep v epokhu rannego srednevekovya* (pp. 99–110). Voronezh: VGU.
- Flerova, V. E. (1997). *Graffiti Khazarii*. Moskva: Editorial URSS.
- Gajdukov, P. G., & Makarov, N. A. (1993). Novye arkheologicheskie materialy o pushnom promysle v Drevnej Rusi. *Novgorod i Novgorodskaya zemlya. Istorii i arkheologiya*, 7, 179–188.
- Gorbunov, D. N. (2009). Izdeliya iz kosti i roga Lipinskogo arkheologicheskogo kompleksa. In I. M. Plaksin (Red.), *Aktualnye problemy nauchnogo tvorchestva uchenykh kafedry istorii Rossii. Sbornik nauchnykh statej k 75-letiyu obrazovaniya istoricheskogo fakulteta* (pp. 5–20). Kursk: Kurskij gos. universitet.

- Gorbunov, D. N. (2011). Kostoreznoe delo naseleniya drevnego Kurska. *Uchenye zapiski. Elektronnyy nauchnyy zhurnal Kurskogo gos. universiteta*, 3 (19), 2. Retrieved from <http://scientific-notes.ru/index.php?page=6&new=21>.
- Gurevich, F. D. (1981). *Drevnij Novogradok*. Leningrad: Nauka.
- Hrubý, V. (1957). Slovanské kostené předměty a jejich výroba na Moravě. *Památky archeologické*, 48, 118–212.
- Hrushevskiy, M. (1904). Dytiachi zabavky ta hry usiaki. Zibrani po Chyhyrinschyni Kyivs'koi huberni. *Kiev-skaia starina*.
- Huschyna, S. M. (2006). Narodna ihrashka (z arkheolohichnoi koleksii Bilotserkovs'koho kraieznavchoho muzeiu). *Yurivskiy litopys*, 5, 129–136.
- Ivakin, V. H., & Bibikov, D. V. (2016). Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini davnoruskoho Vyshhoroda. In Yu. V. Boltryk (Ed.), *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015* (pp. 64–65). Kyiv: Starodavniy svit.
- Kabzińska-Stawarz, I. (1991). *Games of Mongolian Shepherds*. Warsaw: Institute of the History of Material Culture.
- Kaliadzinski, L. U. (2006). Kastsianyia vyraby z raskopak dziatsintsa letapisnaga Slutsk XII–XIII st.st. *Materiialy pa arkheologii Belarusi*, 12, 149–153.
- Kaván, J. (1964). Problematika datování a funkce některých výrobků z kosti a parohu u slovanů na základě nálezů na Sekance u Davle. *Vznik a počátky slovanů*, 5, 217–249.
- Khimiko-termicheskaya obrabotka stali. Retrieved from <http://stroy-technics.ru/article/khimiko-termicheskaya-obrabotka-stali>.
- Kovalenko, V. P., Kazakov, A. L., & Prostantinova, V. V. (1985). Okhrannye raskopki na detincze drevnego Chernigova. *Naukovyj arkhiv IA NAN Ukrainy*, f. e., 1985/123.
- Kovalenko, V. P., Motsia, A. P., & Shekun, A. V. (1984). Otchet ob okhrannykh rabotakh u s. Shestovytsa Chernigovskoi obl. v 1983–1984 gg., 1. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*, f. e., 1984/174.
- Krylasova, N. B. (2007). *Arkheologiya povsednevnosti. Material'naya kul'tura srednevekovogo Preduralya*. Perm: Permskij gos. ped. universitet.
- Lencz, G. T. (2002). Kostoreznoe proizvodstvo v Verkhnem Prikame. In A. M. Belavin (Ed.), *Ocherki arkheologii Permskogo Preduralya* (pp. 217–242). Perm: Permskij gos. ped. universitet.
- MacGregor A., Mainman, A. J., & Rogers, N. S. H. (1999). Craft, Industry and Everyday Life: Bone, Antler, Ivory and Horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York. *The Archaeology of York. The Small Finds*, 17/12, 1869–2073.
- Miadzvedzeva, V. U. (2008). Khrystsiianskiiia relikvii siaredneviakovia (na materiialakh kastsiareznai vytvorchastsi. In V. Antonyk (Ed.), *Biellarus: gosudarstvo, relygyia, obschestvo* (pp. 131–137). Minsk: Belarusskaia navuka.
- Miadzvedzeva, V. U. (2009). *Vyraby kastsiareznai vytvorchastsi z terytoryi polatskai ziamli IX–XIII stst. (tekhnalogiia, typalogiia, khranalogiia)*. (Avtareferat dysertatsyi k. i. n.). In-t historyi Nats. akad. navuk Belarusi.
- Miadzvedzeva, V. U. (2013). *Kastsiareznaia vytvorchasts Polatskai ziamly IX–XIII stst*. Minsk: Belarusskaia navuka.
- Morozov, I. A., & Slepchova, I. S. (2004). *Krug igry. Prazdnik i igra v zhizni severorusskogo krestyanina (XIX–XX vv.)*. Moskva: Indrik.

- Motsia, O. P., Kovalenko, V. P., Hotun, et al. (1992). Zvit pro roboty Poliskoho zahonu Dniprovskoi davnoruskoi ekspedytsii v 1992 r. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*, f. e., 1992/3.
- Mykhailova, R. D. (1991). *Osoblyvosti obrobky kistky v Pivdenno-zakhidnii Rusi*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Nakhapetyan, V. E. (1989). O znachenii znakov na astragalakh (saltovo-mayaczskaya kul'tura). In A. Kh. Khalikov (Ed.), *Rannie bolgary v Vostochnoj Evrope* (pp. 3–89). Kazan: Kazanskij filial AN SSSR.
- Pankovskiy, V. B. (2012). *Kistiana i rohova industrii doby piznoi bronzy v Pivnichnomu Prychornomori*. (Master's thesis). IA NAN Ukrainy.
- Pekarskaya, L. V., & Zoczenko, V. N. (1985). Arkheologicheskie issledovaniya drevnerusskogo Vyshgoroda v 1979–1981 gg. In P. Tolochko (Ed.), *Arkheogocheskie issledovaniya Kieva 1979–1983 gg.* (pp. 125–136). Kiev: Naukova dumka.
- Rybina, E. A. 1997. Shashki, “melnicza”, shakhmaty. In B. A. Kolchin (Ed.), *Drevnyaya Rus. Byt i kultura* (pp. 110–114). Moskva: Nauka.
- Sergeeva, M. S., & Kvytnytskyi, M. V. (2010). Izdelyia iz kosty y roga s mnogoslainogo posleniya Koscheevka-8. In S. D. Lysenko (Ed.), *Arkheolohichni pamiatky Fastovschyny. Materialy ta doslidzhennia* (pp. 173–180). Fastiv: Fastivskiy derzhavnyi kraieznavchyi muzei.
- Serhieieva, M. S. (2002). Do istorii hry v babky v Kyivs'kii Rusi. *Arkheolohiia*, 4, 50–58.
- Serhieieva, M. S. (2010). Pro deiaki davn'orus'ki pryladdia z kistky ta rohu dlia ihor i rozvah. *Drevnosty 2010*, 203–220.
- Serhieieva, M. S. (2011a). *Kostorizna sprava u Starodavnomu Kyievi*. Kyiv: KNT.
- Serhieieva, M. S. (2011b). Obrobka ta vykorytannia porozhnystoho rohu u Kyivskii Rusi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 5, 222–226.
- Serhieieva, M. S. (2012). Kostorizna sprava u starodavn'omu Kolodiazhyni. *Arkheolohiia*, 3, 118–125.
- Serhieieva, M. S. (2014). Pro odyn typ seredn'ovichnykh gudzykiv na terytorii Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13), 150–158.
- Serhieieva, M. S. (2015). *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan.
- Serhieieva, M. S. (2016). Davnoruska rizblena kistka z Chornobylskoho horodyscha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20), 152–159.
- Serhieieva, M. S. (2019). *Kostorizne ta derevoobrobni remesla na terytorii Pivdennoi Rusi*. (Master's thesis). Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, Kyiv.
- Serhieieva, M., & Taranenko, S. (2015). Novi doslidzhennia davnoruskoho kostoriznogo remesla na Kyivskomu Podoli. *Naukovi studii*, 8, 328–345.
- Shovkopliash, H. M. (1971). Davnoruski kistiani vyroby z rozkopok V. V. Khvoiky. In F. P. Shevchenko (Ed.), *Seredni viky na Ukraini* (1, pp. 191–195). Kyiv: Naukova dumka.
- Smirnova, L. I. (1998). *Kostoreznoe remeslo srednevekovogo Novgoroda*. (Master's thesis). MGU im. M. V. Lomonosova, Moskva.
- Smirnova, L. I. (1999). Prokolki. Khronologiya i funkczional'noe naznachenie. Novgorod i Novgorodskaya zemlya. *Istoriya i arkheologiya*, 13, 142–162.

Strelnyk, M. O., Khomchuk, M. A., & Sorokina, S. A. (2009). Hralni kosti (II tys. do n. e. – XIV st. n.e.) z kolekt-sii Natsional'noho muzeiu istorii Ukrainy. *Arkheolohiia*, 2, 34–49.

Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O., Myronenko, K. M., & Sherstiuk, V. V. (2009). *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy. Instytut 'ka hora*, 1. Kyiv, Poltava: IA NAN Ukrainy, Tsentr pam'iatkoznavstva NANU i UTOPIK, TsODPA.

Tropin, N. A. (2004). *Selskie poseleniya XII–XV vekov yuzhnykh territorij Ryazanskoj zemli*. Voronezh: VGU.

Voinarovs'kyi, V. (2017). Obrobka kistky ta kistiany vyroby yak indykator rivnia sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku naselennia Ukrainy I tys. n. e. In A. V. Skyba & S. A. Horbanenko (Eds.), *Yevropeis'ka arkheolohiia I ty-siacholittia n.e. Zbirnyk naukovykh prats' na chest' Liany Vasylivny Vakulenko* (pp. 63–74). Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Wrzesiński, J. (1994). Lednicki przyczynek do znajomości plecionkarstwa. *Studia Lednickie*, 3, 151–171.

Maryna Sergeeva

CONCERNING THE BONE CARVING IN ANCIENT VYSHGOROD

The article deals with the analysis of the state of local bone carving and introduction it into scientific circulation. The article introduces bone and antler products from Old Rus Vyshgorod into the scientific circulation and analyzes level of development of local bone carving. All analyzed materials are dated back from 11th to 12th century. All bone products can be divided into two large groups. The first one includes primitive products of bone with minimal processing fully or partially based on the form of the source material. The second group consists of products made from prepared parts of a bone or antler. They have specific forms that are not related to the source material. The first group prevails by the number of finds. Primitive implements with a pointed working part were found most of all. The first group also includes playing astragals, a toy-bone with two holes (device for reproducing noisy sounds), skates, amulets of wild boar and bear fangs. The second group includes things of different functional purpose (buttons, combs, knife handles, halter clasp, icon, egg-like product, chess piece, etc.). Separate semi-finished products and stocks were also identified. Bone products could appear in the life of the population of ancient Vyshgorod in two ways. In Vyshgorod, sporadic bone-carving work could occur. A small bone-carving workshop was discovered. Some of the products most difficult to manufacture could come from Kyiv, where professional bone carving craft was developed. Studying Vyshgorod is further evidence of uneven development of bone carving in different centers of Kyivan Rus, previously traced in the other Ancient Rus sites.

Keywords: Middle Dnipro region, Kyivan Rus, Vyshgorod, bone carving, bone and antler products.

DOI 10.15407/mics2020.10.081

УДК 94+82-1(410)»13»

Марія Щербак,

*студентка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
shcherbak_maria@knu.ua*

ОБРАЗ ЛОНДОНА ТА КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ У ПОЕМІ «CONCORDIA»

У статті розглядається королівський в'їзд 1392 року в місто Лондон у часи правління Річарда II Плантагенета. Основна увага приділена аналізу писемного джерела – поеми «Concordia facta inter regem et cives Londonie», автором якої був кармелітський монах Річард Мейдстоун. Були сформульовані основні функції поеми та розкриті ідеологічні аспекти твору. Окрім цього на основі аналізу тексту продемонстровано сильні й слабкі сторони пропагандистської поезії. У статті демонструється важливість та символізм королівського в'їзду, як союз правителя зі своєю столицею та всіма її жителями. Зміст церемонії урочистого в'їзду дозволяє розглядати її в рамках проблеми взаємовідносин міста і королівської влади. На прикладі поеми «Concordia» простежується становлення сакрального образу монарха. Були визначені особливості урочистого в'їзду в житті міста Лондона, а також важливість проведення такого заходу в становленні королівського образу Річарда II Плантагенета. Були показані основні ідеї Річарда Мейдстоуна, що демонструють уявлення про події серпня 1392 року, у деяких місцях перебільшуючи чи навіть прикрашаючи факти, щоб показати усі королівські привілеї монарха перед Лондоном. За допомогою твору можна побачити яку роль відігравав королівський в'їзд під час правління Річарда II. Це був один зі способів встановлення відносин та регулювання питань між містянами та їх правителем. У процесі такої церемонії король показував усю могутність та силу своєї влади, тим самим хотів ще більше сакралізувати себе та зміцнити авторитет корони. Акцентується увага на використанні автором твору різноманітних алегоричних символів, що підкреслюють благочестивість та милосердність короля. Таким способом король хотів підняти авторитет корони й використовував для цього різні способи, у тому числі королівські в'їзди. У статті досліджується способи використання таких урочистих заходів для комунікації монарха зі своїм народом. Стверджується, що урочистий в'їзд у місто є однією із форм репрезентації королівської влади у часи середньовіччя. Встановлено, що урочисті в'їзди значною мірою передають загальні уявлення про королівську владу в пізньому середньовіччі.

Ключові слова: король Річард II, Річард Мейдстоун, Лондон, королівський в'їзд, образ.

© Щербак Марія, 2020

¹ Вашук, Л. (2014). Звичай «радісного в'їзду» як засіб зміцнення та сакралізації влади Франциска I Валуа. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, 1 (3), 66–70.

² Сидяка, А. (2012). Лондон и Париж встречают Генриха V: въезд короля как форма репрезентации власти. *Вестник РГГУ. Серия Исторические науки. Всеобщая история*, 9, 83.

³ Maidstone, Richard. (2003). *Concordia (The Reconciliation of Richard II with London)*. (D. R. Carlson, Ed., A. G. Rigg, Transl.). Western Michigan University: Medieval Institute Publications. Retrieved from <https://d.lib.rochester.edu/teams/text/rigg-and-carlson-maidstone-concordia-introduction>.

⁴ Barron, C. M. (1971). The Quarrel of Richard II with London 1392–97. In F. R. H. du Boulay, C. M. Barron (Eds.), *The Reign of Richard II: Essays in Honour of May McKisack* (pp. 173–201). London; New York: Oxford University Press.

⁵ Kipling, Gordon. (1985). Richard II's "Sumptuous Pageants" and the Idea of the Civic Triumph. In *Pageantry in the Shakespearean Theater*. Athens: University of Georgia Press.

⁶ Maidstone, Richard. *Concordia*.

В епоху Середньовіччя серед численних свят і релігійних процесій особливо вирізнялися королівські в'їзди у місто. Ці урочисті церемонії почали поширюватися з XIV ст. Упродовж наступних десятиліть такі заходи досить часто проходили у великих європейських містах і стали важливою подією міського життя¹. Королівські в'їзди символізували союз правителя зі своєю столицею та всіма її жителями. Учасниками та організаторами події були самі містяни, тому урочистий в'їзд короля став більш особливим для звичайних людей, порівняно з коронацією чи іншим подібним заходом такого масштабу. Події церемонії дають змогу проаналізувати уявлення містян про владу короля в епоху Середньовіччя. Зокрема, дослідники підкреслюють роль і важливість діалогу між жителями та монархом у процесі королівського в'їзду². Це був один із способів встановлення відносин та регулювання питань між містянами та їхнім правителем. Водночас такі церемонії були одною із форм репрезентації королівської влади. За допомогою цієї події король міг показати значущість свого образу правителя в очах суспільства та підкреслити свою сакральну функцію.

Яскравим прикладом такого королівського в'їзду є церемонія 1392 р. в місті Лондон у часи правління Річарда II Плантагенета. Монарх проявляв великий інтерес до створення власного королівського образу. Це простежується майже в кожному культурному аспекті – живописі, літературі та скульптурі. Річард II хотів ідеалізувати свій королівський образ перед підданими. У період його правління прослідковується спроба формування концепції королівської влади. Таким способом король хотів підняти авторитет корони і використовував для цього різні засоби, у тому числі королівські в'їзди.

Найважливішим джерелом для дослідження цього питання є поема «Concordia facta inter regem et cives Londonie»³. Вірш, написаний Річардом Мейдстоуном про столичну кризу 1392 р. та безпосередньо про церемонію в Лондоні, описує цю подію більш детально, ніж будь-яке інше джерело того періоду.

Метою цього дослідження є проаналізувати значущість урочистого в'їзду 1392 р. в житті міста Лондона та важливість проведення такого заходу у становленні королівського образу Річарда II за допомогою поеми «Concordia».

Питанню значення урочистих в'їздів у міста середньовічної Європи присвячено низку праць різних наукових шкіл, зокрема в зарубіжній медієвістиці. Одним із перших, хто зацікавився проблемою відносин Річарда II та Лондона, був Керолайн Баррон⁴. У своїх працях автор ґрунтовно досліджує проблему конфлікту між жителями міста й королем та аналізує важливість королівської влади для столиці середньовічної Англії. Частково до цього питання звертається дослідник Гордон Кіплінг⁵. Зокрема, автор звертає увагу на важливість урочистих подій в житті монархів та проведення королівських в'їздів, зокрема й Річардом II. Окрім цього, треба згадати працю Артура Рігга та Девіда Карлсона⁶, які переклали англійською мовою латинську поему «Concordia» і зробили ґрунтовний лінгвістичний та стилістичний аналіз середньовічного тексту.

⁷ Чепіженко, В. В. (2017). Річард II в біблійних образах: спроба розвідки з політичного гебраїзму. В *Libra: збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків* (Вип. IV, с. 94–105). Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова.

⁸ Barron, C. M. The Quarrel of Richard II, 173–201.

⁹ Ibid, 178.

¹⁰ Maidstone, Richard. Concordia.

¹¹ Brotherston, E. A. (1957). *A Biographical Register of the University of Oxford to A. D. 1500*. Oxford, Clarendon Press, 205.

В українській історіографії майже не розглядали це питання. Сучасний український історик Вадим Чепіженко з Одеського національного університету одну зі своїх статей присвятив аналізу образу Річарда II у біблійних історіях⁷. У своїй роботі автор досліджує, як короля алегорично представляли у поемах та хроніках за допомогою біблійних сюжетів; виявляє основні біблійні паралелі, які наводили середньовічні хроністи при конструюванні образу Річарда II. Отже, хоча питання королівського в'їзду, постаті англійського короля Річарда II і його відносин із Лондоном неодноразово ставали предметом дослідження зарубіжних істориків, воно залишається актуальним і потребує ґрунтовнішого розгляду.

«Concordia facta inter regem et cives Londonie» – вірш, який описує театралізоване примирення між Лондоном і королем Річардом II. Твір символізує благополучне завершення так званої сварки англійського короля зі своєю столицею⁸. Церемонія 1392 року була одним із перших в історії театралізованих королівських в'їздів.

На початку 1392 р. виникла конфліктна ситуація, пов'язана з фінансовим питанням, між королівською владою і жителями міста Лондона. Королівському двору потрібні були гроші, тому і стався скандал, пов'язаний із наданням позики королю. Влада Лондона це робити відмовилася. У відповідь у травні 1392 р. король Річард повідомив про намір перенести королівський двір до міста Йорк. Упродовж цього року канцелярію та адміністрацію було вивезено з Лондона. Після такого кроку мер, шерифи й олдермени міста були викликані до короля і королівської ради в Ноттінгемі. На сесії 25 червня король скинув мера та шерифів із посад, а згодом їх ув'язнили. 22 липня 1392 р. чиновників засудили й оштрафували на 3 тисячі фунтів стерлінгів. Крім того, король наклав на місто корпоративний штраф у розмірі 100 тисяч фунтів стерлінгів і негайно зобов'язався передати у його розпорядження всі доходи міста⁹.

Переговори про умови примирення з містом не були зафіксовані документально, але про те, що конфлікт було вичерпано, свідчить видовищне повернення короля до Лондона 21 серпня 1392 р. Після цього заходу почалось послаблення санкцій. Зокрема, 17 вересня місту було дозволено знову обрати своїх шерифів; 19 вересня серією королівських помилювань, виданих у Вудстоку, були зменшені штрафи і терміни тюремного ув'язнення, накладені на колишніх мерів, шерифів і олдерменів, корпоративний штраф було скасовано, а права міста частково відновлено. У жовтні 1392 р. Лондон знову обрав свого мера, а королівський двір і канцелярія повернулися з Йорка до Лондона¹⁰.

Автором поеми «Concordia facta inter regem et cives Londonie» був Річард Мейдстоун, кармелітський монах, богослов і поет. Його біографічні дані дуже мізерні, відомо лише кілька фактів про життя поета. Вважають, що Мейдстоун родом із Кента, можливо, недалеко від Ейлсфорда, де він приєднався до ордену кармелітів¹¹. Мейдстоун, найімовірніше, був особистим сповідником Джона Гонта, впливового дядька Річарда II, який часто втручався у політичні справи королівства. Відомо,

що Джон Гонт віддавав перевагу англійським кармелітам і завдяки спеціальному папському розпорядженню найняв низку видатних кармелітів як особистих сповідників, серед яких був і Річард Мейдстоун. Він отримав право проповідувати в Рочестерській єпархії і, згідно з його свідченнями, здобув ступінь бакалавра в Оксфорді, хоча жодних записів про дати або інші обставини надання цього ступеня не було виявлено.

«Concordia» було написано наприкінці XIV ст.¹², до нашого часу дійшла в єдиному рукописному примірнику, складеному близько 1400 р., який нині зберігається у бібліотеці імені Бодлея в Оксфорді (є Musaeo 94 (SC 3631)). Поему двічі публікував Томас Райт – у 1838¹³ і 1859 рр.¹⁴ Перше критичне видання поеми Мейдстоуна здійснив Чарльз Сміт у 1972 р.¹⁵ Рукопис складається з двадцяти пергаментних аркушів, написаних однією рукою. З кінця XV ст. рукопис переходив з одних рук до інших. Спочатку твір зберігався у Джона Бейла, після чого про перебування рукопису майже нічого не відомо. Манускрипт згадували набагато пізніше, коли Жерар Лангбейніт у середині XVII ст. заповів цей твір Бодліанській бібліотеці, де він і залишається дотепер.

Чарльз Сміт проводив аналіз пергаменту і рукописного тексту поеми¹⁶ і зазначив, що збережений рукопис є компіляцією переписаних текстів. Тому припускають, що рукопис «Concordia», який дійшов до наших днів, – це відредагований текст, у деяких випадках віддалений від оригінального твору. На основі цього можна стверджувати, що текст Мейдстоуна переписували упродовж декількох поколінь і змінювали відповідно до політичної ситуації в той час, коли поему намагалися адаптувати під конкретні обставини.

Точно не відомо, чи був Мейдстоун учасником подій серпня 1392 р. і чи зміг би він за власними спогадами написати «Concordia». Тим не менш, є свідчення, які також описують цей захід і підтверджують інформацію, що подана у поемі Мейдстоуна. Можливо, ці згадки про конфлікт Лондона з королем, які трапляються в інших різних текстах того часу, стали основними джерелами для написання вірша «Concordia». Зокрема, це епістолярний звіт від анонімного письменника невідомому адресату французькою мовою, копія якого зберігалася в єпископському реєстрі Дарема¹⁷. Хелен Суггетт припустила, що збережений французький лист відображає або навіть може бути офіційним повідомленням про лондонську подію, написаним за королівською згодою¹⁸.

Однак «Concordia» Мейдстоуна не є звітом про цю подію. Подібно до інших робіт, ця поема – передусім ідеологічно вмотивований літературний твір, який було написано в певний момент відповідно до конкретних політичних обставин. Аудиторію цієї поеми важко передбачити, бо твір має світський характер, найпевніше, вона була спрямована на конкретне вузьке коло людей, які належали до королівського двору Річарда II. Вірш написаний не для широкого кола читачів. Він не був популярним, порівняно з іншими поетичними творами тієї доби, наприклад, із творчістю Джеффри

¹² Maidstone, Richard. Concordia.

¹³ Wright, T. (Ed.). (1838). *Alliterative Poem on the Deposition of Richard II. Ricardi Maydiston de concordia inter Ric. II et civitatem London*. London: J. B. Nichols & Son, 31–51.

¹⁴ Wright, T. (Ed.). (1859). *Political Poems and Songs Relating to English History Composed during the Period from the Accession of Edw. III to that of Ric. III. Vol. I*. London: Longman, Green, Longman & Roberts, 282–300.

¹⁵ Smith, Ch. R. (1972). *Concordia: Facta inter Regem Ric-cardum II et Civitatem Londonie per Fratrum Riccardum Maydiston, Carmelitam, Sacre Theologie Doctorem, Anno Domine 1393*. (PhD Diss.). Princeton University.

¹⁶ Ibid, 35.

¹⁷ Oxford, Bodleian Library MS e Musaeo 86 (SC 3629).

¹⁸ Suggett, Helen. (1947). “A Letter Describing Richard II’s Reconciliation with the City of London, 1392”. *English Historical Review*, 62, 209–213.

¹⁹ Hinc tibi, Ricarde, duplante iugo michi iuncte / (Nomen et omen habes: sic socius meus es), / Gaudia visa michi Trenovantum nuper in urbe / Actus amicitia glisco referre modo/// (Maidstone, Richard. Concordia, 8–12).

²⁰ Et licet incultum carmen tibi condere curem, / Parce, precor, cure: parcere debet amor (Maidstone, Richard. Concordia, 13–14).

²¹ Kipling, Gordon. Richard II's "Sumptuous Pageants", 88.

²² Astitit hiis medius sanctus baptista Iohannes, / Indicat hic digito: Agnus et ecce dei! (Maidstone, Richard. Concordia, 372).

²³ Чепіженко, В. (2017). Візуалізація влади: символіка «Вілтонського диптиху». В *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва* (Вип. 1, с. 65).

Чосера або Джона Гавера, але, хоч би там як, «Concordia» – це твір пропаганди, який повністю написаний за згодою короля.

«Concordia» потрібно розглядати не як сценарій для лондонської театралізованої вистави, а як інтерпретацію того, що відбувалося того дня у Лондоні. Оповідь починається зі схвалення Цицероном дружби та звернення автора до Річарда, з яким Мейдстоун пов'язують «nomen et omen» і якому він адресує «нескладну пісню» (incultum carmen) про «радощі, недавно побачені в місті Тринованті»¹⁹. У зверненні Мейдстона до Річарда також згадано про те, що твір – це свого роду панегірик королю²⁰.

Як зазначає дослідник Гордон Кіплінг, події 21 серпня 1392 р. нагадують масштабне свято, яке відбувалося у день коронації монарха в липні 1377 р.²¹ Коронація йшла тим самим маршрутом, що і хода примирення з Лондоном. Також було використано деякі схожі театралізовані прийоми, що особливо прикметні в деяких епізодах поеми. Можливо, це було зроблено з конкретною метою, адже те, що спрацювало вдало в 1377 р., можна було б знову використовувати в 1392 р. без змін. Загалом, у містян не було достатньо часу для підготовки, і Лондон у будь-якому випадку не мав великого досвіду організації таких масштабних заходів.

Зрештою, саме місце мало певне символічне значення: фактично повторно коронувавши Річарда в 1392 р., місто визнало, що попереднє небажання мешканців Лондона слухатися королівській волі було злочином. Своєю непокорюю місто фактично скинуло свого законного короля. У такий спосіб, за допомогою примирення жителі міста хотіли «згладити свою провину» перед монархом, знову коронувавши його.

«Concordia» висвітлює Лондон і владу Річарда II в різноманітних алегоричних образах. Зокрема, Мейдстоун використовував для написання вірша Святе Письмо. Автор однозначно прирівнює короля до Ісуса Христа – Спасителя. В одному з епізодів Іоанн Хреститель, найбільш шанований королем святий, показуючи на Річарда, промовляв такі слова: «Ось Агнець Божий»²². Такий образ Річард II часто використовував у період свого правління. Наприклад, знаменитий Вілтонський диптих (рис. 1) насичений великою кількістю подібної символіки. Монарх зображений на лівій панелі, на колінах перед Богородицею. За фігурою короля – троє святих, що їх, як вважають, дуже шанував Річард. Один із них, Іоанн Хреститель, тримає Агнця Божого. Ця фігура білого оленя ототожнюється із чистотою, святістю та доброчесністю. Доволі символічним є ще один жест, який відтворено на полотні. Діва Марія тримає немовля за ніжку, немов говорить Річарду, що він має піти шляхом Христа²³. Цей алегоричний прийом використано у поемі «Concordia», де Лондон зображений як Новий Єрусалим.

Дослідник Гордон Кіплінг зокрема зауважив, що задовго до того, як європейські міста почали «прикрашати» свої вулиці театралізованими виставами, мешканці часто представляли своє місто як

²⁴ Kipling, Gordon. (1998). *Enter the King Theatre, Liturgy, and Ritual in the Medieval Civic Triumph*. Oxford University Press, 15.

²⁵ Stubbs, William (Ed.). (1882). *Chronicles of Edward I and II*. Rolls Series (76, vol. I, p. 152). London.

²⁶ Namque tuum regem, sponsum dominumque tuumque, / Quem tibi sustulerat Perfida Lingua, capis. / Invidiosa cohors regem tibi vertit in iram, / Desereret thalamum sponsus ut ipse suum (Maidstone, Richard. *Concordia*, 21–24).

Сіон, небесний Єрусалим²⁴. Особливо, коли той чи той король здійснював свій церемоніальний вхід у місто. Наприклад, анонімний лондонський хроніст використовує цю традиційну метафору, розповідаючи про прийом Едварда II і королеви Ізабелли в 1308 році: «tunc visa est Londonia quasi nova Jerusalem monilibus ornata» («тоді Лондон бачиться як Новий Єрусалим, прикрашений численними коштовностями»)²⁵. Тому не дивно, що Мейдстоун у своїй поемі використав цей традиційний образ, описуючи Лондон під час королівського в'їзду Річарда II.

Також у поемі наведено іншу алегорію міста Лондона, яке своєю чергою виступає дружиною Річарда II²⁶. У цьому випадку Лондон постає у ролі улюбленої жінки. Мейдстоун пише, що король, нібито обурений, покинув «шлюбне ложе», але сподівається на примирення, бо любов міста до ко-

²⁷ Sed quia totus amor tuus est – et amantis ymago / Formosior Paride – nescit odisse diu (Maidstone, Richard. Concordia, 25–26).

²⁸ Маслов, А. (2013). Несчастливая «Новая Троя»? К интерпретации латинской поэмы о примирении короля Ричарда II с лондонцами. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 4 (3).

²⁹ Чепіженко, В. Річард II в біблійних образах, 95.

³⁰ Clavibus assumptis, urbis gladio quoque, custos / Precedit, procures subque sequuntur eum / H[o]s sequitur phalerata cohors cuiuslibet artis (Maidstone, Richard. Concordia, 77–79).

³¹ Obviate hic regi vir, in exilium modo missus, / Arboremque crucem fert, homicida reus (Maidstone, Richard. Concordia, 185–186).

³² Plebs mea nunc erit hec, rex et ero sibi nunc (Maidstone, Richard. Concordia, 218).

роля все ще сильна²⁷. Таку метафору подружніх відносин між королем і Лондоном автор використовує для ідентифікації монарха як панівної сторони, а міста – як підлеглої²⁸. Ця алегорія відсилає до біблійного тексту, зокрема до Одкровення святого Іоанна Богослова (Апокаліпсису): «І я, Іоанн, побачив святе місто Єрусалим, новий, що сховався від Бога з неба, приготований, як наречена, прикрашена для чоловіка свого. І почув я гучний голос з неба, який говорив: ось, скинія Бога з людьми, і Він буде жити з ними; вони будуть Його народом, і Сам Бог з ними буде Богом їхнім» (21: 2–3).

Після звернення до Лондона Мейдстоун безпосередньо оповідає про урочистий в'їзд короля. Якщо місто поступово набуває форми Нового Єрусалима, Річард ще більше виступає як прообраз Христа. Автор зображує монарха, застиглого у вічній юності, використовуючи різні метафори та порівнюючи його з Парижем, Троїлою, Авессаломом і Соломоном одночасно. Такі алегорії для Річарда II є певним топосом у авторів кінця XIV ст.²⁹ Мейдстоун описує монарха зрештою як дуже співчутливу людину. Він не помстився своїм підданам, попри їхні численні помилки, яких він зазнав під час непримиренності Лондона. Мейдстоун також хвалить Річарда за його підтримку прав церкви і за його презирство до невдячних, скупих і грубих, порівнюючи молодого короля Річарда з Соломоном, який у молодості був таким самим мудрим і доброзичливим.

Містяни, наблизившись до Річарда, підносять йому на знак покори меч і ключі від Лондона³⁰. Король приймає їх, після чого починається урочиста хода. На шляху процесії трапляється засуджений до вигнання вбивця, який несе дерев'яний хрест, він кидається під ноги королівського коня і молить Річарда про прощення, після чого отримує помилювання від короля³¹. Потім королівське подружжя обдаровує парю розкішно прибраних скакунів, разом з якими лондонці немовби передають у розпорядження короля свої багатства і все своє майно. У відповідь король, усім на втіху, бажає жителям міста миру, визнає їх своїм народом, а себе – їхнім государем³². Далі, недалеко від собору Св. Павла, ангел, який спустився з висоти, підносить Річарду дари: два різьблені позолочені зображення розп'ятого Христа. Таким способом жителі Лондона знову просять у короля вибачення. Торкнувшись цих позолочених дощочок, король погоджується пробачити лондонців, але відкладає остаточне рішення до повернення у свій палац. Звертаючись після цього до Анни Богемської, служитель церкви вручає їй дари і просить, щоб, уподібнившись Есфірі, вона допомогла городянам. Такий сюжет із ангелами часто трапляється на середньовічних мініатюрах, де місто, знову ж таки, символізує Новий Єрусалим (рис. 2, 3).

Як можна побачити, Річард, як і Всевишній, спокутує і прощає – спочатку вигнаного вбивцю, який кидається йому під ноги, а пізніше і саме місто, яке в образах мера і шерифів постає перед троном короля, каючись у своїх злочинах. Фінальна частина поеми містить дві промови, виголошені, відповідно, королевою і королем, у прикрашеному Вестмінстерському палаці. Після цього королева кидається в ноги своєму чоловікові і, згадуючи прохання лондонців, бажає Річарда дарувати

³³ Quod ego si scirem – sciat urbs hec, nam bene sciret / Urbibus in reliquis non foret ista prior (Maidstone, Richard. Concordia, 511–512).

³⁴ Antiquam servate fidem. Nova dogmata semper / Spernite, que veteres non didicere patres (Maidstone, Richard. Concordia, 521–522).

ки, захищали католицьку церкву і не кривдили бідних. Однак, якщо король дізнається, що містяни не підкоряться йому, – вони пошкодують. Попередивши про суворі наслідки порушення цих слів, король дозволяє лондонцям отримати назад ключі від міста і меч та закликає їх жити за старими законам і користуватися колишніми свободами. З миром він відпускає усіх по домівках. Радісні городяни прославляють свого правителя.

місту прощення. У відповідь король каже, що не може відкинути її прохання і звертається до своїх підданих. Його промова була поєднанням осуду і повчання лондонців. Він припускає, що причиною такого недавнього падіння міста в очах короля може бути велика зарозумілість, спричинена гордощами. Річард говорить, що якби він про це знав раніше, місто не було би першим серед усіх інших³³. Тому король розгнівався на Лондон. Перейшовши від докорів до настанов, Річард закликає містян, щоб надалі вони «остерігалися королівського гніву», зберігали свою віру, завжди відкидали ті «нові догмати»³⁴, яких не вчили їх бать-

³⁵ Munera presentans intulit ista sibi: / “Inclita Cesareo soboles propagata parente, / Quam decor et forma nobilitant nimium / Matris christifere nomen sortita Marie, / Quod titulis, Anna, ‘gracia’ sonat idem (Maidstone, Richard. Concordia, 431); Cesar honorifice supra sederet eos! (Maidstone, Richard. Concordia, 200).

³⁶ Sceptrigger hoc nitidum scandit rex, ecce, tribunal (Maidstone, Richard. Concordia, 461).

³⁷ Cum bona felici sunt, Nova Troia, tibi (Maidstone, Richard. Concordia, 18).

³⁸ Staley, Lynn. (2000). Gower, Richard II, Henry of Derby, and the Business of Making Culture. *Speculum*, 75, 68–96.

Однак, незважаючи на те, що Мейдстоун, зокрема, використовував посилення зі Святих Писань, його поема має в основному політичний характер, а не релігійний. Як повторення подій коронації 1377 р., уявлення Мейдстоуна про подію 1392 року мають паралелі і з іншими історичними політичними видовищами, такими як давньоримські тріумфи або, точніше, з імперським пришествям. Наприклад, він описує мера й олдерменів як сенаторів, які носять тоги, пояснюючи їхню роль у цивільному управлінні за допомогою таких термінів: «Iure senatorio, urbs hiis regitur quasi Roma», тобто подібно Риму, містом управляють сенатори. Пізніше Річард, в'їхавши до міста верхи, у повному своєму образі, немов «Цезар»³⁵, скликає трибунал для вирішення конфліктної ситуації³⁶. Ці паралелі показують, що Річард має стати таким, як Маріус, Сулла або якийсь інший античний диктатор або імператор, а англійська столиця постане як Нова Троя³⁷.

За словами медієвістки Лінн Стейлі, поема Мейдстоуна зображує певний образ Річарда, де він нібито возвеличується над своїм народом, а місто своєю чергою підкоряється монарху³⁸. Підтвердження такого висновку знаходимо в інших прикладах використання королем конкретних уявлень про себе як спробу залякати людей довкола. Такий образ монарха, який описав поет у «Concordia»,

реально відображено на «коронаційному» вестмінстерському портреті Річарда II (рис. 4), де король возвеличується над підданими з атрибутами своєї королівської влади. У вестмінстерського портрета були особливі функції. Найджел Саул припускає, що портрет ніби засвідчував присутність короля, коли він особисто не перебував у місті, тобто тримав «дистанцію». Таку поведінку Річарда можна пояснити загальною тенденцією правителів Європи наприкінці XIV ст., котрі мали потребу підсилити свою престижність з допомогою відсторонення від підданих. Саме тому Річард II прагнув використати портрет як нагадування про себе підлеглим³⁹. У 1392 році, наприклад, коли король розв'язав свій конфлікт із Лондоном, він наполягав, щоб статуї з його зображенням були розміщені над воротами лондонського мосту. У такий спосіб вони мали нагадувати лондонцям про постійну присутність короля у їхньому місті⁴⁰.

Окрім цього, Найджел Саул у своїх роботах припускає, що Річард бачив основною метою свого правління встановлення того, що він називав «миром», або ж єдністю у своєму царстві⁴¹. Монарх вважав, що зможе досягти цього лише в тому разі, якщо він, король, буде сильним, а його піддані – слухняними. І «єдність»,

³⁹ Nigel, Saul. (1997). *Richard II (Yale English Monarchs)*. New Haven, Conn., and London: Yale University Press, 453.

⁴⁰ Barron, C. M. The Quarrel of Richard II, 195–196.

⁴¹ Nigel, Saul. Richard II and the Vocabulary of Kingship. *English Historical Review*, 110, 854–877.

тобто мир у Лондоні та у королівстві в цілому, була несумісною з інакомисленням. Королю потрібно було беззастережне прийняття його правил і підпорядкування його волі.

Отже, Мейдстоун у своїй поемі «Concordia» намагався якомога детальніше представити події 21 серпня 1392 р. Головною метою було возвеличити образ короля та його монаршої влади. Мейдстоун сформував своє уявлення про події, подеколи перебільшуючи чи навіть прикрашаючи факти, щоб показати усі королівські привілеї Річарда II перед Лондоном. За допомогою різноманітних античних і біблійних сюжетів автор зобразив короля красивим, милосердним, добрим і благочестивим, а Лондон – у різних алегоричних образах, як-от Новий Єрусалим чи Нова Троя. Із цієї позиції поема Мейдстоуна лише видає бажане за дійсність, демонструючи при цьому сильні та слабкі сторони пропагандистської поезії. Отже, за допомогою поеми «Concordia» можна побачити, яку роль відіграв королівський в'їзд під час правління Річарда II. Під час такої церемонії король показував усю могутність та силу своєї влади, прагнучи тим самим ще більше сакралізувати себе та зміцнити авторитет корони.

References

Barron, C. M. (1971). The Quarrel of Richard II with London 1392–97. In F. R. H. du Boulay, & C. M. Barron (Eds.), *The Reign of Richard II: Essays in Honour of May McKisack* (pp. 173–201). London; New York: Oxford University Press.

Brotherston, E. A. (1957). *A Biographical Register of the University of Oxford to A. D. 1500*. Oxford, Clarendon Press.

Chepizhenko, V. (2017). Vizualizatsiia vlady: symbolika “Viltorskoho dyptykhu”. In *Tekst i obraz: Aktualni problemy istorii mystetstva* (Vol. 1, p. 65).

Chepizhenko, V. V. (2017) Richard II v bibliinykh obrazakh: sprobа rozvidky z politychnoho hebraizmu. In *Libra: zbirka naukovykh prats kafedry istorii starodavnoho svitu ta serednikh vikiv* (Vol. IV, pp. 94–105). Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova.

Kipling, Gordon. (1985). Richard II's “Sumptuous Pageants” and the Idea of the Civic Triumph. In *Pageantry in the Shakespearean Theater*. Athens: University of Georgia Press.

Kipling, Gordon. (1998). *Enter the King Theatre, Liturgy, and Ritual in the Medieval Civic Triumph*. Oxford University Press.

Maidstone, Richard. (2003). *Concordia (The Reconciliation of Richard II with London)*. (D. R. Carlson, Ed., A. G. Rigg, Transl.). Western Michigan University: Medieval Institute Publications. Retrieved from <https://d.lib.rochester.edu/teams/text/rigg-and-carlson-maidstone-concordia-introduction>.

Maslov, A. (2013). Neschastnaja “Novaja Troja”? K interpretacii latinskoj pojemy o primirenii korolja Richarda II s londoncami. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*, 4 (3).

- Nigel, Saul. (1995). Richard II and the Vocabulary of Kingship. *English Historical Review*, 110, 854–877.
- Nigel, Saul. (1997). *Richard II (Yale English Monarchs)*. New Haven, Conn., and London: Yale University Press.
- Sidjaka, A. (2012). London i Parizh vstrechajut Genriha V: v'ezd korolja kak forma reprezentacii vlasti. *Vestnik RGGU. Serija Istoricheskie nauki. Vseobshhaja istorija*, 9, 83.
- Smith, Ch. R. (1972). *Concordia: Facta inter Regem Ric-cardum II et Civitatem Londonie per Fratrum Ric-cardum Maydiston, Carmelitam, Sacre Theologie Doctorem, Anno Domine 1393*. (PhD Diss.). Princeton University.
- Staley, Lynn. (2000). Gower, Richard II, Henry of Derby, and the Business of Making Culture. *Speculum*, 75, 68–96.
- Stubbs, William (Ed.) (1882). *Chronicles of Edward I and II*. Rolls Series (76, vol. I). London.
- Suggett, Helen. (1947). A Letter Describing Richard II's Reconciliation with the City of London, 1392. *English Historical Review*, 62, 209–213.
- Vashchuk, L. (2014). Zvychai "radisnoho v'izdu" yak zasib zmitsnennia ta sakralizatsii vladly Frantsyska I Valua. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*, 1 (3), 66–70.
- Wright, T. (Ed.). (1838). *Alliterative Poem on the Deposition of Richard II. Ricardi Maydiston de concordia inter Ric. II et civitatem London*. London: J. B. Nichols & Son.
- Wright, T. (Ed.). (1859). *Political Poems and Songs Relating to English History Composed during the Period from the Accession of Edw. III to that of Ric. III*. Vol. I. London: Longman, Green, Longman & Roberts.

Mariia Shcherbak

THE IMAGE OF LONDON AND ROYAL POWER IN CONCORDIA POEM

The article analyzes the royal entry of Richard II into the city of London in August 1392. The main study focused on the analysis of narrative source – the poem «Concordia facta inter regem et cives Londonie», which was written by Carmelite monk Richard Maidstone. The main functions of the poem were identified, and the ideological aspects were disclosed. Besides, the text analysis demonstrates the strong and weak points of propaganda poetry. The article demonstrates the importance and symbolism of the royal entry, as a union of the king with his capital and all its citizens. The content of the ceremonial entrance allows us to consider it in the context of the problematic relations between the city and royal power. It displays main ideas of Richard of Maidstone that showcase his view of the events of August 1392, where some parts are exaggerated or even have embroidered facts, to display all royal benefits in front of London. This piece illustrates the role which the royal entry had in times of the reign of Richard II. It was one of the ways to establish relations and regulate relations between citizens and their ruler. During the process of the ceremonial, the king demonstrated all might and strength of his power, thereby trying to sacralize himself and enhance the authority of the crown. Emerging of monarch's sacred image was traced using the «Concordia». The study focuses

on the ideological usage of allegoric symbols by Richard II, which emphasizes the piety and mercy of the king. Thus the king wanted to increase the authority of the crown and applied all possible methods to achieve that, including royal entrances. The features and significance of the ceremonial entry into the life of London were identified, as well as the importance of holding such an event in the formation of the royal image of Richard II Plantagenet. The article explores the ways of using such ceremonial events for the communication of the monarch with his people. It is argued that one of the forms of medieval representation of power is a royal entry. It is shown that the ceremonial entrances reflect a certain degree the notion of royal power in the late Middle Ages.

Keywords: *king Richard II, Richard Maidstone, London, royal entry, image.*

DOI 10.15407/mics2020.10.093

УДК 94:330.34 (430) «XIV/XV»

Анна Руднічук,

*аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

anna-rud@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-6835-6201>

АУСБЮРГЕРИ ТА ПФАЛЬБЮРГЕРИ У НІМЕЦЬКИХ МІСТАХ XIV–XV СТ.

До соціального складу німецьких міст доби Пізнього Середньовіччя входили не тільки громадян, що проживали безпосередньо на території бурга. Низка економічних, політичних і військових чинників зумовила потребу залучення міською владою як нових бюргерів населення із прилеглих до міста територій, а також осіб, що не проживали в містах. У нормативно-правових актах центральної влади та міст вони позначені як «пфальбюргери» та «аусбюргери». Першу категорію населення представляли в основному знать і вищий клір, а другу – селяни та нижчі верстви населення пізньосередньовічної Німеччини.

У статті проаналізовано основні тенденції розвитку цих двох соціальних категорій німецьких міст XIV–XV ст., їх термінологічне визначення в історіографії, відображення у джерелах, суперечливі моменти стосовно подвійного позначення обох термінів, статус та правове врегулювання, як зі сторони міста, так і з боку центральної влади, відмінності у їхніх відносинах із містами та центральною владою, а також винятки щодо позначення цих понять у бюргерському середовищі різних міст. Значну увагу приділено аналізу ідентифікації аусбюргерів і пфальбюргерів у межах міського простору, на загальнодержавному рівні, причини їх прийняття до середовища бюргерського населення, основні переваги і недоліки, що приносили для міста ці громадяни. Розглянуто процеси врегулювання сплати податків аусбюргерами та пфальбюргерами, фінансові виплати, які могли надавати міста для цих соціальних прошарків. Проаналізовано причини ліквідації цих категорій

¹ Стоклицкая-Терешкович, В. (Сост.) (1936). Договор между городом Страсбургом и страсбургским епископом, 1368 г. В *Немецкий город XIV–XV вв.* (с. 152–153). Москва: Государственное социально-экономическое издательство.

² Lünig, von J. (1713). Die Hoch-Teutsche Übersetzung der Gülden Bull Kayzers Carl des Vierten, 1356, In *Das Teutsche Reichs-Archiv* (Bd. 1, S. 34–53). Leipzig: Friedrich Lanckische Erben Verlag.

³ Schwalm, J. (Ed.). (1906). Constitutio pacis generalis ad Rhenum superiorem. 19 Aug. 1310, In *Constitutiones Et Acta Publica Imperatorum Et Regum* (pp. 355–358). Hannoverae, Impensis Bibliopolii Hahniani, Tomus 4.

⁴ Schmoller, von G. (1875). *Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe und die Reform seiner Verfassung und Verwaltung im XV. Jahrhundert: Rede gehalten zur Feier des Stiftungsfestes der Universität Strassburg am 1. Mai 1875*. Strassburg, Trübner.

⁵ Asmus, B. (1987). Die Bevölkerung: Entwicklung und Sozialstruktur. In D. von Denecke, & H.-M. Kühn (Eds.). *Göttingen: Von den Anfängen bis zum Ende des Dreissigjährigen Krieges* (Bd. 1, S. 161–199). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprech.

⁶ Hesse, P. (2012). *Nachrichten aus Köln. Studien zu den Briefen des städtischen Rats zur Zeit des Neusser Krieges*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln. Universität zu Köln, Köln.

населення пізньосередньовічного німецького міста, конфронтації, що виникали між радами міст і знаттю стосовно наявності таких соціальних прошарків, можливості подальшого розв'язання конфліктів, а також постанови про ліквідацію цих категорій населення, умови їх переходу до статусу повноправних бюргерів.

Ключові слова: пізньосередньовічне німецьке місто, аусбюргери, пфальбюргери, соціальний розвиток.

Проблематика вивчення соціального становища аусбюргерів і пфальбюргерів у пізньосередньовічному німецькому місті є актуальною в сучасній медієвістичній науці. Як аусбюргери, так і пфальбюргери проживали поза межами міста, формально залишаючись у тому статусі, в якому перебували до прийняття громадянства. Таке становище призводило до нестабільних відносин міста та центральної влади, що часто спричиняло ліквідацію в місті цих категорій населення. Важливим залишається вивчення причин появи таких верств населення, створення їх альтернативних варіантів у випадку заборон із боку центральної влади приймати аусбюргерів чи пфальбюргерів як громадян міста, а також аналіз системи їх оподаткування.

Джерельна база цієї теми є доволі обширною. Варто згадати документи, вміщені у збірці 1936 р. «Німецьке місто XIV–XV ст.» (переклад і коментарі – радянської дослідниці В. Стокліцької-Терешкович), зокрема «Угоду між містом Страсбургом та страсбурзьким єпископом 1368 р.», що регламентувала основні взаємовідносини між аусбюргерами та містом і єпископом, основні повинності та сплату податків¹. Золота Булла Карла IV від 1356 р., вміщена у однойменній збірці документів Німецького Імперського Архіву за редакцією Й. К. Люніга, передбачала заборону приймати пфальбюргерів як громадян міст Німеччини². Іншим важливим документом є «Постанова про найвищий загальний Рейнський мир» від 19 серпня 1310 р., вміщена у збірці документів «Офіційні постанови та акти імператорів та князів», опублікованій 1906 р. за редакцією Й. Швальма³. Вона містить інформацію про умови отримання пфальбюргерами громадянства у містах під час ліквідації цього інституту.

Дослідженням розглядуваної проблематики займалися як вітчизняні, так і зарубіжні автори. Німецька історіографія представлена такими дослідниками, як Г. фон Шмоллер, Б. Асмус, П. Блікел, П. Гессе, та Е. Ізенманн. У праці Г. фон Шмоллера «Страсбург під час боротьби гільдій та реформи його конституції та управління у XV ст.», що вийшла 1875 р., автор аналізує відмінності у соціальному становищі аусбюргерів і пфальбюргерів, а також дає їх категоріальне визначення⁴. Б. Асмус, досліджуючи наприкінці XX ст. соціальний розвиток середньовічного Геттінгена, наголошувала на особливому складі населення, що входило до прошарку аусбюргерів і дещо відрізнялося від загальноприйнятого в усіх інших містах⁵. Тематики розвитку інститутів «аусбюргерства» у м. Кельн торкається П. Гессе у своїй дисертації «Відомості із Кельна. Дослідження листів міської ради в часи Нойсської війни», яка вийшла у 2012 р.⁶ Автор розглядає конфлікти міста із місцевим єпископом, а

⁷ Isenmann, E. (2014). *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550: Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtrecht, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*. 2te Auflage. Köln: Böhlau Verlag.

⁸ Scott, T. (2007). The City-State in the German-speaking Lands. In Ch. Ocker, M. Printy, P. Starenko, & P. Wallace (Eds.), *Politics and Reformations: Communities, Politics, Nations, and Empires* (pp. 3–66). Leiden, Boston: BRILL.

⁹ Scott, T. (2001). Town and country in Germany, 1350–1600. In S. R. Epstein (Ed.), *Town and Country in Europe, 1300–1800* (pp. 202–229). Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁰ Дятлов, В. (2007). «Хаусгеноссен» в немецких городах XV–XVI вв. *Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология»*, 7, 108–122.

¹¹ Witte, von H., & Wolfram, G. (1896). Bischof Friedrich schließt mit der Stadt der Äusbürger weigen einen fünfjährigen Vergleich. 1377 Februar 6. In *Urkundenbuch der Stadt Strassburg. Politische Urkunden von 1365 bis 1380* (Bd. 5, 2-te Hälfte, S. 930). Straßburg: Verlag von K. Trübner.

¹² Historische Commission Bei der Könige Akademie der Wissenschaften. (1865). Zweiter Zunftbrief. 1368, Dec. 16. Die Augsburger Chronik von 1368 bis 1406 mit Fortsetzung bis 1447. In *Die Chroniken der Schwäbischen Städte. Augsburg*, Hrsg. durch die Historische Commission Bei der Könige Akademie der Wissenschaften (Bd. 1, S. 145). Leipzig: Verlag von G. Hirzel.

¹³ Schwalm, von J. (1906). Epistola de coronatione medolanensi et pace generali. 1311 Januar 7. In *Constitutiones Et Acta Publica Imperatorum Et Regum* (p. 480). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, Tomus 4.

¹⁴ Witte, von H., & Wolfram, G. (1896). Kaiser Karl IV gebietet der Stadt Straßburg, ihre Pfahlbürger abzuthun. 1372 October 7. In *Urkundenbuch der Stadt Strassburg. Politische Urkunden von 1365 bis 1380* (Bd. 5, 2-te Hälfte, S. 802). Straßburg: Verlag von K. Trübner.

¹⁵ Schwalm, von J. Epistola de coronatione medolanensi, 480.

також заходи, яких воно вживало з метою залучення німецьких князів із прилеглих територій для підтримки у конфронтації із кліром. Сучасний німецький дослідник Е. Ізенман у праці «Німецьке місто в середньовіччі (1150–1550 pp.): устрій міста, закон, конституція, міське ополчення, церква, суспільство, економіка», друга редакція якої побачила світ у 2014 р., підкреслює відмінність між аусбюргерами та пфальбюргерами, досліджує їхній соціальний статус, а також переваги і недоліки, які ці категорії населення могли принести для пізньосередньовічного німецького міста⁷. Серед англійської історіографії варто виділити роботи Т. Скотта «Місто-держава в німецькомовних країнах»⁸ і «Місто та держава в Німеччині у 1350–1600 pp.»⁹, де автор аналізує причини та альтернативні шляхи розв’язання проблеми заборон пфальбюргерів у пізньосередньовічних німецьких містах. Поміж праць українських авторів згадаємо статтю відомого медієвіста В. Дятлова «“Хаусгеноссен” у німецьких містах XV–XVI ст.»¹⁰, де історик дає пояснення терміна «пфальбюргери» у контексті переходу маргінальних верств населення без власного житла до цієї категорії міських жителів.

Хронологічні межі статті охоплюють XIV–XV ст. У цей період відбулися зміни у соціальному становищі пфальбюргерів та аусбюргерів, а саме спроби ліквідації цих станів, пошуки альтернативних інституцій.

Метою цієї статті є розкриття на основі джерел та спеціальної історичної літератури основних аспектів соціального розвитку пфальбюргерів та аусбюргерів у пізньосередньовічному німецькому місті.

Соціальний статус аусбюргерів і пфальбюргерів у німецьких містах пізнього Середньовіччя пов’язаний із їх позначенням у джерелах та історіографії. У нормативно-правових актах, що стосуються німецьких міст XIV–XV ст., аусбюргери в основному згадані як «uzburgere»¹¹ або «uzburgere»¹². Пфальбюргери позначені в офіційних документаціях міст Німеччини як «pfalburgere»¹³ або «phalburgere»¹⁴. Нормативно-правові акти XIV–XV ст. свідчать про них як «про громадян, що їх зазвичай називають пфальбюргерами» («civibus, qui pfalburger dicuntur vulgariter»)¹⁵. Таке форму-

¹⁶ Böhmer, von J. F. (1836). Städtetag zu Worms. 1254 Oct. 6. In *Codex diplomaticus Moenofrancofurtanus. Urkundenbuch der Reichsstadt Frankfurt* (1 T., S. 105). Frankfurt am Main, Franz Varrentrapp,

¹⁷ Witte, von H., & Wolfram, G. Kaiser Karl IV, 803.

¹⁸ Ibid., 803.

¹⁹ Lünig, von J. Die Hoch-Teutsche Übersetzung, 45.

²⁰ Стоклицкая-Терешкович, В. Договор между городом Страсбургом, 152.

²¹ Там же.

²² Там же, 153.

²³ Schmoller, von G. *Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe*, 34.

лювання корелюється із більш раннім позначенням у латиномовних джерелах XIII ст., де німецьких бюргерів із заміських територій називали «неосілими громадянами», тобто «*cives non residentes, quod vulgo appellatur paleburger*»¹⁶, що свідчить про наявність як офіційного, так і часто вживаного позначення для цієї категорії населення. Обидва терміни у документах іноді вживають одночасно щодо однієї й тієї самої категорії населення. Приміром, у наказі Карла IV до м. Страсбург від 7 жовтня 1372 р., де йдеться про вимогу припинити приймати пфальбюргерів як своїх громадян, ці поняття є тотожними: «...аусбюргери, яких називають пфальбюргерами» («...soliche auzburger, die man nennet phalburger»)»¹⁷. При цьому правитель окреслює осіб, яких має на увазі: «Ми дізналися... що князі, рицарі та кнехти не хочуть дотримуватися миру... в Ельзасі через... людей, яких ви відняли та прийняли і маєте в якості своїх бюргерів»¹⁸.

Постанови та нормативні акти рідко надають конкретні визначення стосовно цих двох категорій. Зокрема, у виданій 1356 р. Золотій Буллі пфальбюргери характеризуються як «громадяни та піддані», які «прагнуть скинути з себе пута... підданства... знайти житло в інших містах та стати громадянами там, проте, насправді продовжують проживати на землях їх колишніх господарів... претендуючи (водночас) на користування вольностями і захистом тих міських громад, до яких вони так переходять...»¹⁹.

Щодо аусбюргерів ідентифікація у нормативних актах відбувається не зовсім чітко. Укладена 1368 р. угода між містом Страсбург та єпископом Іоанном III щодо аусбюргерів виділяє серед них знатних осіб окремим положенням: «...ті аусбюргери Страсбурга, які належать до знаті, і які переселилися в наші володіння та осіли там, повинні бути звільнені від “Bede”»²⁰. Загалом же аусбюргери у цьому джерелі згадуються як люди, «які живуть серед нас у всіх наших містах, селах і володіннях»²¹. Хоча є й одне твердження, що натякає на їх належність до знаті, коли в угоді йдеться про слуг осілих міських жителів, які мешкають «у володіннях та дворах» аусбюргерів²².

Наприкінці XIX ст. німецький економіст та історик Г. фон Шмоллер щодо міста Страсбурга пфальбюргерами називав міських жителів і селян, які проживають за межами міста. Аусбюргерів, на думку дослідника, представляла знать, що не мешкала в містах, але перебувала у ленних або службових зв'язках із прилеглими до міста територіями²³.

Сучасний німецький історик Е. Ізенман дещо розширює ці поняття. Обидва терміни не мають чіткого розрізнення в постановах та нормативних актах, тому часто здаються взаємозамінними. До того ж термін «аусбюргер» має ширше значення і може охоплювати пфальбюргерів, тому іноді його використовували в міських джерелах для того, щоб уникнути негативного позначення пфальбюргерів щодо селян. Пфальбюргерами Е. Ізенман називає осіб, що мешкають на прилеглих територіях, набувають права, аналогічні громадянським, проте продовжують проживати за межами міста, на довколишніх землях. Вони сплачують податки у міську скарбницю, дають клятву місту, захищають

²⁴ Isenmann, E. Die deutsche Stadt im Mittelalter, 149.

²⁵ Gothein, von E. (1892). *Wirtschaftsgeschichte des Schwarzwaldes und der angrenzenden Landschaften*. Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner, Bd. 1. Städte- und Gewerbe-geschichte, 175.

²⁶ Дятлов, В. «Хаусгеноссен» в немецких городах, 116.

²⁷ Isenmann, E. Die Deutsche Stadt im Mittelalter, 150.

²⁸ Asmus, B. (1987). Die Bevölkerung, 184.

²⁹ Scott, T. The City-State, 59.

³⁰ Ibid., 60.

³¹ Blickle, P. (2000). *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform: Oberdeutschland*. München: R. Oldenbourg Verlag, Bd. 1, 126.

бюргерські права упродовж певного періоду, а також підпорядковуються міській юрисдикції. Щоб закріпитися у місті, вони можуть купувати там оподатковане майно та проживати певний час²⁴.

Походження терміна пов'язане з тим, що потенційні громадяни проживали в межах прилеглої місцевості, буквально на окраїнних територіях міста («an den Pfählen der Stadt»)²⁵. Український учений В. О. Дятлов позначає пфальбюргерів як своєрідних «посадських жителів» або «міщан»²⁶. До аусбюргерів належать наділена землею знать, графи, лицарі, що мають будь-яку власність, знатні зброєносці та вільні особи, які отримали бюргерські права без обов'язкового осідання у місті, а також клірики, служителі духовних орденів та об'єднань²⁷.

Деякі міста щодо термінологічного визначення «аусбюргерів» та «пфальбюргерів» могли становити винятки. Б. Асмус, вивчаючи ці категорії населення у м. Геттінгені, зауважила, що вони дещо відрізнялися від згаданих вище верств, які проживали в імперських містах. Дослідниця об'єднує два поняття та відносить до них учених, пасторів із прилеглих місцевостей, юристів, чиновників, що служили правителям довколишніх земель, а також синів місцевих бюргерів, які здобували освіту на інших територіях. Останні часто проживали на інших територіях, проте зберігали громадянство Геттінгена для того, щоб мати змогу отримати під час повернення батьківський будинок та вступити до місцевих гільдій. Причиною такої тенденції було те, що під час спадкування майна у Геттінгені немісцевим жителем останній повинен був стати громадянином міста упродовж року. Інакше він втрачав спадок або ж спадок обкладали високим податком²⁸.

Концентрація, кількість, потреба міста в аусбюргерах і пфальбюргерах залежала в основному від територіальних та політичних особливостей. Зокрема, періодичні домовленості Кельна із рейнським дворянством протягом XIV–XV ст. можна розглядати як специфічну заміну неспроможності сформувати на прилеглих землях масштабні сільські поселення²⁹.

На початку XV ст. деякі міста почали відмовлятися від пфальбюргерства на користь аусбюргерів: Аугсбург позбавився від селян, що проживали неподалік від міста, натомість надавав бюргерські права знаті. Останні залишалися бажаними громадянами для німецьких міст XIV–XV ст., тому що знать забезпечувала військовий і дипломатичний захист, зокрема доступ до замків. Інститут «пфальбюргерства» надавав тільки юридичну основу економічному проникненню міста до сільської місцевості. Проте цей аспект приносив міській адміністрації як додаткові прибутки, так і зобов'язання, які воно не завжди прагнуло виконувати³⁰.

Отримання селянами фіктивного громадянства створювало незручності для князів та центральної влади, а також своєрідну невизначеність у їхньому соціальному становищі. Пфальбюргери залишалися селянами, бо продовжували займатися землеробством і мали феодала, але політично вони були міщанами, оскільки потрапляли під юрисдикцію міського законодавства, могли користуватися його захистом³¹. Це викликало невдоволення у багатьох князів. Приміром, єпископ Страсбурга Йо-

³² Blickle, P. (2001). "Doppelpass" im Mittelalter. Ausbürger in oberdeutschen und schweizerischen Städten und der Verfall der feudalen Herrschaft. In H. von Bräuer, & E. Schlenkrich, *Die Stadt als Kommunikationsraum. Beiträge zur Stadtgeschichte vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert* (S. 44). Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.

³³ Witte, von H., & Wolfram, G. (1896) Bischof Lamprecht von Speyer an Straßburg. 6 Januar 1366. In *Urkundenbuch der Stadt Strassburg. Politische Urkunden von 1365 bis 1380* (Bd. 5, 2-te Hälfte, S. 547). Straßburg, Verlag von K. Trübner.

³⁴ Blickle, P. (2001). "Doppelpass" im Mittelalter, 44.

³⁵ Lünig, von J. Die Hoch-Teutsche Übersetzung, 45.

³⁶ Scott, T. Town and country in Germany, 208.

ган фон Ліхтенберг скаржився 1356 р. на Рейхстазі у м. Мец, що багато селян переходять до фіктивного бюргерства, через що зменшується обсяг виконаних ними повинностей³².

Місто могло приймати до лав громадян селян, що проживали за його межами, не враховуючи інтересів центральної влади. Зокрема, шпеєрський єпископ Лампрехт фон Брунн у листі до ради та бургомістра Страсбурга 1366 р. скаржився стосовно включення нових громадян: «...пфальбюргери, яких ви на деякий час прийняли до себе, попри загальні заборони пана нашого імператора та кюрфюрстів, та... надалі плануєте у себе залишити, тому що вони не хочуть вас покидати... тих, які належать державі, ними вона володіє, прийняли без дозволу державного та завдали збитків»³³.

Пфальбюргери стали причиною страху перед військовими заворушеннями. Зокрема, у 1431 р. імператор Сигізмунд висловлював занепокоєння стосовно того, що останні можуть спричинити конфлікти у Швабії³⁴.

Офіційні закони про заборону перебування пфальбюргерів як громадян міста, прийняті німецькими правителями, набирали сили не одразу. Приміром, у Золотій Буллі 1356 р. Карл IV заборонив приймати пфальбюргерів до міст: «...відтепер і надалі згадані громадяни та піддані (пфальбюргери. – *А. Р.*) ...в жодному разі не повинні ні в яких землях, місцевостях і провінціях Священної імперії отримувати права і вольності тих міських громад... громадянства яких вони... домагаються... Якщо тільки вони, насправді, без обману, переселяються з усім своїм майном в ці міста... там проживають, приймаючи... на себе... міське право, податки, повинності... та інші подібні зобов'язання...»³⁵.

Хоча кількість громадян міста, що проживали за його межами, могло дещо зменшитися, однак вони не зникли зовсім. Зміни відбувалися залежно від ступеня підпорядкування територій центральної владі, а також доцільності самих інституцій. У Нюрнберзі, де були стійкі імперські зв'язки, продовжували дотримуватися букви офіційного закону та ліквідували ці верстви населення. В інших містах інститутам «пфальбюргерства», а пізніше й «аусбюргерства» вдалося трансформуватися. Приміром, у Франкфурті всі сільські жителі приміських територій офіційно переходили під судову юрисдикцію міста. Пізніше, у XV ст. зміни торкнулися й аусбюргерів: замість них було запроваджено низку повинностей та захисних об'єднань, зокрема можливості доступу до замків (т. зв. право відкриття, або *Öffnungsrecht*). Швабським містам вдалося зберегти обидва інститути. Хоча Ульм провадив подібну політику стосовно знаті доволі «дозовано», а згодом зовсім дистанціювався від неї. На території Ельзасу кількість бюргерів, що проживала за межами міст, навіть збільшилася³⁶.

Забороняючи пфальбюргерів, центральна влада надавала їм можливість стати повноцінними громадянами міста. У Земському мирі 19 серпня 1310 р. Генріх VII постановив для міст Страсбурга та Базеля: «Всі пфальбюргери повинні піти, а якщо вони хочуть стати бюргерами, то повинні безперервно перебувати (в місті. – *А. Р.*) зимою та влітку. Крайнім терміном... має бути день Святого

³⁷ Schwalm, von J. Constitutio pacis generalis, 355.

³⁸ Стоклицкая-Терешкович, В. Договор между городом Страсбургом, 152.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Historische Commission Bei der Könige Akademie, 145.

⁴² Стоклицкая-Терешкович, В. Договор между городом Страсбургом, 153.

⁴³ Hesse, P. Nachrichten aus Köln, 60.

Мартіна (11 листопада. – *A. P.*), щоб нам повідомити... чи вони бюргерами бажають стати, чи ні. І того, хто відмовиться, як було написано вище, жодне місто не повинно вважати бюргером»³⁷.

Щодо оподаткування аусбюргерів, то воно складалося із грошових виплат та несення відповідних повинностей. Зокрема, у Страсбурзі основним податком для них вважався *Bannbede*, тобто податок для тих, хто проживає на лінії міста: «...аусбюргери зазначеного міста Страсбурга, живуть серед нас і в наших володіннях і мають там своє постійне місцеперебування, не повинні давати... в більшому розмірі, ніж раніше, податок, іменованій “*Bannbede*”...»³⁸. До додаткових зобов’язань належали такі: «...брати участь у несенні вартової служби і прокладанні ровів разом з іншими нашими людьми...»³⁹.

Своєрідну вигоду від аусбюргерів для міста Страсбург надавала участь перших у можливих союзах: «Вони повинні брати участь у всіх союзах, які утворюються в наших містах, селах і володіннях... також пропорційно своїй чисельності брати участь при укладенні цих союзів»⁴⁰.

Податки іноді могли бути фіксованими, залежно від стану, до якого належав аусбюргер. Приміром, в Аугсбурзі, «якщо він є аусбюргер із лицарського стану (*helmsgenos*), то повинен він пів року перебувати в місті та заплатити десять фунтів пфенінгів на будівництво...»⁴¹.

Знатні громадяни міста, що проживали за його межами, входили у загальну судову юрисдикцію: «...Аусбюргерів Страсбурга судять ті самі суди, що й інших людей, які живуть у наших містах, селах і володіннях...»⁴².

Якщо аусбюргери були для міста важливими громадянами, то й воно зі свого боку могло здійснювати певні виплати. Зокрема, у 1418 р. м. Кельн мало розбіжності із місцевим архієпископом Дітріхом фон Моерсом. Бюргери уклали союз із герцогом Адольфом фон Бергом, який допомагав їм у боротьбі проти клірика. Сигізмунд I Люксембург, який на прохання єпископа наказав герцогу припинити відносини з містом, примусив шукати інших можливостей альянсу. Тому місто Кельн приймало до своїх лав як громадян представників знаті, роблячи їх аусбюргерами. Щоб краще закріпити подібних бюргерів на нових місцях, місто виплачувало щорічну ренту, яку не можна було позичати, закладати або продавати, а її розмір залежав від кількості наданих у розпорядження міста контингенту. До ренти також належала й додаткова оплата, що зазвичай сягала декілька сотень гульденів. Якщо одна зі сторін хотіла розірвати угоду, то мала повернути назад ці виплати. У цьому випадку сума була доволі обтяжливою для аусбюргерів, тому слугувала неабияким фактором продовження відносин із Кельном. Ще одним способом закріпити знатного громадянина було орендування житла за рахунок міста на момент перебування там аусбюргера⁴³. Ці заходи сприяли кращому зв’язку міста та знаті.

Отже, соціальний розвиток аусбюргерів і пфальбюргерів у пізньосередньовічному німецькому місті відбувався нерівномірно, а їх поява у бюргерському середовищі залежала в основному від

потреби міста сформувати зону економічного впливу або військового захисту на прилеглих територіях. Аналіз джерел та історіографії показав, що ці два поняття є доволі варіативними. Умовно можна віднести аусбюргерів до середовища знаті та вищого кліру, а пфальбюргерів – до селян і нижчих верств населення Німеччини. Виняток могли становити такі міста, як Геттінген, позаміськими бюргерами у яких були викладачі університетів, діти бюргерів, що проходили навчання на інших територіях, і священники. Реалізація постанов стосовно ліквідації аусбюргерів і пфальбюргерів залежала від ступеня зв'язку міста із центральною владою та відбувалася нерівномірно, іноді з пошуками альтернативних інституцій. У таких імперських містах, як Нюрнберг, ліквідація відбувалася інтенсивніше. Натомість інші міста, подібно до Швабії, продовжували приймати до громадянського середовища аусбюргерів і пфальбюргерів або шукати альтернативні замітники. Оподаткування цих категорій населення передбачало фінансові виплати, а у випадку аусбюргерів також несення військової повинності, вступ до міських союзів і надання власного замку у разі військових конфліктів.

Перспективи подальших досліджень із проблематики розвитку інституцій «пфальбюргерства» та «аусбюргерства» в німецьких містах XIV–XV ст. залишаються відкритими. Зокрема, варто приділити увагу системі оподаткування громадян міст із сільських територій, кількісному складу обох категорій позаміського бюргерства. Також ця тематика потребує докладнішого аналізу подібних верств населення у контексті порівняння регіональних особливостей у межах Німеччини.

References

Asmus, B. (1987). Die Bevölkerung: Entwicklung und Sozialstruktur, Göttingen: Von den Anfängen bis zum Ende des Dreissigjährigen Krieges. In D. Denecke, H.-M. Kühn (Eds.), *Göttingen: Von den Anfängen bis zum Ende des Dreissigjährigen Krieges* (Bd. 1, S. 161–199). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprech.

Blickle, P. (2000). *Kommunalismus. Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform: Oberdeutschland*. München: R. Oldenbourg Verlag.

Blickle, P. (2001). “Doppelpass” im Mittelalter. Ausbürger in oberdeutschen und schweizerischen Städten und der Verfall der feudalen Herrschaft. In H. Bräuer, & E. Schlenkrich (Eds.), *Die Stadt als Kommunikationsraum. Beiträge zur Stadtgeschichte vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert* (S. 37–48). Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.

Böhmer, J. F. (1836). Städtetag zu Worms. 1254 Oct. 6. In *Codex diplomaticus Moenofrancofurtanus. Urkundenbuch der Reichsstadt Frankfurt* (1. Teil., S. 104–106). Frankfurt am Main: Franz Varrentrapp.

Dyatlov, V. (2007). “Hausgenossen” v nemetskikh gorodakh XV–XVI vv. *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Seriya Istoriya i filologiya*, 7, 108–122.

Gothein, E. (1892). *Wirtschaftsgeschichte des Schwarzwaldes und der angrenzenden Landschaften*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.

Hesse, P. (2012). *Nachrichten aus Köln. Studien zu den Briefen des städtischen Rats zur Zeit des Neusser Krieges*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln. Universität zu Köln, Köln.

Historische Commission Bei der Könige Akademie der Wissenschaften. (1865). Zweiter Zunftbrief. 1368, Dec. 16. Die Augsburger Chronik von 1368 bis 1406 mit Fortsetzung bis 1447. In *Die Chroniken der schwäbischen Städte. Augsburg* (Bd. 1, S. 135–149). Leipzig: Verlag von G. Hirzel.

Isenmann, E. (2014). *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550: Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*. Köln: Böhlau Verlag.

Lünig, von J. (1713). Die Hoch-Teutsche Übersetzung der güldenen Bull Kaysers Carl des Vierten. In *Das Teutsche Reichs-Archiv* (Bd. 1, S. 34–53). Leipzig: F. Lanckische Erben Verlag.

Schmoller, von G. (1875). *Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe und die Reform seiner Verfassung und Verwaltung im XV. Jahrhundert: Rede gehalten zur Feier des Stiftungsfestes der Universität Strassburg am 1. Mai 1875*. Strassburg Trübner, Strassburg: Trübner.

Schwalm J. (1906). Constitutio pacis generalis ad Rhenum superiorem. 19 Aug. 1310. In *Constitutiones Et Acta Publica Imperatorum Et Regum* (pp. 355–358). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, Tomus 4.

Schwalm J. (1906). Epistola de coronatione medolanensi et pace generali. 1311 Januar 7. *Constitutiones Et Acta Publica Imperatorum Et Regum*. In *Constitutiones Et Acta Publica Imperatorum Et Regum* (pp. 49–480). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.

Scott, T. (2001). Town and country in Germany, 1350–1600. In S. R. Epstein (Ed.), *Town and Country in Europe, 1300–1800* (pp. 202–229). Cambridge: Cambridge University Press.

Scott, T. (2007). The City-State in the German-speaking Lands. In Ch. Ocker, M. Printy, P. Wallace, & P. Starrenko (Eds.), *Politics and Reformations: Communities, Politics, Nations, and Empires* (pp. 3–66). Leiden, Boston: BRILL.

Stoklitskaya-Tereshkovich, V. (1936). Dogovor mezhdru gorodom Strasburgom i strasburgskim yepiskopom, 1368 g. In *Nemetskiy gorod XIV–XV vv.* (pp. 152–153). Moskva: Gosudarstvennoye sotsial'no-ekonomicheskoye izdatel'stvo.

Witte H., & Wolfram G. (1896). Bischof Friedrich schließt mit der Stadt der Äusbürger weigen einen fünfjährigen Vergleich. 1377 Februar 6. In *Urkundenbuch der Stadt Strassburg. Politische Urkunden von 1365 bis 1380* (Bd. 5, 2-te Hälfte, S. 930–931). Straßburg: Verlag von K. Trübner.

Witte H., & Wolfram G. (1896). Bischof Friedrich schließt mit der Stadt der Äusbürger weigen einen fünfjährigen Vergleich. 1377 Februar 6. In *Urkundenbuch der Stadt Strassburg. Politische Urkunden von 1365 bis 1380* (Bd. 5, 2-te Hälfte, S. 930–931). Straßburg: Verlag von K. Trübner.

Witte H., & Wolfram G. (1896). Kaiser Karl IV gebietet der Stadt Straßburg, ihre Pfahlbürger abzuthun. 1372 October 7. In *Urkundenbuch der Stadt Strassburg. Politische Urkunden von 1365 bis 1380* (Bd. 5, 2-te Hälfte, S. 802–803). Straßburg: Verlag von K. Trübner.

Anna Rudnichuk

OUTBURGHES AND PALEBURGHES IN GERMAN CITIES DURING THE XIV-XV CENTURIES

The social composition of the German cities of the late Middle Ages included not only citizens living directly on the territory of the burg. A number of economic, political and military factors caused the requirement for the city authorities to attract as new burghers, people from the territories adjacent to the city, and people who do not live in cities. In the regulatory legal acts of the central government and cities, they are designated as “paleburghers” and “outburghers”. The first category of such citizens was mainly represented by the noble people and upper clergy, and the second by the peasants and the lower strata of the society in the Late Medieval Germany.

This article researches the main development tendencies of these two social categories of German cities of the XIV-XV centuries, their terminological definition in historiography, representation in the sources, controversial points regarding the double designation of terms, social status and legal regulation, both from the side of the city, and from central authorities, differences in their relations with cities and central administration, as well as exceptions to the designation of these terms in the burgher environment of different cities. It also discusses the main processes for regulating the payment of taxes by outburghers and paleburghers, financial payments that could be provided by cities for these social groups. The author analyzes the reasons for the liquidation of these categories of the population in the late medieval German city, the confrontation that arose between city councils and the nobility about the existence of such groups of society, the possibility of further resolving these issues, as well as the conditions for their transition to the status of full-fledged burghers.

Keywords: Late Medieval city, outburghers, paleburghers, social development.

DOI 10.15407/mics2020.10.103

УДК 94:746(450)

Катерина Гоцало,

*провідна наукова співробітниця, Національний музей мистецтв
імені Богдана та Варвари Ханенків; аспірантка, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, кафедра історії мистецтв
katyadmitrienko006@gmail.com*

<https://orcid.org/0000-0002-2920-431X>

«РУШНИКИ ПЕРУДЖІ» ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ ТА ПРАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ

Через активне використання тканин у повсякденному житті, текстильні вироби пізнього Середньовіччя та ранньомодерного періоду погано збереглися до наших днів. Однак саме тканини, через особливості матеріалу, «увібрали» відомості про своїх користувачів та їхнє життя.

У статті досліджено тип текстилю, відомий як «рушники Перуджі»: протягом XIV–XVI ст. він був присутній в італійських помешканнях різних верств населення. З'ясовано, що такі тканини виготовляли в різних європейських містах, за межами Італії в тому числі. Однак найбільш поширеними «рушники Перуджі» були в Умбрії та Тоскані.

Зроблено висновки, що велика кількість таких предметів, що їх нині з більшою вірогідністю атрибутують до різних європейських виробництв, все ж могли бути створені в італійському регіоні Умбрія. Вперше досліджено текстильний зразок XVI ст., який належить до типу «рушники Перуджі», з колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. З'ясовано, що виріб було придбано колекціонерами Богданом та Варварою Ханенками в Римі, наприкінці XIX або на початку XX ст. Його, найбільш ймовірно, вони купили у антиквара Аттіліо Симонетті, як тканину азійського походження. В 1959 році виріб було зараховано до фонду західноєвропейського декоративного мистецтва. Тканини типу «рушники Перуджі» справді

© Гоцало Катерина, 2020

часто відтворювали в італійському живописі XV–XVI ст. як такі, що асоціювалися з близькосхідною традицією в різних смислах, адже їх декорування нагадувало азійський текстиль, головним чином «шовки тіраз».

Знайдено аналогії до досліджуваного предмета в інших музейних колекціях, європейських та американських. З'ясовано, що, найбільш вірогідно, тканину було створено в Італії, можливо, в регіоні Умбрія. З іншого боку, лишається ймовірність, що фрагмент орнаментальної кайми з Музею Ханенків було виготовлено в іспанському регіоні Кастилія-Леон, а тому його провенанс потребує подальшого дослідження.

Визначено особливості текстильного виробництва Перуджі в XV–XVI ст. З огляду на відомості писемних джерел, місто було розвиненим центром виробництва тканин. Одразу декілька гільдій могли контролювати виробництво «рушників Перуджі». Досліджено аспект поширення перуджійського текстилю в інших регіонах Італії, в контексті чого вперше розглянуто ряд писемних документів з Флорентійського державного архіву. Різноманітні перуджійські тканини були відомими поза межами Умбрії, навіть у таких знаних центрах текстильного виробництва, як Флоренція. Заможні флорентійці використовували перуджійські тканини в повсякденному житті. Крім того, влада Перуджі запрошувала флорентійських майстрів, аби ті сприяли розвитку місцевого текстильного виробництва.

Зроблено припущення щодо семантики «рушників Перуджі» в італійських міських практиках та живописі XIV–XVI ст. Досліджуваний тип виробів, окрім того, що асоціювався з близькосхідною традицією, міг ставати також символом тілесної та духовної чистоти.

Ключові слова: рушники, текстильне виробництво, Італія, Перуджа, XV–XVI ст.

Реалії сучасного життя не спонукають розглядати текстиль як витвір мистецтва. У наш час більшість тканин створюють механізованим способом, що дає можливість імітувати будь-яку натуральну тканину, використовуючи недорогі синтетичні матеріали.

За пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби тканини були винятковим символом у житті італійських міст. Згадуючи про такі важливі події, як дипломатичні зустрічі, міські свята, а також описуючи хатнє начиння помешкань, звертали особливу увагу на текстиль: колір, матеріал та кількість були найважливішими його характеристиками¹. За умов трудомісткого й технологічно складного процесу виробництва, текстиль ставав коштовним продуктом, а, отже, й зрозумілим семантичним конструктором для мешканців міст: кожен використовував тканини відповідно до власного походження, місця в суспільстві та статків. За визначенням французького медієвіста М. Пастуро, структура предмета, за середньовічним сприйняттям, була найважливішою його ознакою², що, на нашу думку, пов'язано саме з трудомістким виробництвом багатьох матеріальних благ. У цьому контексті тканина постає особливо важливим матеріалом.

На сьогодні збережені в музейних колекціях зразки європейських старовинних тканин стають важливими джерелами для дослідження особливостей функціонування міст. Форма, колір та інші візуальні характеристики збереженого дотепер старовинного текстилю дають можливість вивчати

¹ Currie, E. (2016). *Fashion and Masculinity in Renaissance Florence*. London: Bloomsbury Publishing.

² Pasturo, M. (2001). *The Devil's Cloth: A History of Stripes*. Columbia: Columbia University Press.

³ Thurman, M., & Christa, C. (2001). *The Robert Lehman Collection. European textiles*. Princeton: Princeton University Press.

⁴ Moran, M. (2018). Young women negotiating fashion in early modern Florence. In S. E. Cohen, & M. Reeves (Eds.), *The youth of early modern women* (pp. 179–194). Amsterdam: Amsterdam University Press.

контексти його використання в минулому, доповнивши, безсумнівно, дослідження іншими видами візуальних та писемних джерел.

Незважаючи на виняткову роль текстилю в середньовічних та ранньомодерних італійських містах, збережені тканини в українських музейних колекціях мало використовують як історичне джерело. Через особливості розвитку європейського мистецтва, таким ужитковим матеріалам, як тканини, науковці не надавали належної уваги³: ситуація змінюється в контексті сучасного зацікавлення у дослідженні матеріальної культури різних часів.

Упродовж XX ст. куратори українських музейних колекцій присвячували час здебільшого атрибутуванню текстильних предметів, мало застосовуючи міждисциплінарні методи до їх вивчення. Більше того, особливості вразливого до впливу світла текстильного матеріалу не дають змоги надовго розмішувати його в музейних експозиціях. Тому зразки західноєвропейських тканин в українських музейних колекціях лишаються мало відомими широкому загалу. Крім того, іншомовні спеціалізовані терміни часто не мають аналогів в українській мові, що також ускладнює вивчення текстилю та викладу матеріалу щодо цієї теми. В контексті цього дослідження запропоновано звернутися до текстильного зразка, який зберігається у колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

«Рушники Перуджі» – визначення кола досліджуваних виробів

Починаючи з XIV ст. італійські міста стали провідними європейськими центрами текстильного виробництва. Італійці пишалися власними тканинами і лише в деяких випадках використовували імпорتنі⁴. Італійський текстиль мав особливий попит і серед заможних користувачів з Європи та Близького Сходу.

Незважаючи на інтерес дослідників матеріальної культури до текстильних виробів у контексті вивчення міста, певні види поширених за пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби тканин не ставали предметом окремих досліджень. Це стосується і популярного в XIV–XVI ст. типу виробів, відомих за спільною назвою, яку перекладаємо як «перуджійські рушники», або «рушники Перуджі», – комплексне явище в історії текстильного виробництва. Його досліджували лише опосередковано, в контексті інших наукових тем. Семантика таких тканин у повсякденному житті міст і живописі лишається нез’ясованою.

Метою цього дослідження є визначити особливості текстильного виробництва Перуджі XIV–XVI ст. і з’ясувати, які вироби типу «рушники Перуджі» могли справді створювати в місті. У зв’язку з цим маємо дослідити текстильний виріб із колекції Музею Ханенків, який не вивчали раніше, а також окреслити можливу семантику тканин типу «рушники Перуджі» в контексті міських практик італійців XV–XVI ст.

Рис. 1. Рушник. Перуджа, Італія, XV ст.
Чиказький художній інститут, Чикаго, США.
Музейний номер: 1899.8

⁵ Bonito, F. R. (1981). *Five Centuries of Italian Textiles: 1300–1800, A Selection from the Museo del Tessuto Prato*. Prato: Cassa di Risparmi e Depositi di Prato.

⁶ The Victoria and Albert Museum. Retrieved from <http://collections.vam.ac.uk/item/O15355/towel-unknown>.

⁷ Gnoli, U. (1908). *L'Arte Umbra alla Mostra di Perugia*. Bergamo: Istituto Italiano d'Arti Grafiche.

⁸ Valdes, G. (1993). *Arte e storia dell'Umbria*. Firenze: Casa Editrice Bonechi.

⁹ Mack, R. E. (2002). *Bazaar to piazza*. California: University of California Press.

«Перуджійські рушники» – відомий термін серед дослідників старовинних європейських тканин. Текстиль такого типу часто згадували в інвентарних документах і зображували в живописних творах XIV–XVI ст. різних італійських міст. Через свою практичність подібні тканини використовували різні верстви населення, а отже, кількість збережених виробів або принаймні їхніх фрагментів – порівняно мала (рис. 1). Незважаючи на усталену назву, лише частину тканин цього типу було справді виготовлено у місті Перуджа, в італійській провінції Умбрія⁵. Спершу визначимо конкретніше те коло предметів, які пропонуємо дослідити.

Назва «рушники Перуджі» походить від італійського словосполучення «tovaglie perugine». Італійське слово *tovaglia* означає «скатертина», а тому переклад «рушники» (англ. towels) є умовним та усталеним історично⁶. Цим словосполученням дослідники визначили тип льняних світлих скатертин, рушників і серветок, прикрашених по краю орнаментами синього, червоного або помаранчевого кольорів⁷. Починаючи з XIII ст. такі вироби почали з'являтися на європейських живописних творах, а також про них зазначали в інвентарних документах. Велику кількість подібного льняного текстилю було створено в місті Перуджа у XIV–XVI ст. Традиція виробництва світлого хатнього начиння з оздобленим краєм продовжується в

умбрійському регіоні до сьогодні. Крім того, саме в селах та містечках Умбрії зберіглася найбільша кількість старовинних рушників і скатертин із характерним оздобленням краю⁸. Текстильні вироби зі складними, дещо видовженими зооморфними орнаментами, часто доповненими написами та візерунками у вигляді ліній, більшість дослідників атрибутують як створені в різні роки у цьому італійському регіоні.

Незважаючи на виняткову роль Умбрії у створенні льняних тканин упродовж пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби, сучасні музейні куратори та дослідники вважають, що велика кількість подібних виробів належить до інших європейських центрів текстильного виробництва⁹. Писемні та зображальні джерела, а також різноманіття збереженого текстилю дають підстави стверджувати, що велика кількість європейських міст, навіть невеличких, займалися виробництвом тканин, подібних до тих популярних, що створювалися в Перуджі, що ускладнює їхню атрибуцію.

Для створення досліджуваного типу предметів потрібні були порівняно недорогі текстильні матеріали: з огляду на властивість льняних волокон відштовхувати бруд, із них виготовляли різно-

¹⁰ Batigne, R., & Bellinger, S. (1953). The Significance and Technical Analysis of Ancient Textiles as Historical Documents. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 97 (6), 670–680.

¹¹ Cohen, E. S., & Cohen, T. V. (2001). *Daily life in Renaissance Italy*. London: Greenwood Publishing Group.

¹² Ibid., 222.

¹³ Ajmar M., & Dennis F. (2010). *At home in Renaissance Italy*. London: V&A Publishing.

Рис. 2. Рушник. Швейцарія, 1794.
Національний музей дизайну Купер-Г'юїт,
Нью-Йорк, США. Музейний номер: 18564279

¹⁴ Santangelo, A. (1959). *Tessuti d'Arte Italiani dal XIIo al XVIIIo Secolo*. Milano: Electra Editrice.

манітне хатнє начиння¹⁰. Практичність льняних тканин зумовлювала необхідність їх виробництва у великих кількостях. Ткане оформлення краю рушників, серветок або скатертин – найвдаліше рішення для оздоблення, у зв'язку з особливістю їх використання: навіть якщо тканина забрудниться, найдорожчу частину предмета – орнаментований край – можна було перешити на новий, чистий текстиль¹¹.

Отже, «рушниками Перуджі» ми надалі називатимемо конкретний тип виробів – поширені серед помешкань італійських містян льняні рушники, скатертини та серветки з прикрашеною каймою, як правило, синього, червоного або помаранчевого кольорів.

Спробуємо з'ясувати, які текстильні вироби могли створювати в самій Перуджі за пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби, а які й в інших європейських містах і містечках.

Виробництво та використання «рушників Перуджі»

Орнаменти на «рушниках Перуджі» поступово спрощувалися: до XVI ст. виникла велика кількість варіацій таких предметів – від дешевих до більш витончених і дорогих. Різноманіття матеріалів та орнаментів – від простих ліній до складних зооморфних та антропоморфних візерунків – свідчить про використання таких тканин представниками різних статків¹². За межами Італії схожий текстиль виготовляли також у Німеччині, Іспанії, Словаччині, Швейцарії та Франції¹³. З іншого боку, подібні тканини неіталійського походження лише віддалено нагадують «рушники Перуджі», здебільшого характером їх використання та оздоблення (рис. 2). Риси суто італійських виробів такого типу тканин спробуємо визначити згодом.

Якщо візуальні джерела допомагають встановити приблизне місце створення того чи того предмета, то писемні часто «мовчать» щодо цього. Незважаючи на велику кількість згадок різноманітного хатнього начиння, зокрема рушників, в італійських інвентарних документах XV–XVI ст., місто Перуджа лише зрідка фігурує в них.

Італійський дослідник А. Сантанджело зазначав, що в італійських інвентарних списках кінця XV ст. є згадки про рушники «у стилі Перуджі» («banbagia a la perugina»). Він припустив, що дизайн таких виробів сформувався під впливом перших шовкових тканин, створених у Луці в XIII–XIV ст., коли місто було італійським центром із виготовлення текстилю¹⁴.

¹⁵ Ibid., 52.

¹⁶ Thorton, P. (1991). *The Italian Renaissance Interior, 1400–1600*. New York: Abrams Books.

¹⁷ Riello, G., & Parthasarathi, P. (2011). *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200–1850*. Oxford: Oxford University Press.

¹⁸ Англійською мовою їх називають «fustian weavers»; відповідного терміна в українській мові немає. Назву виду тканини можемо перекласти як «фастіан», отже, виробники таких тканин – «ткачі фастіану».

¹⁹ Walter, A. (1987). Les etoffes dites de Perouse, leurs antecedents et leur descendance. *CIETA Bulletin*, 65, 61–68.

²⁰ Riello, G., & Parthasarathi, P. (2011). *The Spinning World*.

А. Сантанджело наголошує, що назвою «у стилі Перуджі» позначали конкретні вироби цього міста, що відрізнялися від інших та були впізнаваними в Італії. Припускають, що саме за зразком тканих предметів Перуджі інші європейські міста згодом почали виготовляти подібні текстильні речі¹⁵.

П. Сортон, досліджуючи інвентарні документи будинку Дж. Вазарі у Венеції, звернув увагу, що словосполучення «alla parigina» науковці могли трактувати неправильно. Дослідник зазначив, що, ймовірно, цей вислів було би правильно перекласти як «у паризькому стилі»: Париж був одним із французьких центрів виробництва льняних тканини, які цілком могли використовувати в італійських містах¹⁶. Не заперечуючи французьке походження деяких льняних тканин, вважаємо за необхідне висвітлити особливості перуджійського виробництва пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби, щоб підтвердити можливість створення там великої кількості виробів досліджуваного типу текстилю.

Як правило, в італійських містах пізнього Середньовіччя представники гільдій займалися створенням конкретних видів тканин, а якість і кількість використаного матеріалу регламентувалася. Поєднання декількох волокон у процесі ткання використовували рідко, особливо що стосувалося «змішання» коштовних і простіших матеріалів, наприклад, шовку, льону та бавовни. Проте з XV ст. кількість таких тканин поступово зростала та задовольняла ширше коло користувачів, через порівняну доступність товарів¹⁷. Через це дослідникам часто не вдається визначити гільдії, які опікувалися виробництвом тканин, для створення яких використовували одразу кілька текстильних волокон. «Рушники Перуджі» є одними з них: для їхнього виробництва потрібен був льон, шовк і бавовна.

На нашу думку, система гільдій, що відповідала за текстильне виробництво міста Перуджа, була особливо складною та комплексною, що давало змогу виготовляти там тканини з використанням найрізноманітніших волокон. Досі не встановлено, представники якої гільдії Перуджі могли створювати текстильні вироби досліджуваного типу до XVI ст. Е. Волтер припускає, що в системі гільдій Перуджі були ткачі, яким заборонялося виготовляти «чисті» тканини: на думку дослідника, саме вони займалися виробництвом «змішаного» текстилю, з використанням бавовни та льону, створюючи кайми-оздоблення для льняного начиння – рушників, скатертин, серветок тощо¹⁸. Основу цих виробів, у такому випадку, виготовляли ткачі льняних тканин. Оскільки бавовна добре утримувала барвники, вона часто входила до складу кольорових орнаментованих країв¹⁹. В італійських документах пізнього Середньовіччя згадано тканину за назвою «fustagno». В арабській мові словом «fustan» називали вид текстилю з бавовни та льону: «рушники Перуджі», беручи до уваги склад, могли належати до цього виду тканин²⁰. Такий текстиль був порівняно недорогим і доступним для покупців скромніших статків. Ймовірно, саме тому до сьогодні такі текстильні предмети майже не збереглися.

²¹ Ibid., 68.

Перуджійські виробники поєднували не лише бавовну з льоном, а й шовкові та льняні волокна, створюючи складніші й вигадливіші візерунки на обідках текстильних предметів. Такі вироби коштували дорожче²¹.

²² Ibid., 72.

Зазвичай виробництво простих тканин, до складу яких входив лише один вид волокна, було поширеною практикою у невеликих містах і навіть селищах: готовий текстиль забезпечував місцевий ринок. Професійне створення складніших тканин, за допомогою поєднання різних волокон, практикували тільки у розвинених текстильних центрах, такі тканини відправляли й на імпорт до інших країн²². Система гільдій Перуджі підтверджує наявність там доволі професійного та конкурентоспроможного виробництва упродовж XV – першої половини XVI ст.

²³ Cagnola, G. (1915). *Rassegna D'Arte*. Milano: Alfieri&Lacroix.

Найбільшою текстильною гільдією Перуджі в XV ст. була L'arte della lana, що спеціалізувалася на вовняних тканинах. Крім того, на території міста функціонувала гільдія L'arte della bambagia, що відповідала за виробництво бавовни. Проте в їхніх статутах дослідники не знайшли відомостей, що б стосувалися «рушників Перуджі». У 1529 р. згадані гільдії об'єдналися з виробниками інших тканин у гільдію L'arte dei tessitori²³.

²⁴ Ibid., 24.

Після об'єднання новостворена гільдія виробила спільні для учасників статуту, які офіційно було впроваджено в 1531 р. Однією з нових сфер діяльності гільдії стало виготовлення жіночого одягу господарського ужитку. До 1529 р. створенням таких предметів опікувалася гільдія L'arte delle carpele, що зрозуміло з її статутів 1510 р. Її учасники використовували вже підготовлені льняні тканини для створення хатнього начиння. Ймовірно, саме вони займалися і виготовленням «рушників Перуджі», що як наслідок стало спільною справою гільдії L'arte dei tessitori, після об'єднання у 1531 р.²⁴

²⁵ Ajmar, M., & Dennis, F. At home in Renaissance Italy.

На нашу думку, описана вище система функціонування гільдій була пов'язана, насамперед, зі створенням у місті виробів для покупців різних статків, що вимагало використання широкого спектра матеріалів різної вартості. Склад більшості тканин досліджуваного типу свідчить, що вони справді могли бути створені в регіоні Умбрія. «Рушники Перуджі», отже, були в користуванні більшості міського населення Італії: кожен обирав виріб на свій гаманець²⁵.

²⁶ Ibid., 344.

Досліджуваний тип тканин використовували у господарствах у всій Італії та в інших містах Європи, однак науковці все ж виділяють регіони найбільшого поширення «рушників Перуджі», шляхом вивчення писемних згадок про подібні вироби, їхніх зображень у живописних творах і традицій ткання, що збереглися там дотепер. Регіони Умбрія і Тоскана є місцями, де за пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби «рушники Перуджі» були поширені найбільше. Розмір льняних предметів для хатнього вжитку там також був найбільш різноманітним: окремі рушники спеціально призначалися для витирання рук, волосся або обличчя²⁶.

²⁷ Імовірно, оскільки всі хатні льняні вироби були подібними, їх найчастіше згадували загальними словами (скатертина, рушник або серветка), іноді позначаючи колір, проте майже ніколи не уточнюючи місця їх створення. Винятками є предмети, створені за кордоном, наприклад, «турецькі» або «в турецькому стилі».

²⁸ Archivio di Stato di Firenze, Mediceo del Principato (ASF, MP), f. 238, v. 418, Doc ID 7695.

²⁹ Офіційний орган Перуджі, з назвою Conservatori della Ecclesiastica Obbedienza.

³⁰ Archivio di Stato di Firenze, Mediceo del Principato (ASF, MP), f. 674, v. 1172, Doc ID 20504.

У вивчених для цього дослідження документах із Державного архіву Флоренції першої половини XVI ст., що стосуються поширених у регіоні Тоскана тканин, не йшлося про тип рушників «на кшталт перуджійських». З іншого боку, велика кількість згадок про скатертини, серветки й рушники в документах архіву дає можливість детальніше вивчити особливості їх використання та ставлення до предметів самих італійців. Припускають, що згадане в документах хатнє начиння належало до типу «рушники Перуджі»²⁷. Тим не менш, кілька знайдених документів є безпосередньо пов'язаними з перуджійським текстильним виробництвом XVI ст.

1554 року флорентієць Тофано П'єтрі ді Сасоферато попросив, аби йому надіслали чорну перуджійську тканину, для створення одягу²⁸. Незважаючи на виробничі можливості Флоренції, яка була одним із найбільших центрів текстильного виробництва Європи за пізнього Середньовіччя, Тофано прагнув отримати тканину, створену саме в Перуджі.

Про наявність в Умбрії розвиненого текстильного виробництва свідчить й інший документ, датований кількома роками раніше. 1543 року представники міської влади міста Перуджа²⁹ написали листа до герцога Козімо I де Медичі. Вони висловили прохання знайти нових службовців для гільдії шовку та вовни міста Перуджа³⁰. Згадка про єдину гільдію виробників вовни та шовку підтверджує факт, що текстильним виробництвом міста опікувалося спільне об'єднання майстрів різних напрямів, яке виникло після 1529 р.

Отже, станом на першу половину XVI ст. у місті Перуджа створювали якісні тканини, відомі в інших регіонах Італії, а отже виробництво працювало не лише на місцевий ринок. Крім того, в місті функціонувала окрема гільдія, яка контролювала створення різних типів тканин: до роботи в гільдії могли запрошувати представників більших текстильних центрів, таких як Флоренція.

У контексті дослідження використання хатніх льняних тканин, пропонуємо розглянути два збережені до сьогодні фрагменти текстильних виробів XVI ст., що подібні між собою.

Фрагмент орнаментальної кайми XVI ст. зберігається у колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (рис. 3). Українські колекціонери Ханенки придбали його наприкінці XIX або на початку XX ст. у Римі, ймовірно, у відомого художника та антиквара Аттіліо

Рис. 3. Фрагмент орнаментальної кайми. Італія або Іспанія, XVI ст. Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Київ, Україна. Інв. № 95 ТК

Рис. 4. Рушник. Італія або Іспанія, XVI ст.
Музей Вікторії та Альберта, Лондон, Англія.
Музейний номер: 234-1880

³¹ Науковий архів Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Оп. № 1, спр. № 2, од. зб. 14, 73.

³² Там само. Інвентарна книга № 1, 45.

³³ Підстави до переатрибування зразка, що спричинило його переміщення з одного розділу музейної колекції до іншого, не зазначено в інвентарній книзі.

³⁴ The Victoria and Albert Museum. Retrieved from <http://collections.vam.ac.uk/item/O119345/napkin-unknown>.

³⁵ Ibid.

Симонетті, як виріб азійського походження³¹. Лише в 1959 р., за актом передання предмет було перенесено з фонду мистецтва Близького Сходу на зберігання до фонду західноєвропейського декоративного мистецтва³². Причини такого рішення невідомі³³. Однак сьогодні тканину зі впевненістю атрибуують як зразок європейського виробництва. Аналогічні предмети зберігаються у багатьох європейських та американських музейних колекціях. Один із найближчих – у лондонському Музеї Вікторії та Альберта: предмет є рушником XVI ст. (рис. 4). Для його виробництва було використано льон і шовк, а декоративну кайму виткано на верстаті³⁴. З огляду на складний орнамент і волокна виробу, рушник належав до дорожчих предметів досліджуваного типу. Такі самі матеріали було використано й у виробництві декоративної кайми з Музею Ханенків. Обидва вироби за усіма характеристиками відповідають типу предметів «рушники Перуджі». З іншого боку, точно встановити місце їх створення наразі неможливо.

Дослідники Музею Вікторії та Альберта припускають, що кайму рушника було перешито з іншого предмета для її повторного використання. Форма фрагмента виробу з Музею Ханенків також дає підстави стверджувати, що його могли використовувати кілька разів. Орнамент обох предметів – приблизно однаковий, із незначними відмінностями у формі його елементів. Візерунок червоного кольору зображає складні фігури замку, левів, рослинні мотиви та умовні фігури невеликих пташок. Можливо, що ці зразки виготовили італійські майстри, проте на цьому етапі дослідження припускають і іспанське походження предметів. До такого висновку спонукають два факти, виявлені дослідниками Музею Вікторії та Альберта³⁵.

Рис. 5. Приклад патерну для вишивки XVI ст.
Видання *Esemplario di lavori*. Venedig.
Венеція, Італія, 1532

³⁶ “A towell and napkins there unto wrought with redde Spanishe stiche mailed betwixt two borders”. The Victoria and Albert Museum. Retrieved from <http://collections.vam.ac.uk/item/O119345/napkin-unknown>.

³⁷ Mitchell, D. (1998). Coverpanes: their nature and use in Tudor England. *CIETA Bulletin*, 75, 81–96.

³⁸ Vavassore, F. (1532). *Esemplario di lavori*. Venedig: Giovanni Andrea Vavassore.

³⁹ Ajmar, M., & Dennis, F. At home in Renaissance Italy.

⁴⁰ Ibid.

По-перше, про такі текстильні предмети іноді згадували в європейських інвентарних документах XV–XVI ст. як «рукоділья з червоного шовку» або «іспанський стібок». До прикладу, схоже хатне начиння в інвентарній книзі англійського короля Генрі VIII 1547 р., згідно з дослідженнями працівників Музею Вікторії та Альберта, окреслене словосполученнями «червоне рукоділья» або «іспанський стібок»³⁶. По-друге, лев і замок є усталеними символами іспанського регіону Кастилія-і-Леон: такі елементи орнаментів можна побачити у виробни-

цтві ужиткових предметів цього регіону. Проте, на нашу думку, більшість аргументів все ж свідчать на користь італійського походження досліджуваних предметів з обох музейних колекцій³⁷.

Визначення «іспанський стібок» і «рукоділья» можуть із більшою імовірністю позначати вишиті вручну предмети: слово «стібок» зазвичай не вживають щодо тканого текстилю, як і «рукоділья». Крім того, велика кількість італійських книг орнаментів XVI ст. містять приклади схем для вишивок у вигляді фігур замків і левів, схожі на ті, що зображені на досліджуваних зразках (рис. 5). Створені професійними ткачами орнаменти на тканинах адаптували для вишивання італійськими господинями³⁸. Крім професійного виробництва льняного хатнього начиння, його створення італійці практикували і в домашніх умовах. У таких випадках льняну нитку купували на вагу, після чого прислуга будинку перетворювала її на цільну тканину. З готового текстилю формували необхідний виріб, який вишивали вздовж краю³⁹. Потрібно наголосити, що така практика була поширена серед найбільш забезпечених представників міського населення. Крім того, вишиті тканини не належать до «рушників Перуджі»: до цього типу належить тільки тканий текстиль.

За пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби досліджувані предмети з музейних колекцій також могли бути частиною посагу італійських наречених. Для заможних родин кількість льняної тканини або готових виробів, що ставала посагом, була винятково важливою: ними мало бути забезпечене велике господарство майбутнього подружжя⁴⁰. Більше того, для багатих маєтків текстильні вироби господарського вжитку могли виготовляти на замовлення конкретні майстри, які перетворювали тканину на вироби різної форми та призначення у великих кількостях. Згідно з листом 1547 р. флорентійський майстер (імовірно, кравець) попросив чиновника П'єра Франческо Річчо, який опі-

⁴¹ Archivio di Stato di Firenze, Mediceo del Principato (ASF, MP), f. 674, v. 1172, Doc ID 20504.

⁴² Ricci, C. (1908). *L'arte Umbria alla mostra di Perugia*. Bergamo: Istituto italiano d'arti.

Рис. 6. Рушник. Італія, XV–XVI ст.
Музей Вікторії та Альберта, Лондон, Англія.
Музейний номер: T.12-1916

кувався текстильною провізією для герцогського двору Медичі, виплатити компенсацію за скатертини та серветки: майстер був змушений віддавати кошти за придбану землю в селищі недалеко від міста⁴¹.

У списках інвентарних документів Перуджі та Сієни XV ст. дослідники все ж знайшли кілька згадок скатертин і рушників, зазначених як вироби на кшталт «перуджійських». В орнаментах цих рідкісних ідентифікованих виробів використовували зокрема зображення левів і драконів⁴². Елементи візерунку у вигляді невеликих пташок на досліджуваних зразках з обох музеїв також надзвичайно схожі на відомі перуджійські зооморфні орнаменти, наявні на тих текстильних виробах, які, найпевніше, були створені саме у Перуджі упродовж XV–XVI ст.

Ми вважаємо, що два досліджувані вироби з музейних колекцій належать усе ж до італійського виробництва, а не до іспанського: більшість хатніх льняних предметів із додаванням інших текстильних волокон, із характерним видовженим, стилізованим орнаментом із гострими кутами та формами, могли бути створені саме в італійських регіонах Умбрія та Тоскана у XV–XVI ст. Перелічені риси та елементи орнаментів бачимо не лише у двох досліджуваних зразках, а й в іншому текстильному предметі – рушнику з колекції Музею Вікторії та Альберта, який із великою імовірністю зараховують до умбрійського виробництва (рис. 6). Рушник прикрашено широкою каймою блакитного кольору, витканою у вигляді анімалістичного та геометричного візерунків. Подібні вироби є на багатьох живописних творах XV ст., особливо в регіонах Умбрія та Тоскана: найбільш схожий до збереженого рушника предмет бачимо на картині «Тайна вечеря» флорентійського живописця Доменіко Гірландайо (рис. 7). Згідно з цією роботою, «рушники Перуджі» могли накладати один на один, утворюючи суцільне покриття для столу⁴³.

Елементи орнаментів, які спостерігаємо на «рушниках Перуджі», були здебільшого суто декоративними, як зазначають дослідники. Християнські символи, іноді вплетені в орнаменти, що, правда, додавали виняткового сенсу та смислів. Крім того, символічним в умбрійському текстильному виробництві був і грифон – символ міста Перуджа. Такі стилізовані написи, як «моя любов» (amor mio), що також трапляються в орнаментах «перуджійських рушників», могли бути натяком на спільне подружнє життя, якщо вироби ставали посагом нареченої⁴⁴. Розглянувши один з основних

⁴³ The Victoria and Albert Museum. Retrieved from <http://collections.vam.ac.uk/item/O15355/towel-unknown>.

⁴⁴ Ricci, C. *L'arte Umbria alla mostra*.

Рис. 7. Доменіко Гірландайо (1449–1494).
Тайна вечеря (1486). Церква Сан Марко,
Флоренція, Італія

способів використання досліджуваного типу тканин – хатнє господарство, ми не звернули увагу на ще одне, не менш важливе застосування «рушників Перуджі» – вжиток у церковному просторі. Такі світлі текстильні предмети з прикрашеною каймою використовували в інтер'єрах італійських церков. В інвентарному списку 1555 р. церкви Сан Джованні Батіста міста Ліворно згадано про різноманітні тканини. Спершу перелічено найцінніші оксамити, оздоблені золотою та срібною ниткою, а нижче – дві скатертини для вітваря білого кольору⁴⁵. Символізм «рушників Перуджі» в цьому контексті розглянемо нижче.

⁴⁵ Archivio di Stato di Firenze, Mediceo del Principato (ASF, MP), f. 627, v. 627, Doc ID 9589.

«Рушники Перуджі» – символ світський і релігійний

⁴⁶ Pasturo, M. The Devil's Cloth.

Рис. 8. Джентілле да Фабріанно (1370–1427).
Поклоніння волхвів, фрагмент (1370).
Галерея Уффіцці, Флоренція, Італія

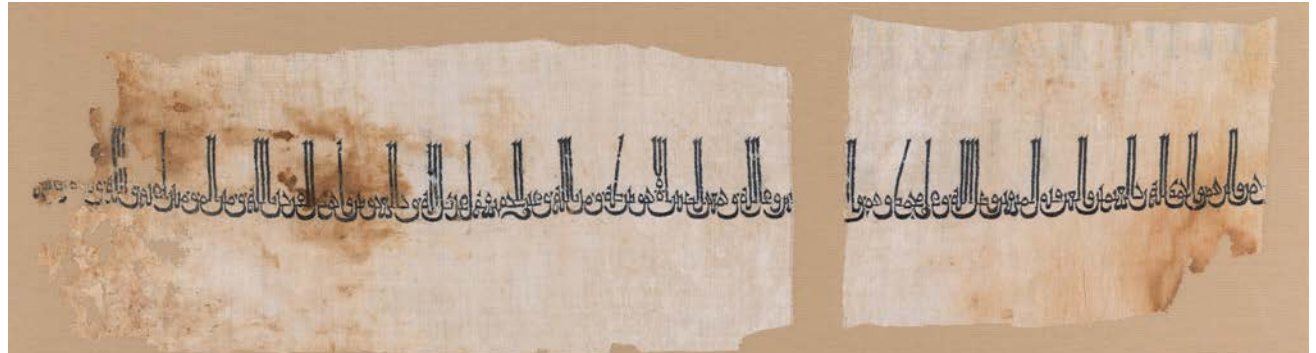
Досліджуючи смугасті тканини, медієвіст Мішель Пастуро робить припущення, що нелюбов до них за Середньовіччя пов'язана з їх подібністю до близькосхідного текстилю, що асоціювався з ворожою релігією⁴⁶. На нашу думку, ця теорія прямо суперечить очевидним зображальним джерелам і текстилю, де орнаменти у вигляді смуг навпаки часто використовували як натяк на Близький Схід у різних сенсах, здебільшого позитивних. У сцені Поклоніння волхвів італійського художника Джентілле да Фабріанно подібний до смугастого рушника текстильний предмет є елементом жіночого одягу (рис. 8). Зображена тканина була або створена в близькосхідних країнах, або оформлена у східному стилі італійським виробником. У досліджуваний період арабська мова асоціювалася для італійців із раннім християнським часом, що вивчалася в контексті найбільш

різноманітних досліджень, зокрема пов'язаних із текстильним виробництвом⁴⁷.

Як відомо, в ісламській культурі з релігійних причин тексти часто ставали заміною зображень, тому каліграфія є важливим видом мистецтва мусульманських країн. Ця традиція бере початок із

⁴⁷ Mack, R. E. (2002). Bazaar to piazza.

Рис. 9. Фрагмент текстилю «Тіраз». Ірак, X–XI ст. Музей Метрополітан, Нью-Йорк, США. Музейний номер: 31.106.56a

⁴⁸ Walker, D., & Froom, A. (1992). *Tiraz: Inscribed textiles from Islamic Workshops*. New York: Metropolitan Museum of Art.

⁴⁹ The Metropolitan Museum of Art. Retrieved from https://www.metmuseum.org/toah/hd/tira/hd_tira.htm.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Anderson, G. (2009). Islamic Spaces and Diplomacy in Constantinople. *Medieval Encounters*, 15, 86–113.

⁵² *Umbria*. (1999). Milano: Centro Grafico Ambrosiano.

часів започаткування Ісламу як офіційної релігії⁴⁸. Написи у вигляді візерунків на мусульманських тканинах виконували декілька функцій: промовляння священних висловів та ідентифікація володаря текстильного виробу. Такі тканини називають «шовками тіраз» (рис. 9). Перське слово «тіраз» застосовувалося для позначення конкретних тканин з арабськими написами, а також майстерень, в яких ті створювали. Як правило, тканини виготовляли в межах палацу правителя, для використання найвищими особами у повсякденних та офіційних практиках. З XII ст. «шовки тіраз» почали виготовляти і на замовлення, зокрема на експорт до інших країн⁴⁹.

Із поширенням таких тканин за межами мусульманського світу, стиль арабського письма запозичували інші виробники, трансформуючи у псевдонаписи, що формували фантазійні орнаменти в близькосхідному стилі⁵⁰. Спершу їх почали копіювати у візантійських майстернях, де розвивалося мистецтво шовкоткацтва. Готові тканин там використовували переважно для створення одягу священнослужителів⁵¹.

Із запровадженням професійного текстильного виробництва в італійських містах східні тканини відіграли виняткову роль у формуванні місцевого стилю. У контексті нашого дослідження потрібно згадати, що від XIV ст. запозичені з Близького Сходу орнаментальні мотиви починають видозмінюватися у дизайні й техніках італійських виробників. У цей період в італійських містах, і в Перуджі також, розпочинається виробництво рушників і скатертин, які вперше змальовують у місцевих живописних творах⁵².

На нашу думку, близькосхідний текстиль або ж той, що створювали в Італії на зразок близькосхідного, який бачимо в живописі XIV–XVI ст., не мав негативних конотацій, а лише підкреслював місце, де відбувалися відображені події. Вплив мусульманської традиції на дизайн «рушників Перуджі» також не можна не помітити. У живописних творах XIV–XVI ст. є зображення хатніх рушників

Рис. 10. Паоло Уччелло (1397–1475).
Народження Марії (близько 1435).
Кафедральний собор, Прато, Італія

ків та скатертин, з яскраво вираженим стилізованим орнаментом по краю, надто подібним на псевдоарабське письмо (рис. 10). Інші схожі вироби живопису мають і більш видозмінені орнаменти, які лише віддалено натякають на мусульманську мистецьку традицію⁵³. Різні види хатніх текстильних предметів досліджуваного типу «рушники Перуджі» бачимо в зображеннях релігійних сцен – наприклад, Тайної вечері та Народження Діви Марії. Написи на «перуджійських рушниках» також імітують арабський стиль письма (рис. 11)⁵⁴.

Прямі впливи конкретних мусуль-

манських центрів текстильного виробництва на італійські тканини наразі не досліджено в повній мірі. На нашу думку, усталений тип тканин «перуджійські рушники» має спільні риси з текстилем

Рис. 11. Фрагмент перуджійського рушника
з написами в арабському стилі

Мамлюцького Султанату, у виробництві якого також переважало використання льняного волокна (рис. 12). Орнаментами тканин мамлюків часто були прості смуги блакитного кольору, пофарбовані барвником індиго – візерунки також розташовували по краю виробів. До XV ст. тканини мамлюків

були поширеним товаром серед середземноморських країн. Із розквітом італійського текстильного виробництва їхня популярність згасла⁵⁵.

Крім згаданої символіки «рушників Перуджі» (позначення близькосхідного контексту), на нашу думку, такі вироби могли ставати символами чистоти, духовної та тілесної, особливо в італійських живописних творах XIV–XVI ст. Цей аспект семантики текстилю згодом має

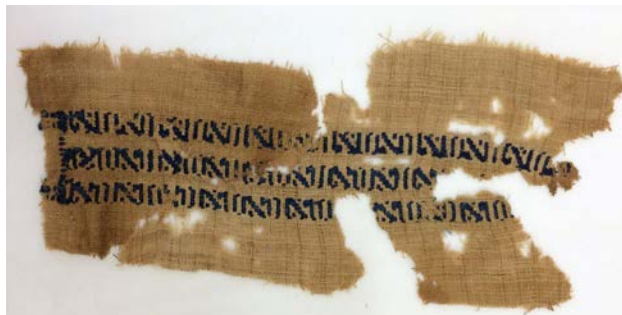

Рис. 12. Фрагмент текстилю. Єгипет, 1250–1500.
Музей Вікторії та Альберта, Лондон, Англія.
Музейний номер: 250-1890

⁵³ Як уже зазначено, текстильний зразок типу «рушники Перуджі» з колекції Музею Ханенків спочатку родина Ханенків придбала як роботу близькосхідної майстерні.

⁵⁴ Mack, R. E. (2002). *Bazaar to piazza*.

⁵⁵ Mackie, L. W. (1984). *Toward an Understanding of Mamluk Silks: National and International Considerations*. *Muqarnas, The Art of the Mamluks*, 2, 127–146.

Рис. 13. Джотто ді Бондоне (1267–1337).
Легенда Святого Франциска (1295).
Базиліка святого Франциска, Ассізі, Італія.
Приклад використання «рушників Перуджі»
в церковному просторі

бути досліджено окремо. Призначення льняних хатніх виробів, зрозуміле для всіх представників міського населення, могли використовувати як додатковий засіб пояснення сюжетів і контекстів живописних творів, на яких часто зображали «рушники Перуджі».

Розуміючи з повсякденного досвіду, як брудняться хатні тканини, наявність таких у церковному просторі перетворювало їх на зрозумілий віруючому символ чистоти (рис. 13). Це смислове навантаження, імовірно, зберігалося і в живописі: на релікварії з Музею Ханенків світлою скатертиною «на кшталт перуджійської» вкрито стіл у сцені Тайної вечері (рис. 14). На декоративному хресті, майстерно оформленому живописцем Антоніо да Фабріано, рушником перев'язаний стан розп'ятого Ісуса Христа.

Висновки

Упродовж XV–XVI ст. текстильне виробництво Перуджі було відомим за межами міста: тканини купували навіть заможні представники Флоренції. У Перуджі була складна система гільдій, які

контролювали виготовлення вовняних, льняних, шовкових і бавовняних тканин. Місцеві виробники практикували поєднання різноманітних волокон для створення широкого спектра текстилю, який міг задовольняти потреби представників різних статків. Найвідомішими товарами міста були текстильні вироби, що мають спільну назву «рушники Перуджі» – льняні предмети з оздобленим краєм, які, щоправда, виготовляли і в інших європейських містах. Проте, на нашу думку, більшість подібних виробів XV–XVI ст. все ж було створено в Умбрії та найближчих італійських регіонах, з огляду на кольорові рішення збережених предметів, а також

Рис. 14. Релікварій. Італія, перша третина XIV ст.
Національний музей мистецтв імені Богдана та
Варвари Ханенків, Київ, Україна. Інв № 94 БР

Рис. 15. Антоніо да Фабріано (1420–1490). Розп'яття (1452). Музей Персанті, Мателіка, Італія

особливості видовжених орнаментів, які часто містять умовні зображення гострокутних пташок, грифонів і левів, написи італійською мовою, стилізовані під арабське письмо. Всі ці елементи оздоблень переважають у тих виробах, які вже були точно атрибутовано як належні до умбрійського регіону.

Зображені в живописних творах смугасті «перуджійські рушники», що нагадують мусульманські вироби, на нашу думку, не мали негативного підтексту, а лише символізували місце події та територіальне походження відображеного сюжету. Крім того, у просторі релігійних будівель і на живописних творах XV–XVI ст. «рушники Перуджі» могли зображувати як символ тілесної та духовної чистоти, що пропонується дослідити в наступних розвідках.

References

- Ajmar, M., & Dennis, F. (2010). *At home in Renaissance Italy*. London: V&A Publishing.
- Anderson, G. (2009). Islamic Spaces and Diplomacy in Constantinople. *Medieval Encounters*, 15, 86–113.
- Batigne, R., & Bellinger, S. (1953). The Significance and Technical Analysis of Ancient Textiles as Historical Documents. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 97 (6), 670–680.
- Bonito, F. R. (1981). *Five Centuries of Italian Textiles: 1300–1800, A Selection from the Museo del Tessuto Prato*. Prato: Cassa di Risparmio e Depositi di Prato.
- Cagnola, G. (1915). *Rassegna D'Arte*. Milano: Alfieri&Lacroix.
- Cohen, E. S., & Cohen, T. V. (2001). *Daily life in Renaissance Italy*. London: Greenwood Publishing Group.
- Currie, E. (2016). *Fashion and Masculinity in Renaissance Florence*. London: Bloomsbury Publishing.
- Florence. State Archive of Florence, Mediceo del Principato (ASF, MP). F. 238, v. 418, Doc ID 7695.
- Florence. State Archive of Florence, Mediceo del Principato (ASF, MP). F. 627, v. 627, Doc ID 9589.
- Florence. State Archive of Florence, Mediceo del Principato (ASF, MP). F. 674, v. 1172, Doc ID 20504.
- Gnoli, U. (1908). *L'Arte Umbra alla Mostra di Perugia*. Bergamo: Istituto Italiano Arti Grafiche.
- Mack, R. E. (2002). *Bazaar to piazza*. California: University of California Press.
- Mackie, L. W. (1984). Toward an Understanding of Mamluk Silks: National and International Considerations. *Muqarnas, The Art of the Mamluks*, 2, 127–146.
- Mitchell, D. (1998). Coverpanes: their nature and use in Tudor England. *CIETA Bulletin*, 75, 81–96.
- Moran, M. (2018). Young women negotiating fashion in early modern Florence. In S. E. Cohen, & M. Reeves (Eds.), *The youth of early modern women* (pp. 179–194). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Naukovyi arkhiv Natsionalnoho muzeiu mystetstv imeni Bohdana ta Varvary Khanenkiv. Op. № 1, spr. № 2, od. zb. 14, 73.
- Naukovyi arkhiv Natsionalnoho muzeiu mystetstv imeni Bohdana ta Varvary Khanenkiv. Inventarna knyha 1, 45.
- Pasturo, M. (2001). *The Devil's Cloth: A History of Stripes*. Columbia: Columbia University Press.
- Ricci, C. (1908). *L'arte Umbria alla mostra di Perugia*. Bergamo: Istituto italiano d'arti.

- Riello, G., & Parthasarathi, P. (2011). *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200–1850*. Oxford: Oxford University Press.
- Santangelo, A. (1959). *Tessuti d'Arte Italiani dal XIIo al XVIIIo Secolo*. Milano: Electra Editrice.
- The Metropolitan Museum of Art. Retrieved from https://www.metmuseum.org/toah/hd/tira/hd_tira.htm.
- The Victoria and Albert Museum. Retrieved from <http://collections.vam.ac.uk/item/O15355/towel-unknown>.
- Thorton, P. (1991). *The Italian Renaissance Interior, 1400–1600*. New York: Abrams Books.
- Thurman, M., & Christa, C. (2001). *The Robert Lehman Collection. European textiles*. Princeton: Princeton University Press.
- Umbria. (1999). Milano: Centro Grafico Ambrosiano.
- Valdes, G. (1993). *Arte e storia dell'Umbria*. Firenze: Casa Editrice Bonechi.
- Vavassore, F. (1532). *Esemplario di lavori*. Venedig: Giovanni Andrea Vavassore.
- Walker, D., & Froom, A. (1992). *Tiraz: Inscribed textiles from Islamic Workshops*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Walter, A. (1987). Les étoffes dites de Perouse, leurs antécédents et leur descendance. *CIETA Bulletin*, 65, 61–68.

Kateryna Hotsalo

“PERUGIA TOWELS” OF THE LATE MIDDLE AGES AND THE EARLY MODERN TIMES: PROBLEMS OF ATTRIBUTION AND USAGE PRACTICES

Due to the active use of fabrics in everyday life practices, textiles of the late Middle Ages and the early modern period are poorly preserved until these days. On the other hand, because of the peculiarities of using, fabrics “have absorbed” different information, becoming a valuable historical source.

The current research concentrates on the type of textile known as “Perugia towels”. During the 14th-16th century, it was presented in Italian dwellings of different strata of society. We found out that such fabrics were made in various European cities, including outside Italy. However, “Perugia towels” were primarily spread in Umbria and Tuscany. We concluded that a large number of items which is more often attributed to different European productions and belongs to the type “Perugia towels” could be made in Umbria. The piece of the textile border of the 16th century from the collection of the Bohdan and Varvara Khanenko National Museum of Arts, which resembles the type “Perugia towels” was researched for the first time.

The textile was purchased by collectors Bohdan and Varvara Khanenko in Rome in the late 19th or early 20th century. The item was most likely bought from the antiquarian Attilio Simonetti as a fabric of Asian origin. Only in 1959, the textile was included in the fund of Western European decorative art. The “Perugia towels” were indeed often reproduced in Italian painting of the 15th-16th century, as fabrics associated with the Middle Eastern tradition in various senses: their decoration often resembles Asian textiles, mainly “silk tiraz”.

It was found out that the researched fabric was most likely created in Umbria. On the other hand, there is a possibility that a fragment of the ornamental border from the Khanenko Museum was made in the Spanish community Castile and Leon: its provenance needs further research.

The peculiarities of Perugia textile production of the 15th-16th century were examined. According to written sources, the city was a developed centre of fabrics' manufacturing. Several guilds could control the production of "Perugia towels". Spreading of Perugia textiles in other regions of Italy was also investigated. In particular, a series of written documents from the State Archive of Florence were studied for the first time. Different types of Perugia fabrics were spread outside the city, even in such famous textile manufacturing centres as Florence. Wealthy Florentines indeed used Perugia fabrics in everyday life. In addition, the authorities of Perugia invited Florentine craftsmen to promote the development of local textile production.

Possible semantics of "Perugia towels" in Italian urban practices and paintings of the 14th-16th century have been outlined. The researched type of textile was not only associated with a Middle Eastern tradition but could also become a symbol of physical and spiritual purity.

Keywords: towels, textile production, Italy, Perugia, 16th-17th century.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. ХРОНІКА

Ілля Левченко,

магістрант кафедри історії мистецтв історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
levchenko@kpi.ua

РОМАНСЬКИЙ СОБОР СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я ЯК КУЛЬТУРНИЙ ПАЛІМПСЕСТ

Boto Varela, Gerardo, & Kroesen, Justin E. A. (Eds.). (2016). *Romanesque Cathedrals in Mediterranean Europe: Architecture, Ritual and Urban Context. Architectura Medii Aevi*¹. Turnhout, Belgium: Brepols

Якщо поглянути на панорами італійських міст, створені впродовж XV–XVII ст., дивуєшся: можна відшукати кожен вуличку й кожен будинок у сучасному міському просторі Флоренції або ж Венеції. Скажімо, Ксав'є Барал і Альтет у статті, присвяченій Сан-П'єтро-ді-Кастело у Венеції, аналізує ксилографію Якопо де Барбарі. Звісно, щодо планування міста або ж вигляду певної будівлі – це надзвичайно інформативне джерело, яке потребує все ж специфічної критики. Більшість авторів аналізованої збірки так і підходять до аналізу споруд: застосовують формально-стилістичний аналіз; намагаються реконструювати іконографічну програму собору, наскільки це дає змогу реальна та актуалізована джерельна база; показують зміни, яких споруда зазнала впродовж історії функціонування. Однак реконструйована топографія мало що дає для дослідження перцептивних процесів людини тої доби: після багаторазового післясередньовічного перепланування міських утворень собори занадто часто видаються ізольованими одиницями, що унеможлиблює розуміння справжнього призначення будівель².

² Ibid., 42.

³ AMA, 3.

⁴ Дещо з нових студій: Ferreira, T. M. (2019). Notre Dame Cathedral: Another case in a growing list of heritage landmarks destroyed by fire. *Fire*, 2; Padilha, Rafael, Fernanda, A. Andaló, & Anderson, Rocha (2020). Improving the Chronological Sorting of Images through Occlusion: A Study on the Notre-Dame Cathedral Fire. In *ICASSP 2020–2020 IEEE International Conference on Acoustics, Speech and Signal Processing (ICASSP)*; Vannucci, P., et al. (2019). *Structural integrity of Notre Dame Cathedral after the fire of April 15th.*; Heyman, J. (2019). The fire at Notre-Dame cathedral. *The Structural Engineer: journal of the Institution of Structural Engineer*, 97 (7), 35–37; etc.

⁵ AMA, 134.

⁶ Гуревич, А. (1972). *Категории средневековой культуры*, 5–138. Retrieved from <http://www.philology.ru/literature3/gurevich-72.htm>.

⁷ AMA, 115.

⁸ Ibid., 4.

⁹ Ibid., 281.

Отже, перше, про що слушно зауважують автори: романські собори, за невеликим винятком (абсолютно буквально: на пальцях однієї руки), зазнали кардинальних змін, відповідно до конкретно-історичних обставин упродовж усієї історії. «Жоден собор, побудований у IV–XII століттях, не зберігся в первинному вигляді», – ідеться в передмові ³ (за «приклад» збереженості ставлять базиліку Сан-Джованні-ін-Латерано в Римі). З одного боку, це і є завдання нашого фаху й наш хліб. Усі ці зміни зовнішнього вигляду споруди – це історія (але краще все ж – story). Пожежа 2019 р. у Нотр-Дамі увійде в історію, його відбудова – теж ⁴; хтось напише дисертації про стилістичні зміни, а хтось – робитиме ці зміни (витрачаючи роки на точну реконструкцію, наприклад, знищених капітелів). З іншого боку, це утруднює «розчищення шляху» до нашого предмета – середньовічного міста. Нам треба дослідити у зворотному порядку увесь шлях, усю story споруди, аби зрозуміти, як вона виглядала у хронологічні рамки, які ми ставимо перед собою.

Саверіо Ломартир зауважує, що місцеві хроніки не завжди узгоджені ⁵, тому, щоб дослідити цей шлях, автори застосовують різнотипні джерела: писемні (передовсім ті, які стосуються діяльності єпископів), зображальні (твори живопису, як у випадку з де Барбарі) та, звісно ж, речові – залишки споруд. Речові джерела, своєю чергою, часто невіддільні від писемних джерел. Культура Середньовіччя (значною мірою услід за Античністю) – це культура вербальна, у якій живопис та (або) архітектура є допоміжними. Проповідь, що замінювала собою нинішній Фейсбук і телевізор, фактично диктувала образи, які віряни легко вгадували в (на) соборі. Це підтверджує есей Кітрі Каза (Quitterie Cazes), присвячений Тулузькому собору Святого Стефана. Аналізуючи іконографічну програму монастиря, автор передовсім бере до уваги ті капітелі, що збереглися. Претендуючи на визначальну роль у християнському світі, собор творив свою мітологію. Деконструювати цю мітологію важче, аніж технічну структуру собору. Ця мітологія межувала з реальністю: учорашнє реальне ставало сьогодишнім мітом. Арон Гуревич стверджував: «При вивченні творінь середньовічної культури слід мати на увазі, що тривалий час не усвідомлювалася чітка відмінність між вигадкою і істиною» ⁶. На одному з капітелів монастиря у Тулузі було зображено Святого Петра зі Святим Сатурнінусом (засновником монастиря). Містився і такий напис: «Петро, благословивши єпископа, послав його до міста, щоб керувати (to manage. – I. Л.) людьми...» ⁷. Таким способом, вірянин/монах ставився до єпископа як уповноваженого керувати містянами (це слід розглядати в контексті григоріанського руху як приклад інструменталізації мистецтва й собору з політичною метою). Собор став місцем, яке репрезентувало історію міста; місцем, де виникали сакральні спільні міти й ідеологеми ⁸.

Іконографічним програмам соборів присвячено окремий розділ (есеї, статті Francesc Fite i Llevot, Peter K. Klein, Mirta Serrano Coll & Esther Lozano Lopez, Jose Luis Hernando Garrido). Екзегетичний підхід є класичним у цьому разі, хоч у багатьох випадках візуальне втрачало свій початковий екзегетичний зміст ⁹. Марта Кол і Естер Лопес пропонують аналізувати образи собору Санта-Марія

¹⁰ Ibid., 285.

¹¹ Ibid., 187.

¹² Мосс, М. (1996). *Общества, обмен, личность*, 176.

¹³ Крижановська, О., & Крижановський, О. (2004). *Історія середніх віків: Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. Курс лекцій*. Київ: Либідь.

¹⁴ Детальніше про це див.: Медяков, А. С. (2007). *История международных отношений в Новое время*. Москва: Просвещение.

¹⁵ АМА, 1.

¹⁶ Див.: Арутюнян, Ю. (2010). Homo viator: образ паломника в контексте средневековой европейской традиции. *Вестник СПбГУК*, 1. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/homo-viator-obraz-palomnika-v-kontekste-srednevekovoy-evropeyskoj-traditsii>; Шупляк, С. (2005). Западноевропейские средневековые религиозные паломничества. *С.П.Вестн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права*, 1, 15–20; Добиаш-Рождественская, О. (2006). *Западные паломничества в средние века*. Санкт-Петербург: Акционер и К.

¹⁷ АМА, 13.

¹⁸ Ibid., 7–13.

¹⁹ Дозвіл на похорон у місті, не тільки в Римі, а й у муніципіях, надавали рідко. Це було особливо честю і нагородою за видатні заслуги. Див. детальніше: Сергеенко, М. (2000). *Жизнь древнего Рима*. Санкт-Петербург: Издательско-торговый дом «Летний Сад»; Журнал «Нева».

²⁰ Санктіс, Джанука де. (2015). Релігійний простір. В Умберто Еко (Ред.), *Історія Європейської цивілізації*. Рим (с. 480). Харків: Фоліо.

в Сео-де-Уржелі, послуговуючись монастирськими книгами ¹⁰. Потрібно, однак, мати на увазі й те, що образи часто «живуть» позатекстово й поза реальним знанням митця. Так само як і очевидний висновок кожного подібного дослідження: цілковита реконструкція неможлива, а тому, з огляду на позаджерельне знання дослідника і фрагментарність джерел, той самий дослідник займається мітотворенням. Міт виникає тоді, коли дослідник задовольняє своє питання, бо будь-яке джерело лишається річчю-у-собі, умови існування якого на доджерельному етапі неможливо реконструювати.

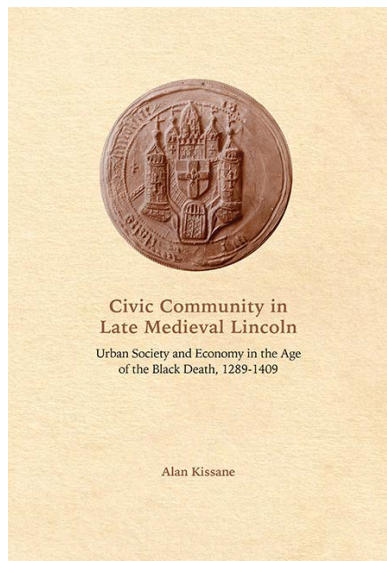
Автори застосовують комплексний підхід, розглядаючи собор (у найширшому, метафоричному сенсі) не ізольовано, а в контексті допоміжних просторів (subsidiary spaces): кампаніли, монастиря, підсобних приміщень тощо. Разом із тим, трансформації споруд розглянуто в конкретному історичному контексті. Значну увагу приділено політичному контексту функціонування собору в міському (знову політичному) просторі. Бракує уваги до суто ментальних і повсякденних умов середньовічної людини. Мішел Бачі згадує про сакральний простір, який не завжди збігається із будівлею: «Заходячи в собор, людина приєднується до широкої християнської спільноти» ¹¹. Цьому, на моє переконання, слід було присвятити більше уваги. Марсель Мос, досліджуючи кулу й інтічіум, стверджував, що сакральним є все, що виходить за межі буденного; це сакральне принципово змінює суб'єкт-об'єктні взаємини ¹². Деталізований аналіз цих узаємін дав би змогу краще зрозуміти об'єднавчу роль соборів як внутрішню (у межах однієї community в окремій адміністративній одиниці), так і в європейській християнській community загалом.

Це ще один пункт, на якому хочу зацентувати. В університетському курсі з історії Середньовіччя ¹³ мене вчили, що Європа мислилася як єдина (sic!) держава. Доволі абсурдно було це чути. Звісно, це не була єдина європейська держава *per se*. Але якщо протиставити її державі «нового типу», що виникла під час Вестфальської системи міжнародних відносин ¹⁴, то про існування такої держави справді можна говорити про таку СОБОРНУ християнську державу. Зрозуміло, що собори відіграли в цьому чи не першу роль. По-перше, романський стиль став першим загальноєвропейським стилем із часів пізньої Античності ¹⁵. По-друге, відвідування соборів (наприклад, знаменитим шляхом Сантьяго-де-Компостела) розглядали як єпитимію; міграції (перебування повсякчас *in via*) також визначали образ середньовічного вірянина ¹⁶. Планування ранньороманського собору неможливо уявити без раків із мощами святих. Студія Беата Бренка присвячена впливу культу святих на італійське соборобудування 300–1200 рр. До кінця IV ст., стверджує він ¹⁷, ніхто не задумувався над зберіганням мощей усередині приміщення собору. Однак спорудження церков над будівлями мучеників та подальший успіх martyrs' churches ¹⁸ сприяв не лише розбудові таких споруд, а й переосмисленню законів, за якими, нагадаю, у межах міста ховали у вкрай поодиноких випадках ¹⁹. Саме місто, за межами померія, не може бути плямоване смертю, має бути демілітаризованим, військо може ввійти в нього лише під час тріумфу ²⁰. У такий спосіб виникає нове, відмінне від давньорим-

²¹ Норман Дейвіс стверджує, що Сантьяго-де-Компостела, «безперечно», був одним із чинників єдності християнського світу. Див.: Дейвіс, Н. (2014). *Європа: історія*. Київ: Основа, 294.

ського уявлення про місто. Поява різнотипних елементів собору, що містили мощі святих, сприяла активному розвитку прочанства ²¹. Не лише конкуренція соборів за кількість і «рівень святості», а й створення топографічної мережі таких must watch місць сприяло появі християнського конгрегаційного простору в Європі (Christian congregational space).

Щодо структури, то працю укладено з доповідей двох конференцій, що відбулися в іспанському місті Жироні. Фактично, це збірка статей, яка містить свою архітектоніку (із поділом на п'ять блоків, присвячених соборобудуванню у прото-романському часі, власне романським спорудам, урбанному контексту споруд, їх просторовій організації та іконографічним програмам окремих соборів). Уперше публіковані англійською мовою, тексти авторів дають змогу на конкретних прикладах прослідкувати романське соборотворення упродовж тривалого періоду. Як бачимо, змінювався не лише зовнішній вигляд соборів, а й певною мірою їхнє функціональне призначення, місце й роль у середньовічному (і постсередньовічному) місті. Це були, безумовно, взаємозалежні процеси.

Вадим Чепіженко,

викладач кафедри всесвітньої історії,
науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
vadim.chepizhenko@gmail.com

ЯК ЖИЛОСЯ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ МІСТІ ДО ТА ПІСЛЯ ЧУМИ?

Kissane, A. (2017). *Civic Community in Late Medieval Lincoln. Urban Society and Economy in the Age of the Black Death, 1289–1409*. Woodbridge: The Boydell Press

XIII століття зазвичай у науковій літературі характеризують як пік розвитку західноєвропейської середньовічної цивілізації. І саме на XIII ст. припадає найбільш потужний розвиток середньовічних міст з їх самоуправлінням, ринками, цехами, університетами тощо. Видатний французький дослідник Жак Ле Гофф розкрив сутність тих змін, що відбулися упродовж XIII ст., у своїй публікації «З небес на землю. (Зміни в системі ціннісних орієнтацій на християнському Заході XII–XIII ст.)»¹.

На противагу цьому, XIV століття виступає як «кризова епоха» з чумою, голодом, Столітньою війною, схизмою в Церкві, селянськими повстаннями... У середині XX ст. за цією епохою закріплюється термін «криза XIV ст.», або «криза феодалізму». Проте ще в 1973 р. радянський історик М. А. Барг аргументовано довів ідею про те, що на XIV ст. припадає криза старої сеньйорії, але аж ніяк не системна криза феодальних відносин, більш того, XIV–XV ст. дослідник вважав вершиною

¹ Ле Гофф, Ж. (1991). С небес на землю. (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII–XIII вв.). В *Одиссей. Человек в истории*. Москва.

² Барг, М. А. (1973). О так называемом «кризисе феодализма» в XIV–XV вв. В *Проблемы социальной истории в освещении современной западной медиевистики* (с. 175–216). Москва: Наука.

³ Kissane, A. (2017). *Civic Community in Late Medieval Lincoln. Urban Society and Economy in the Age of the Black Death, 1289–1409*. Woodbridge: The Boydell Press.

⁴ Див.: <https://nottingham.academia.edu/AlanKissane>.

⁵ Kissane, A. *Civic Community*, 15.

розвитку цих відносин². Політичні, економічні, демографічні негаразди XIV ст., хоч і були, безсумнівно, болючими, проте не свідчили про загальну кризу та занепад середньовічної цивілізації.

Доказом цієї ідеї може слугувати і новітнє дослідження британського історика Алана Кіссена «Громада пізньосередньовічного Лінкольна. Міська спільнота та економіка в епоху Чорної смерті, 1289–1409»³.

Алан Кіссен у 2013 р. у Ноттінгемському університеті захистив дисертацію на тему «Становлення міської ідентичності в пізньосередньовічному Лінкольні, 1288–1400 рр.». Нині він працює у Голвордській бібліотеці цього навчального закладу. Дослідницькі інтереси вченого, як він сам зазначає на своїй сторінці на Academia⁴, загалом зорієнтовані на пізньосередньовічне місто. Певний акцент історик робить на вивченні благочестя, а також аналізі відносин міста та корони. Особливу цікавість Алан Кіссен виявляє до «Чорної смерті» та її впливу на міську громаду пізнього Середньовіччя. Саме ці інтереси науковця дістали відображення у його першій монографії, науковий огляд якої і буде подано нижче.

Праця А. Кіссена, як випливає із назви, присвячена дослідженню міської громади Лінкольна в період між 1289 і 1409 рр. Розглянуто, як саме жителі міста адаптувалися до викликів XIV ст.: чуми, голоду, війни; як саме економічні та соціальні зміни впливали на міський стиль життя, місцеві звичаї та соціальні відносини.

Автор прагне помістити Лінкольн у ширший контекст пізньосередньовічної міської історії. Монографію поділено на дві частини⁵. Перший–третій розділи присвячено передусім економічним питанням. Дослідник зосереджує свою увагу на унікальних особливостях професійних структур Лінкольна, його промисловості, торговельних моделях, багатстві та фінансах. У четвертому–шостому розділах розглянуто різноманітні соціально-релігійні, культурні, політичні події, особливу увагу приділено зростанню міського самоуправління, появі гільдій і каплиць, зв'язку двох останніх із поширенням нових практик та переконань.

Джерелами для дослідження слугують записи центральних органів влади, церковні й цивільні акти, зокрема, єпископські реєстри, устави, документи, заповіти, звіти декана тощо.

Важливо від початку зазначити, що А. Кіссен зосереджується на житті тієї частини населення Лінкольна, яка перебувала під юрисдикцію мера та міського правління. Саме визначення *civic community*, винесене в назву роботи, є доволі дискусійним. Ми передаємо його українським аналогом «міська громада» та вважаємо саме цей термін найбільш доцільним. При цьому, під громадою розуміємо жителів так званого сіті та приміських територій. Саме вони – громада – мали певне самоуправління, яке в Англії, щоправда, ніколи не досягало рівня континентальних комун. Громада обирала мера, раду при ньому та мала інші привілеї. Не всі жителі міста були членами громади. По-перше, з неї випадають ті, хто не здатен сплачувати податки, – міська біднота, по-друге, у Се-

редньовіччі крім майнового важливе місце відігравало і статеві-вікове розшарування, і, нарешті, по-третє, в Лінкольні (і не лише в ньому), крім «сіті» та приміських територій існували такі райони, як «Bail» і «Close». Перший – це територія довкола замку, яку контролював констебль, що був підзвітним графам Лінкольна, а потім короні. Другий – територія довкола собору, що потрапляла під юрисдикцію декана. Жителі обох районів не входили до громади міста й мали інші права або привілеї, або, навпаки, обмеження.

Перший розділ «Міські установи: професійна структура» є своєрідним оглядом професійної структури Лінкольна протягом 120 років: від 1289 до 1409 р. Доволі цікавим є професійний профіль міста, складений автором у цьому розділі⁶. На основі проведеного аналізу, А. Кіссен робить висновок, що виникнення неспеціалізованої міської економіки привело до зростання сильної локалізованої адміністративної та сервісної індустрії, здатної задовольнити потреби міста та регіону, що дало змогу Лінкольну зберегти свій статус одного з провідних королівських міст у період зростання економічної нестабільності. При цьому Лінкольн багато в чому був типовим англійським пізньосередньовічним містом. У ньому домінували виробництво одягу, продаж продуктових товарів та будівельні майстерні. Місто було провідним центром із виробництва зброї та пергаменту в країні (що робило його, безсумнівно, важливим у системі взаємовідносин з короною), однак спеціалізоване виробництво у Лінкольні XIV ст. так і не склалося. Чверть робочої сили було задіяно в адміністративних роботах та наданні «сервісних послуг».

У другому розділі, що має назву «Лінкольн як перевалочний пункт: рахунки, обіг, кредит», розглянуто торговельну та кредитну діяльність міста. Історик робить спробу відповісти на такі запитання: наскільки Лінкольн був центральним для регіональної та міжнародної моделі торгівлі? Наскільки широкими були кредитні мережі в місті та графстві? Як законодавство щодо змін у продажу та розподілу вовни вплинуло на економіку міста і ділові рішення торговців у роки зростання та спаду? Якою мірою чума та голод вплинули на ці моделі? Проте, на жаль, чітких висновків автор не формує, лишаючи частину цих запитань відкритими.

Цікавим у контексті подолання уявлень про «кризовість» XIV ст. є розділ третій – «Корона та феодална фірма». Період 1420–1560 рр. в Англії прийнято вважати часом «занепаду міст». Ретроспективно цю концепцію поширюють і на XIV ст. «Риторика бідності» все частіше приймається міським управлінням і починає домінувати після 1397 р. Зосереджуючись на аналізі фірми (*англ.* fee farm, *лат.* firma burgi)⁷, дослідник прагне встановити, наскільки правдивими були твердження про бідність Лінкольна в XIV–XV ст.

Фірма насправді лишається корисним індикатором комерційної та економічної життєдіяльності середньовічних англійських міст. Вона була складною і доволі символічною виплатою, що добре відображала загальне економічне благополуччя міста і його статус. Лінкольн, що сплачував коро-

⁶ Ibid., 21–22.

⁷ Фірма – фіксована щорічна виплата короні міськими громадами як заміна різноманітних зборів та мит в обмін на самоуправління. Фірму виплачували за рахунок орендної плати та зборів за проїзд, а також мит на товари, що ввозили в місто та продавали на його ринках.

⁸ Kissane, A. Civic Community, 101.

⁹ Ibid., 139, 141, 144–146.

¹⁰ Ibid., 7.

ні 100 фунтів стерлінгів фіксованих субсидій і 180 фунтів стерлінгів фірми, за цими показниками посідав третє місце в країні, після Йорка та Брістоля. У таблиці 13⁸ продемонстровано, що у Лінкольні не було боргу за виплатами фірми упродовж усього XIV ст. Лише після 1438 р. міський уряд почав регулярно потрапляти в борги, що відповідно свідчить про ширше коло економічних проблем.

Прийняту після 1397 р. «риторику бідності» А. Кіссен пояснює не драматичним економічним спадом, а необґрунтованістю вимог корони. Як дослідник Англії останньої третини XIV ст., можу погодитися з висновками А. Кіссена, адже в цей час справді посилюється фінансовий тиск корони на платників податків (зокрема, можна згадати славетні *albae cartae* – «пусті листи», що їх розсилав король, зокрема містами, без зазначення суми, яку адресат мав сплатити до королівської скарбниці).

У четвертому розділі монографії, «Зростання міського управління», історик зупиняється на запитанні «Хто займав міські офіси?». Розглядаючи цю проблему в контексті майнового (таблиця 15) та професійного (таблиця 16) зрізів на фоні «міського ландшафту» (таблиця 17, мапа 5)⁹, автор констатує, що в XIV–XV ст. адміністративні посади стають відкритими для ширшого кола «громадян», а в Лінкольні, загалом, формується більш однорідна міська ідентичність. Досвід Лінкольна, при цьому, показує, як прямий вплив корони на місцеві політичні справи прокладає шлях для появи у місті спільної економічної та політичної культури, яка з часом почала відповідати релігійним і культурним очікуванням.

Найбільш дискусійним, на нашу думку, є п'ятий розділ праці – «Корпорації, релігійні та міські спільноти». Вже у вступі автор висуває провокаційну тезу, що «це дослідження ставить під сумнів ступінь впливу Чорної смерті на звичаї та особливості міського життя, оскаржуючи загальноприйняте уявлення про те, що чума була центральним поворотним моментом в історії англійських міст»¹⁰. У цьому розділі він її доволі успішно розвиває, послуговуючись аналізом формування та діяльності пізньосередньовічних англійських гільдій. В історіографії висловлюють три основні думки щодо зазначеного процесу: 1) гільдії (що ефективно виконували роль поховальних спільнот) відображали індивідуальні страхи міщан, які сформувалися, поряд із вірою у Чистилище, наприкінці XIII ст.; 2) демографічний переворот, спричинений Чорною смертю, спонукав гільдії зайняти місце дислокованих родинних структур; 3) зміна потреб громад призвела до формування добровільних об'єднань – гільдій, що замінили собою часто фіксовані та непроникні структури парафії.

А. Кіссен зауважує багатий ландшафт «братських організацій» у Лінкольні (в місті існувало щонайменше 16 гільдій) до 1349-го – року, коли до міста прийшла чума. Найбільший приріст гільдій датовано 1330-ми рр. Колективні уявлення про благочестя і зростання участі мирян у добровільних об'єднаннях були більш важливими, ніж необхідність відновлення порушених чумою родинних мереж. Можливо, процес формування гільдій був зумовлений «знерухомленістю» релігійного простору, що мало місце після будівничого злету постійних і тимчасових каплиць у 1310–1320-х рр.

Цікаво, що автор не виявив жодних відмінностей між гільдіями, створеними до та після 1349 р. Фактично, дослідник доходить висновку, що чума не мала важливого значення для розвитку благочестя, поминальних практик та формування відповідних релігійних об'єднань, що інколи набирали квазіполітичної форми, пов'язаної з парафіяльною чи громадівською ідентичністю, за допомогою якої могли виражатися особисті чи колективні відносини. Проте автор погоджується з тим, що результатом Чорної смерті стали суворіші вимоги щодо участі членів гільдії в офіційних заходах, зокрема в релігійній ході, та нижчі затрати, пов'язані зі вступом до гільдії.

Намічені у розділі п'ятому тези знаходять своє логічне продовження в розділі шостому «Засновники каплиць, комеморація та ринок оренди». Зростання і поширення богослужінь у Лінкольні, їхнє місце та функціонування у міському середовищі, збільшення кількості тимчасових каплиць у 1350–1360-х рр. – ці та інші проблеми стають предметом розгляду у цьому розділі. А. Кіссен фіксує, що каплиці були найпоширенішим інституційним виразом особистісних релігійних прагнень (спрямувань) пізньосередньовічного суспільства. Історик зауважує прямий зв'язок між багатством, міськими службами та інституціалізованим благочестям.

Два найважливіші висновки, які робить автор наприкінці свого дослідження, пов'язані з відносинами міста та корони і значенням чуми для змін у траєкторії розвитку міських корпорацій:

1. Взаємовідносини міста та корони були головною рушійною силою економічного благоустрою міста в пізньому Середньовіччі. Саме вплив корони призвів до становлення більш сильної міської адміністрації, появи «нових людей», формування «торговельної ідентичності». В інтересах корони було досягти успіху Лінкольна, як стабільного та економічно-динамічного міста, що дає користь королю різноманітними шляхами.

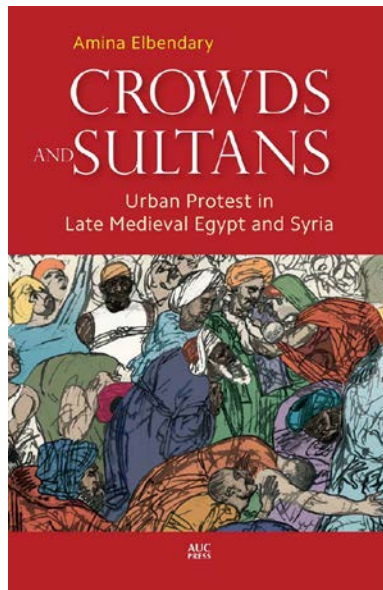
2. Чорна смерть не була головним поворотним моментом в історії всіх пізньосередньовічних англійських міст. Попри велику смертність, видається, що вона не спричинила серйозних змін у місцевому благочесті, міських релігійних практиках, а також економічних відносинах.

Ми б додали до цього ще третій висновок: аналіз благоустрою та розвитку Лінкольна упродовж XIV ст. свідчить про те, що в місті не було системної кризи – «кризи XIV ст.». А ідея «міського занепаду» XV ст. сумісна з життєздатністю муніципальної адміністрації та навіть з особистим достатком окремих жителів міста. Визнання цих фактів, якого доходить і автор аналізованої праці, виводить дискусію за межі безплідної поляризованої опозиції.

Отже, робота Алана Кіссена є своєчасною, актуальною та цікавою віхою у розвитку історичної урбаністики загалом і дослідження англійського середньовічного міста зокрема.

Віктор Люстей,

студент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
frankobaks@gmail.com

МІСЬКІ ПРОТЕСТИ В ЄГИПТІ ТА СИРІЇ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Elbendary, Amina. (2015). *Crowds and Sultans: Urban Protest in Late Medieval Egypt and Syria*. Cairo; New York: The American University of Cairo Press

У грудні 2010 р. Близький Схід сколихнула серія масових повстань, заколотів, революцій, стихійних та військових конфліктів, що спричинили тотальне повалення тамтешніх урядів та призвели до пошуку нових шляхів для розвитку країн арабського світу. На думку сучасної єгипетської дослідниці Аміни Елбендарі, така практика самовираження суспільства, незадоволеного встановленими у країні порядками, є абсолютно не новою для цього регіону. Свій аналіз історичного досвіду суспільства Близькосхідного регіону у обстоюванні своїх прав авторка й доцентка кафедри арабської та ісламської цивілізації Американського університету в Каїрі виклала у праці «Crowds and Sultans: Urban Protest in Late Medieval Egypt and Syria».

© Люстей Віктор, 2020

У своїй книжці, яка присвячена вивченню суспільно-політичної ситуації в ісламській державі Мамлюцького Султанату в Єгипті періоду пізнього Середньовіччя, Аміна Елбендарі намагається з'ясувати, якими були жителі Єгипту та Сирії у XIII–XV ст., як вони взаємодіяли зі своїми правителями, якими засобами виражали свої потреби та захищали свої права.

Перший розділ дослідження розпочинається з уточнення проблем періодизації пізньосередньовічної історії у близькосхідному регіоні та з'ясування термінології соціальної стратифікації. Основну увагу дослідниці сконцентровано на сутності поняття «неелітарні групи населення». Авторка доходить висновку, що до поняття «пересічні мешканці» Мамлюцького Єгипту потрібно відносити не лише найбідніші суспільні групи, а й представників дрібного чиновництва, рядових військових, ремісників і торговців. Крім того, історикиня відносить до цього поняття і єгипетських селян і дрібне духовенство.

Дослідниця порушує питання формування у пізньому Мамлюцькому Єгипті громадянського суспільства, яке відмовляється від споглядального способу відносин із державою та владою та переходить до активних методів впливу на прийняття рішень у державі.

У другому та третьому розділах книжки визначено і проаналізовано умови, які призвели до громадянської радикалізації суспільства середньовічного Єгипту та Сирії. Серед них зазначено головні чинники: економічний, соціальний і культурний.

На думку Аміни Елбендарі, головним каталізатором і причиною економічних та соціальних змін була чума. Невиліковна на той час хвороба, що переслідувала близькосхідний регіон та Північну Африку з VI до XV ст., вражаючи людність все новими і новими, жорстокішими хвилями. Внаслідок чумних років кількість робочого населення скорочувалася, зменшувалося виробництво продовольства, згорталася внутрішня та зовнішня торгівля, що призводило до погіршення рівня життя населення та скорочення доходів держави. Скорочення доходів від податків провокувало появу тотальної корупції та сприяло розвитку жорстокішої фіскальної політики держави. У Мамлюцькому Єгипті склалася жахлива картина, де за гроші вирішувалися будь-які проблеми, від цивільно-побутових питань до купівлі найвищих державних посад. Певна річ, що цією ситуацією користувалися лише найбагатші люди, розрив яких із збіднілим суспільством надзвичайно поглиблювався.

Скрутне економічне становище спонукало різні суспільні групи до радикалізації способів захисту своїх мізерних засобів до існування. Одним із найвагоміших елементів соціальних трансформацій стала масова «бедуїнізація» сільського населення Єгипту та Сирії. Перетворення бедуїнів із простих кочових скотарів на соціальний прошарок мало негативні наслідки для всього населення мамлюцької держави. Кочівні та непідвладні нікому, бедуїни були господарями своєї долі й підкорялися лише очільникам своїх племен. Такий образ доволі часто приваблював місцевих жителів і селян, які прагнули звільнитися від контролю та управління держави, яка ставила їх на межу вижи-

вання. Традиційно роль бедуїна у XIV–XV ст., як і у ранні часи, полягала у супроводі торговельних караванів від нападів та грабежів. Проте економічна та соціально-демографічна криза, яка охопила Мамлюцький Султанат у XIV–XV ст. підштовхнула кочовиків грабувати торгівельні комунікації та перетворитися на грабіжників, які нападали на незахищені села та містечка. Така ситуація призвела до глибокого конфлікту між містом та скотарями, а також до протистояння між містом та сільсько-господарською округою.

Іншим проявом соціальної та демографічної трансформації суспільств Єгипту та Сирії була зміна расово-етнічного та релігійного складу населення. Зокрема, авторка вказує на зростання соціальної та політичної активності колишніх рабів, які були полі етнічними, але за допомогою прийняття ісламу активно опинялися на верхівці соціальної та політичної піраміди, вносячи свої традиції у суспільні відносини. Економічна криза також сприяла ісламізації коптського християнського населення Єгипту та Сирії.

Консолідації «неелітних груп» сприяла поява прошарку великих землевласників, які накопичували земельні ресурси завдяки корупційним схемам та бездіяльності державних інституцій. Розрив між основною масою населення та землевласницькою елітою позначився і на морально-психологічному стані людей. У суспільстві формувалася тривога за своє майбутнє і трагічні перспективи.

Чи не найголовнішим зовнішнім проявом суспільної трансформації, за переконанням дослідниці, стає популяризація науки та культури. У четвертому розділі досліджено те, як у єгипетській і сирійській громадах формується так званий буржуазний тренд. Авторка визначає цей стан як відправну точку, що засвідчила кардинальні зміни суспільства. Зауважено, що хоч і зарано говорити про виокремлення сталих соціальних класів і про підйом середнього класу у його соціоекономічному сенсі, зародки цих тенденцій уже простежувалися в культурних аспектах життя «неелітних» груп.

Аміна Елбендарі серед найголовніших причин розвитку науки і культури та їхнього поширення серед усіх верств населення називає появу простої розмовної мови у книжках та поезії. Цьому також сприяла вульгаризація еліти. Мамлюки часто погано володіли класичною арабською мовою, а тому як на письмі, так і в розмові допускали багато помилок, але при цьому захоплювалися віршованою творчістю та книжками. Звісно, представники «неелітної» спільноти також не мали досконалих знань арабського мовлення через брак спеціальної освіти, однак при цьому активно прагнули ділитися інформацією, емоціями та враженнями між собою за допомогою літератури та писаного слова. Наприкінці XIV– у XV ст. зникає попит на фольклорні та міфологізовані оповіді про величних воїнів, правителів, богословів, адже з'являється попит на перекази про «подібних собі»: чесних і талановитих ремісників, хитрих і розумних торговців, веселих і працелюбних селян. Вагомий внесок у розвиток та поширення культури, на думку авторки, зробило становлення суфізму – містико-аскетичної практики в ісламі. За твердженням Аміни Елбендарі, «толерантна та

синкретична природа більшості суфійських тарикатів завоювала прихильність у серцях людей як із центральних арабо-мусульманських регіонів, так і нових, щойно представлених цій релігії» (с. 77). Стрімке поширення суфійського вчення серед «неелітних» груп населення зумовлене його простотою та доступністю, що давало можливість багатьом стати «ближче» до Аллаха. Проте суфізм не лише створив прошарок освічених і зацікавлених людей, він надав можливість виокремитись та заявити про себе новим локальним лідерам, зі своїми сферами впливу серед звичайних громадян, що зобов'язувало правителів зважати на них. В умовах децентралізованого та дифузорового суспільства Держави Мамлюків це відіграло неабияку роль.

У останніх двох розділах своєї книжки єгипетська історикиня присвятила вагоме місце дослідженню та аналізу видів суспільної свідомості, причинам повстань і заколотів, а також методам і підходам до з'ясування та розв'язання проблем у відносинах із владою у публічній площині групами «неелітного» населення. На думку вченої, найчастіше невдоволення та виступи людей були зумовлені девальвацією місцевої валюти, завищеними податковими зборами, грубими порушеннями та корупцією із боку чиновників, безробіттям, утисками окремих груп селян, ремісників та торговців. Окремо дослідниця виділяє соціальні виступи мамлюцьких солдатів, що також були частими і зумовлювалися схожими чинниками, як і у більшості населення. Солдатські повстання спричинялися фінансовими та економічними негараздами, внутрішніми уособицями між представниками різних етнічних груп та кланів, незабезпеченістю продовольством тощо.

Дослідниця вважає, що, попри радикалізацію суспільної атмосфери, народні протести загалом проявлялися у формі мирних маніфестацій, процесій, маршів. Зважаючи на стрімке зростання відсотка освіченого населення, «неелітні» члени суспільства часто висували ретельно обдумані та конкретні вимоги до султанів і намісників. Буденними для них були вечори дискусій, де обурені громадяни обговорювали плани подальших дій і альтернативи владних рішень. У книжці наведено яскравий приклад, коли кмітливі торговці та селяни спланували змову та створили штучний дефіцит хліба для двору султана Фарадж Ан-Насіра (с. 138), чим і привернули його увагу до своїх проблем. З іншого боку, в дослідженні також подано приклади жажливих кривавих розправ над місцевими чиновниками та військовиками, погромів вулиць і ринків, масових грабежів і мародерства. Непоодинокими були випадки викрадень намісників, їх побиття камінням та жорстокі страти. Поряд з цим, критика можновладців здійснювалася за допомогою гумористичних, сатиричних та пародійних творів, у масово поширюваних анекдотах. Усе це свідчило про кардинально різні види протестів.

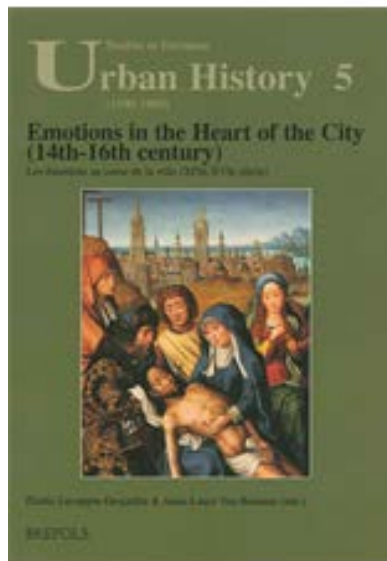
Цікавою формою протестів були масово поширені так звані молитовні страйки, коли групи людей збиралися у мечетях або просто неба та просили допомоги у розв'язанні своїх проблем в Аллаха. Причому віра людей у дієвість таких заходів була безсумнівною. Приклад такої дієвості спільних молитов авторка бере з хроніки дамаського кадї аль-Ансарі, у якій повідомлено про раптову смерть

губернатора Каїру Авіс-паші у квітні 1591 р. після спільної молитви «Аллаху проти нього (цього паші)» улемів, авторитетних суфіїв і благочестивих мусульман Каїра, яка відбулася напередодні (с. 193). За свідченнями хроніста, люди були переконані, що так трапилося, бо «Господь відповідає на молитви своїх відданих вірян».

У підсумку Аміна Елбендарі стверджує, що радикалізація «неелітних» верств населення та зростання протестності є наслідком глибоких процесів трансформації традиційного суспільства, яке поступово набуває нових якостей. Авторка пропонує міські протести як явище загалом, побічно згадуючи події з головних вулиць Каїра й Дамаска.

На думку дослідниці, головні причини трансформації суспільства лежать у економічній, політичній та культурній площинах, а каталізатором таких процесів є криза публічних владних інституцій.

Сьогодні протести не зникають із вулиці арабських міст, тому що, як і в епоху пізнього Середньовіччя, суспільство перебуває у процесі глибинних трансформації та змін. Саме тому, допоки існують несправедливість, відчай і біль, завжди з'являтимуться ті, хто боротиметься з ними.

¹ Доманська, Е. (2012). *Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле*. Київ: Ніка-Центр, 102.

Анастасія Морозова,

магістрантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
aleiraan1811@gmail.com

ДОСЛІДИТИ ЕМОЦІЇ ТА ПОЧУТТЯ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ МІСТІ

Lecuppre-Desjardin, E., and Van Bruaene, A.-L. (2005). *Emotions in the heart of the city (14th–16th century)*. Turnhout: Brepols

Середньовічні міста являли собою важливі громадські, адміністративні, економічні та культурні центри, емоційний вимір людської екзистенції яких лише порівняно недавно став об'єктом прицільної уваги дослідників. Як стверджує Ева Доманська, в контексті паралельних розквіту та становлення історії емоцій на ментальній карті історика емоція з'явилася як міждисциплінарна категорія аналізу, в межах якої відбувається взаємодія гуманітарних та природничих дисциплін, долаються традиційні бінарні опозиції, зокрема раціональність/ірраціональність¹. Зрештою, поява відповідного методологічного арсеналу, аналітичних підходів дає змогу по-іншому поглянути і на публічний простір середньовічного міста: йдеться про бачення міста або міст своєрідною спільнотою чи сукупністю кількох спільнот, які поділяють окремі соціальні коди, цінності, ритуали та правила стосовно емоційності. Цей напрям в історичних студіях емоцій започаткувала Барбара Розенвейн.

Барбара Розенвейн – американська медієвістка, провідна історикиня емоцій та авторка концепції «емоційних ком'юніті» (або спільнот) (*emotional communities*), концептуальні засади якої вперше були задекларовані у статті до журналу «*American Historical Review*» «Хвилюючись про емоції в історії» (2002), а згодом набули конкретних обрисів та практичних імплікацій у низці інших робіт, серед яких варто виокремити вже класичну наукову монографію «Емоційні ком'юніті в ранньому Середньовіччі» (2006) та «Генерації почуттів: історія емоцій, 600–1700» (2016). Потрібно підкреслити, що підхід Розенвейн виріс з її послідовної критики гранд-нарративу, згідно з яким історія Заходу ототожнювалася з історією зростання емоційного контролю (найяскравіше ця теза проступає у Норберта Еліаса): Середнім вікам у такій еволюційній схемі відводилося місце «дитинства людини», де емоції були «гострішими» та «неопосередкованими» (інспірація Гейзинги)².

За словами Розенвейн, «емоційні спільноти» – це «групи осіб, в яких люди дотримуються одних і тих самих норм вираження почуттів та цінують (або знецінюють) однакові чи споріднені емоції»³. Розенвейн підкреслює, що в Середні віки людина могла належати до декількох спільнот водночас і вільно пересуватися між ними, бо останні не утворюють «обмежених сутностей» (*bounded entities*). У «Генерації почуттів» Розенвейн додає, що їхній масштаб варіюється залежно від вибору дослідника: від великих спільнот – прикладом, містяни Фландрії XV ст. – до вузьких, що формують когерентний «емоційний стиль» за рахунок особистих контактів між членами або спілкування через засоби комунікації («текстові спільноти»)⁴. Більші спільноти можуть розпадатися на підпорядковані їм субспільноти. У своїй теорії історикиня посиляється на концепції «дискурсу» Фуко (спільні вокабуляри і спосіб мислення), «габітуса» Бурдьє (інтерналізовані норми, що визначають мислення і поведінку) та «емотивів» Редді⁵. Розенвейн звертає особливу увагу на емоційні вокабуляри, шукаючи в текстах, створених спільнотою, слова, яким атрибутується емоційний сенс, а також «емоційні послідовності» (*emotional sequences*). Істотною рисою теорії Розенвейн є принцип історичної мінливості «емоційного», бо кожна емоційна спільнота володіє унікальною системою почуттів і власним семантичним ключем до її тезаурусу.

Методологічні принципи та імплікації концептуального підходу Розенвейн корисні для відповіді на запитання «Як можна досліджувати міські емоції?». На подібне запитання також відповідає збірник статей «Емоції в серці міста (XIV–XVI століття)» (2005) під редакцією Елоді Лекупре-Дежардін та Анн-Лоре Ван Бруане⁶ – наразі одне з найбільш концентрованих досліджень міських емоцій (хоча і дещо застаріле) та – що важливо, – мабуть, єдина праця в історіографії емоцій, присвячена конкретно міським емоціям. Зважаючи на оптику емоційних спільнот, маніфестовану Барбарою Розенвейн, розглянемо дослідницьку механіку трьох тематично та структурно різних кейсів із цього збірника.

² Rosenwein, B. H. (2006). *Emotional communities in the early Middle Ages*. Ithaca and London: Cornell University Press, 5–10.

³ Rosenwein, B. H. (2016). *Generations of feeling: a history of emotions, 600–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁴ Ibid.

⁵ Плампер, Я. (2018). *История эмоций*. Москва: Новое литературное обозрение, 112–113.

⁶ Lecuppre-Desjardin, E., & Van Bruaene, A.-L. (2005). *Emotions in the heart of the city (14th-16th century)*. Turnhout: Brepols.

⁷ Naessens, M. (2005). Sexuality in court: emotional perpetrators and victims versus a rational judicial system? In *Emotions in the heart of the city (14th–16th century)* (pp. 119–157). Turnhout: Brepols.

⁸ Ibid., 122–123.

⁹ Ibid., 123.

У першому обраному мною кейсі йдеться про лінгвістичну компоненту емоцій у міських емоційних спільнотах, тобто вираження емоцій у мові, тексті або дискурсі. Статтю Маріанни Нассенс «Сексуальність у суді: емоційні злочинці та жертви проти раціональної судової системи?»⁷ присвячено репрезентації емоцій у дискурсі правосуддя середньовічних міст. У фокус дослідниці потрапляють матеріали судової практики трьох фламандських міст – Брюгге, Гента та Іпра, що стосуються скоєних у зазначених містах за період 1300–1550 рр. сексуальних злочинів (реєстри перебігу і результатів судових процесів, записи показань свідків, записи балів, рахунки надходжень і видатків на суд тощо). Беручи до уваги скромну джерельну базу та рідкісні згадки про емоції в документації судів, Нассенс прагне знайти відповідь на запитання «яким було ставлення (міського. – А. М.) суду до емоцій?» і «чи існувала опозиція між емоційними злочинцями та жертвами і раціональною судовою системою?»⁸.

Нечисленність емоцій у судовій практиці, як зауважує Нассенс, може пояснюватися їх «цілеспрямованим ігноруванням», відсіюванням судовим наративом нерелевантної для нього інформації. Проте щоб дослідити рідкісні наявні в судах міст посилення на почуття, дослідниці, подібно до Розенвейн, шукає буквальні згадки (слова, вирази) про них у реєстрах: оприявлені «емоційні терміни» – «кілька дюжин на тисячі записів», іронізує авторка⁹, – лягають в основу структури основної частини, корелюючи з назвами підрозділів: гнів, ненависть і злоба (*anger, hatred and spite*); сором (*shame*); любов (*love*); страх (*fear*); незадоволення і горе (*displeasure and grief*); співчуття (*compassion*). Нассенс акцентує увагу на частотності емоційних слів, формах артикуляції і обставинах вищезгаданих емоцій в описах сексуальних правопорушень або їх наслідків, з'ясовує семантику цих почуттів окремо, причому емоційним термінам із їх ситуативними контекстами зі своєї вибірки майже завжди влаштовує «перехресний допит» візуальними (ілюстрації до судового трактату), наративними та іншими офіційними джерелами, які не потрапили до вибірки (листи-ремісії до балів) поряд із локалізацією в історичному контексті інших пізньосередньовічних міст. У коло зору дослідниці потрапляють також гендерна обумовленість вибору емоційних термінів, принцип «доцільності» прояву або згадування емоцій у судових процесах і – що важливо – критерії атрибуції певних емоцій (свідкам, жертвам, злочинцям або судовій системі) у міських судах.

Зрештою, Нассенс на основі дослідження констатує, що почуття в судових наративах були рідкістю, а згадки про них завжди зумовлюються раціонально-прагматичними міркуваннями: емоції вважали пом'якшувальними (наявність емоції) або обтяжливими (її дефіцит) обставинами, виправданням покарання або переслідування. До першої групи фламандські міські суди відносять гнів/ненависть, любов, сором і страх, до другої – відчуття страху, незадоволення, співчуття стосовно свідків або судової системи. Резонно, що, з одного боку, червоною ниткою через усе дослідження проходить конструктивний жаль авторки щодо того, що «фактичні», реальні емоції та почуття містян невідомі, а об'єктив історика «застають» опосередковані службовцями емоції або їх репрезентації у

¹⁰ Ibid., 156.

¹¹ Haemers, J. (2005). A moody community? Emotion and ritual in late medieval urban revolts. In *Emotions in the heart of the city (14th–16th century)* (pp. 63–83). Turnhout: Brepols.

¹² Ibid., 82.

¹³ Wilhite, V. M. (2005). The loss of love's emotions: the urban consistory and the reconceptualization of the court's love lyric. In *Emotions in the heart of the city (14th–16th century)* (pp. 203–223). Turnhout: Brepols.

судовій практиці, – перевірити їхню автентичність не дає змоги джерельна база. З іншого боку, Нассенс завершує оптимістичною нотою, стверджуючи «корисність джерел із пізньосередньовічної міської судової практики для декодування низки соціальних конвенцій щодо прояву емоцій»¹⁰.

У другому обраному кейсі йдеться про політику колективних емоцій, що вирізняє міські спільноти. Жел Хемерс, урбаніст і дослідник бургундських Нідерландів, у статті «Похмура спільнота? Емоція та ритуал в пізньосередньовічних міських повстаннях»¹¹ висвітлює феномен міських повстань *wapening* у графстві Фландрія XIV–XV століть. Спираючись на значний пласт писемних джерел, що репрезентують наративи політичної еліти та містян (придворні хроніки, міські хроніки, законодавчі акти, документи), Хемерс дистанціюється від аналізу лінгвістичних проявів емоцій, щоб дослідити передусім емоційну поведінку в пізньосередньовічних містах, дивлячись на неї під кутом зору як історії емоцій (Розенвейн), так антропологічних, соціологічних та психологічних теорій (Фріджда, Московісі, Арнаде).

Згідно з Хемерсом, у пізньосередньовічних містах Фландрії емоційна поведінка під час повстань, зокрема колективний прояв гніву, членів гільдій була реакцією на порушення їхніх прав локальною або центральною владою. Емоції він розглядає насамперед як політичний інструмент, через використання якого гільдійці вимагали збереження своїх прав. Розвиваючи свою тезу на конкретних прикладах повстань в Іпрі (1477), Генті (1449–1453) та Брюгге (1488), Хемерс також посилається на концепції психологів Фріджда, Московісі та історика Арнаде, щоб продемонструвати, як колективні емоції спрямовувалися в русло «театралізованого ритуалу комунікації», *wapening* (під цим поняттям Хемерс розуміє буквально «повстання») ¹².

Йдеться насамперед про *wapening* як підпорядкований наповненому символами сценарію ритуал, головною подією якого було зайняття озброєними гільдійцями центрального простору міста – зазвичай ринку, добре зрозумілий соціо-політичний код, емоції в якому комунікували владі інтенцію містян зберегти мир та обстояти власні права і справедливість. У такому вигляді *wapening*-и справляли дисциплінувально-цивілізувальний ефект. Отже, як висновує Хемерс, містяни пізньосередньовічних фламандських міст утворювали стабільну емоційну спільноту, істотною рисою якої була політика ритуалізованої емоційної поведінки під час *wapening*-ів. Однак оскільки у XVI ст. з посиленням держави і влади лордів ця емоційна спільнота не могла адаптуватися до нового соціального контексту, згідно з Хемерсом, на зміну їй прийшла інша, менш емоційна.

У третьому кейсі йдеться про відображення емоцій у поезії на сцені пізньосередньовічного міста. У статті «Втрата емоцій любові: міські consistori та реконцептуалізація придворної любовної лірики» Валері Мішель Вілхіті ¹³, спеціалістка з лірики трубадурів та окситаністка, спробувала поглянути на спільноту міста XIV – початку XV ст. з незвичної перспективи, а саме – трансформації етичних і естетичних канонів любовної лірики трубадурів при її транспортуванні у міський контекст. Вдаючись передусім до писемних джерел – наративів, любовної лірики (трубадурів, учасників

флоралій), риторичних трактатів, дослідниця цікавиться практикою новоявлених поетичних змагань XIV–XV ст. – ігр флоралій (*jocs florals*) – у містах Каталонії та Лангедоку, особливо – Тулузі.

Історикиня проводить компаративний аналіз між трубадурською лірикою XII і лірикою XIV ст. Поезія трубадурів XII ст. обертається на орбіті цінностей придворної еліти Провансу та Каталонії, культури куртуазії і возвеличення *fin' amor* до Прекрасної Дами: презентація особистого переживання любові та емоцій любовного досвіду (радості, страждань, бажань) при виконанні пісень була невід'ємною компонентою поетичної майстерності трубадура. Бернард де Вентадорн навіть вважав, що існує кореляція між якістю любові та якістю лірики: «Недарма, якщо я співаю краще, ніж будь-який інший співак, моє серце повертає мене більше до любові, і я краще підкорююся їй»¹⁴. Однак, як стверджує Вілхіті, у XIV ст. «емоційна спільнота», яка цінувала емоції любові і культивувала вищезгадані норми їх вираження, припинила існування через низку політичних і соціокультурних факторів.

Спроби «воскресити» трубадурську традицію припадають на XIV ст. – це вже згадані міські *consistori* в Лангедоці, *jocs florals* у Каталонії. Вілхіті стверджує, що в контексті нової культури ортодоксії, бюрократії та писаного закону XIV ст., а також зміни місця і аудиторії з придворної на міську з ліричної поезії майже повністю зникають емоції любові. Любовні переживання та почуття поступаються місцем двом так званим культам: «культу форми» (риторична досконалість композиції) та «культу ортодоксії» (максимально можлива кореляція між біографією поета, його ідеями, переконаннями, змістом поезії та церковною ідеологією)¹⁵. Не йдеться про абсолютне зникнення любові з поезії, – що було б неправдою, – проте вона припиняє бути категорією рефлексії над емоційним станом виконавця або джерелом емоцій, а панівним дискурсом стає любов як «добра воля, задоволення і бажання хорошого, незадоволення від поганого» (Моліньє)¹⁶. За словами Вілхіті, саме зникнення «емоційної спільноти» трубадурів XII ст. спричинило зміну семантики і значення любові.

Емоції в середньовічних містах навряд чи можна або треба називати «обжитою» територією історика, проте несправедливо також вважати їх абсолютною *terra incognita*, про що й свідчать наведені приклади. Якщо заради наочності спробувати перекласти ці розвідки на мову емоційних спільнот Розенвейн, наші автори та авторки звертаються до дискурсу почуттів в «емоційній спільноті» міських суддів, поведінки членів міської емоційної спільноти під час повстань та рефракції ліричної поезії в міській «емоційній спільноті»: емоцій у мові, емоцій у політиці, емоцій у мистецтві. Ці умовні спільноти мають різні габарити: від невеликої текстової спільноти фламандських суддів до містян Фландрії. З іншого боку, концепція Розенвейн не являє собою обов'язкову точку співвіднесення, а є лише одним із варіантів аналітичного орієнтиру. Зрештою, пошук методологічного інструментарію, аналітичних категорій та підходів до емоцій у міському просторі триває, проте – і це найважливіше – наявні способи «говорити» про них входять до фонду взірцевих *exempla*.

Вікторія Константінова,

доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту історичної урбаністики,
професор Бердянського державного педагогічного університету
VNKonst@ukr.net

Ігор Лиман,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та філософії, координатор міжнародної
діяльності Бердянського державного педагогічного університету
Lyman@ukr.net

КНИЖКА «INTERURBAN KNOWLEDGE EXCHANGE IN SOUTHERN AND EASTERN EUROPE, 1870–1950»: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ОЧИМА СПІВАВТОРІВ

У повідомленні викладено п'ятирічну історію підготовки книжки «*Interurban Knowledge Exchange in Southern and Eastern Europe, 1870–1950*» («Обмін знаннями між містами Південної та Східної Європи, 1870–1950»), яка побачила світ наприкінці жовтня 2020 р. у видавничому домі «Routledge» у серії «*Routledge Advances in Urban History*».

Ключові слова: міська історія, обмін знаннями, історія Європи, історіографія, місто.

Наприкінці жовтня 2020 р. видавничий дім «Routledge», який позиціонується як провідний у світі видавець академічної літератури у галузі гуманітарних та соціальних наук, видав книжку «*Interurban Knowledge Exchange in Southern and Eastern Europe, 1870–1950*» («Об-

мін знаннями між містами Південної та Східної Європи, 1870–1950»). Редактори – Естер Гантнер, Хайді Хайн-Кірхер і Олівер Хочадел. Книжка вийшла у серії «Routledge Advances in Urban History».

Майже п'ятирічна історія підготовки цієї книжки є вельми показовою на тлі появи колективних монографій, які готують упродовж кількох місяців. Спробуємо викласти бачення цієї історії очима співавторів.

У січні 2016 р. було розміщено оголошення Institució Milà i Fontanals (Барселона, Іспанія) та Herder Institute for Historical Research on East Central Europe (Марбург, Німеччина) із запрошенням надсилати заявки (абстракт + CV) на участь у подвійному воркшопі «“Urban Peripheries?”. Emerging Cities in Europe's South and East, 1850–1945» («“Міські периферії?”. Міста Півдня і Сходу Європи, що формуються, 1850–1945»), який мав на меті вивчення та обговорення напрямів і каналів створення та поширення знань у міжміських мережах. Одразу було заявлено, що двоетапний воркшоп матиме результатом підготовку видання із заявленої проблеми.

Дедлайном подання заявок було визначено 15 лютого, а 11 квітня 13 аплікантів отримали не просто стандартне повідомлення, що їхні абстракти відібрано з-поміж великої кількості для презентації. У тому листі було уточнено концептуальне бачення процесу: «Загальна ідея подвійного воркшопу полягає у підготовці індивідуальних досліджень у безперервному процесі обміну, читання, обговорення та перегляду. Це буде вирішальним для випрацювання спільних теоретичних і історіографічних рамок, які будуть пов'язувати окремі кейси. Отже, ми маємо намір опублікувати ці дослідження як книжку... Ми розглядаємо цей процес як спільну діяльність, тож просимо вас усіх долучатися до постійного обговорення своїми ідеями та пропозиціями». Там само повідомлялось, що найближчим часом на Dropbox буде завантажено рекомендовану організаторами літературу, а учасників запрошували додати туди ж праці, які вони вважають доречними в контексті проекту. До 1 вересня кожен із учасників мав підготувати чернетку своєї роботи, яку слід було викласти в тому ж Dropbox для спільного обговорення. Підкреслювалось, що робота мала бути саме чернеткою, тобто незавершеною, і послужити основою для спільної дискусії. Було додано і чернетку програми першої зустрічі. Лист був підписаний Естер Гантнер, Хайді Хайн-Кірхер (Марбург) і Олівером Хочаделом (Барселона). Ця ж трійка підписувала всі організаційні листи аж до серпня 2019 р.

Низку подальших кроків було зроблено чітко згідно з визначеним вище планом. 1–25 вересня учасники ознайомились із чернетками досліджень своїх колег. А 26–27 вересня 2016 р. у Барселоні відбулась перша частина подвійного воркшопу «“Міські периферії?”. Міста Півдня і Сходу Європи, що формуються, 1850–1945». Там зібрались дослідники з Herder Institute (Німеччина), Institució Milà i Fontanals (Іспанія), Central European University (Угорщина), Auburn University (США), University of Zagreb (Хорватія), ETH Zürich (Швейцарія), Бердянського державного педагогічного університету (Україна), College of Charleston (США), Museu d'Historia de la Medicina de Catalunya (Іс-

панія), Trinity College Dublin (Ірландія), Universität Gießen (Німеччина), Europa-Universität Viadrina Frankfurt/O. (Німеччина), Université de Lyon (Франція), Institute for Art History (Хорватія), University of Nottingham (Велика Британія). Щоправда, двоє учасників були присутні лише онлайн.

Упродовж двох днів було презентовано і піддано конструктивній критиці чернетку кожного розділу, який міг увійти до майбутньої книжки. На кожний майбутній розділ книжки відводилось по 45 хвилин, причому з них тільки 10 – на презентацію, а 35 – на обговорення. В результаті палких дискусій було випрацьовано варіанти корегування низки тем, а по чернетці кожного розділу запропоновано десятки пропозицій вдосконалення та розвитку.

Наступні півроку пішли на роботу з урахування цих пропозицій і на критичне ознайомлення з переробленими чернетками розділів учасників проекту. 3 лютого 2017 р. організатори розіслали уточнений список запитань, на які бажано шукати відповіді у кожній структурній складовій майбутньої книжки, а невдовзі надіслали кожному учаснику перелік запитань і побажань безпосередньо щодо його розділу.

3–4 травня 2017 р. відбувся марбурзький етап подвійного воркшопу. Під час попередніх обговорень було вирішено принципово відмовитись від формулювання «Міські периферії». Тож тему воркшопу було сформульовано так: «Interurban Knowledge Exchange. Emerging Cities in Southern and Eastern Europe, 1870–1945» («Міжміський обмін знаннями: міста Південної та Східної Європи, що формуються, 1870–1945»). На цей час від проекту вже відкололись двоє учасників, натомість були залучені двоє інших, чия тематика якнайкраще вписувалась у концепцію майбутньої книжки. Регламент обговорення чернетки кожного розділу був той самий, що і в Барселоні (10+35 хвилин). Коментатором був запрошений Кор Вагенаар. Ця зустріч, як і попередня очна, пройшла за підтримки Fritz-Thyssen-Foundation.

До 31 січня 2018 р. (згодом цей дедлайн було перенесено) всі автори мали надіслати розділи, доопрацьовані за результатами обговорень у Марбурзі і сформульованих згодом фідбеків організаторів. Паралельно організатори почали переговори щодо публікації книжки за назвою «Interurban Knowledge Exchange. Emerging Cities in Southern and Eastern Europe, 1870–1950».

17 вересня 2018 р. організатори повідомили, що двом редакторам «Routledge» (серія «Routledge Advances in Urban History») чернетка книжки сподобалась, і її передали рецензентам. Про фідбек рецензента організатори поінформували авторів 21 лютого 2019 р. Тоді ж було повідомлено, що видавець і редактори серії сформулювали низку запитань, серед яких головне – чи доречно використовувати в назві поняття «emerging cities», адже значна частина міст, про яких ідеться у чернетці, є «старими», а не такими, що тільки формувались у період, який розглядається. Тож після обговорення назву майбутньої книжки було скореговано.

Вже 14 березня організатори проінформували, що редакційна колегія «Routledge» прийняла чернетку книжки і запропонувала їм підписання контракту. Відтоді листування стосувалось здебільше технічних моментів – підготовки ілюстрацій, уніфікації відповідно до The Chicago Manual of Style та вимог, що сформулював copy-editor Вільям Коннор. Крім того, автори склали чернетки «Notes on Contributors» і «Index» («Ідея полягає в тому, щоб сформувати зручний для читачів індекс, який виходить за рамки просто ономастичного індексу»).

У серпні 2019 р. у листуванні з'явилась трагічна складова: 21 числа Хайді Хайн-Кірхер із сумом повідомила про те, що Естер Гантнер відійшла у Вічність... Тож було вирішено присвятити майбутню книжку пам'яті цієї дослідниці.

Робота над книжкою тривала. У грудні 2019 р. Вільям Коннор надіслав кожному запитання, зауваження і пропозиції щодо коректури тексту його розділу. Редактори видання узгодили з авторами коректність презентації їхніх розділів у «Передмові» та «Післямові».

Наприкінці лютого 2020 р. рукопис книжки було надіслано до «Routledge». Двоє редакторів серії «Routledge Advances in Urban History» тепер мали можливість ознайомитись зі зведеним редактованим текстом. Вони дали публікації «зелене світло» вже в березні. Згодом copy-editor зробив чергову перевірку текстів розділів, після чого в червні 2020 р. їх надіслали авторам на узгодження.

10 липня Хайді Хайн-Кірхер і Олівер Хочадел повідомили, що зроблено «останній крок у нашій інтерміській пригоді» – отримано підтвердження «Routledge» та анонсовано вихід книжки на 23 жовтня. Тож авторам було розіслано оригінал-макети їхніх розділів і біографічних відомостей і запропоновано востаннє перевірити їх коректність («виправляти лише помилки (орфографія, наголоси, пунктуація тощо); не робити доповнення, не додавати нові посилання»).

Нарешті 23 жовтня 2020 р. Хайді Хайн-Кірхер і Олівер Хочадел повідомили про довгоочікуваний вихід книжки та про те, що її онлайн-презентацію заплановано у співпраці з платформою «History of Science in Central, Eastern and Southeastern Europe» (<https://hpscesee.blogspot.com/p/about-us.html>) на 21 січня 2021 р.

Зміст книжки вийшов такий:

Introduction: Searching for Best Practices in Interurban Networks (*Eszter Gantner, Heidi Hein-Kircher and Oliver Hochadel*)

Part I: Building a Modern City: Networks in Urban Planning

1. The Ghetto and the Castle: Modern Urban Design and Knowledge Transfer in Historic Prague Before and After 1918 (*Cathleen M. Giustino*)

2. In Search of Best Practices Within the Confines of the Russian Empire: The Port City of Berdyansk (*Igor Lyman and Victoria Konstantinova*)

3. Travelling Architecture: Géza Maróti's Art Between the Regional and the Global (*Eszter Gantner*)

4. The Exchange of Urban Planning Theory and Practice Along the Austro-Hungarian Periphery: Zagreb as a Case Study (*Tamara Bjažić Klarin*)
Part II: Aiming at the Healthy City: Experiments with Best Practices
5. Learning from Smaller Towns: Moscow in the International Urban Networks, 1870–1910 (*Anna Mazanik*)
6. Best Practices from a Polish Perspective: Improving Health Conditions in Lviv Around 1900 (*Heidi Hein-Kircher*)
7. Improving Health in a Mediterranean City: Barcelona and the European Network (1931–1937) (*Celia Miralles Buil*)
Part III: The New Urban Space: Experiences and Institutions
8. A Discourse of Modernity?: Warsaw's Press on Urban Poverty (1880s–1910s) (*Clara Maddalena Frysztacka*)
9. Going East: Gustave Loisel and the Networks of Exchange Between Zoological Gardens Before 1914 (*Oliver Hochadel*)
10. Architectural Conversations Across Europe's Borderlands: Transnational Exchanges Between Barcelona and Bucharest in the 1920s (*Lucila Mallart*)
11. In the Driver's Seat of Modern Urbanization: A Case Study of Automotive Development in the Emerging City of Barcelona, c.1900–1950 (*Barry L. Stiefel*)
12. Crossing the Iron Curtain: Milan's Museum of Technology and Transnational Exchanges Before and After World War II (*Elena Canadelli*)
- Afterword: Goodbye to Center and Periphery (*Cor Wagenaar*).

В анотації видання зазначено: «На межі XIX і XX ст. міста у Південній та Східній Європі маркували як такі, що “відстають”. Нібито їм доводилося наслідувати моделі мегаполісів, таких як Лондон або Париж. Однак ця книжка показує, що такі різноманітні міста, як Барселона, Бердянськ, Будапешт, Львів, Мілан, Москва, Варшава та Загреб, реалізовували власні плани модернізації. Найкращі практики містобудування та охорони здоров'я запозичували в інших міст. Вони були еkleктичними та новаторськими. Ця міжміська перспектива допомагає подолати застарілі уявлення про “центр і периферію”».

Тетяна Водотика,

*кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця
Інституту історії НАН України
tvodotyka@gmail.com*

,
*кандидат історичних наук, завідувач сектору «Музей “Андріївська церква”»
Національного заповідника «Софія Київська»
Natkin@ukr.net*

«УКРАЇНА. ЇЖА ТА ІСТОРІЯ». РЕФЛЕКСІЇ ЩОДО ПРОЕКТУ

Богослов и философ шли молча, куря люльки;
ритор Тиберий Горобець
сбивал палкою головки с буряков,
росших по краям дороги.

Микола Гоголь («Вий»)

Українська держава поволі починає налагоджувати механізми культурної дипломатії, шукати власні рецепти та історії успіху. Тож ми радо вітаємо команду Українського інституту та проекту «izhakultura» із втіленням такого чудового задуму, який сприятиме встановленню міжкультурних зв'язків, формуванню актуального і гастрономічного образу сучасної української кухні.

Вихід у світ презентаційного видання «Україна. Їжа та історія», яке покликане сприяти розвитку української кулінарної дипломатії, є довгоочікуваною подією для всіх, хто цікавиться історією української кухні, української культури. Навіть побіжне ознайомлення зі структурою книжки та колом

авторів, залучених до проекту, дає змогу говорити про безпрецедентний характер видання. Власне, головна «сіль» книги – на титульній сторінці, та розуміння потенціалу української кухні як дипломатичного знаряддя, та ще й із «коментарем» шанованих фахівців, дотичних до тієї втаємниченої сфери, – то є більш ніж загадкове питання!

У першому розділі видання – нарис з історії української кухні. Автори – Олена Брайченко та Ігор Лиліо, знані дослідники з Києва та Львова, – подали огляд української кухні, поділяючи її на «смаки» (солодкий, квасний, солоний тощо), що видається оригінальним, сміливим і свіжим прийомом організації досліджуваного матеріалу. Утім, з огляду на масштаб поставлених завдань, автори мали узгодити артикуляцію самого поняття «українська кухня». Власне, потрібно поставити запитання: чи існує взагалі усталене та загальноприйняте визначення цього терміна? Боїмося, що ні...

Свого часу мистецтвознавець Данило Щербаківський (1877–1927) розробив універсальне поняття «український портрет» (написаний на українських землях/писаний українцем/на якому написаний українець), що задало зрозумілу «систему координат», якою послуговуються історики, мистецтвознавці та культурологи до сьогодні. Маємо віру, що поняття «українська кухня» теж «довариться» до цього стану.

А поки помітно, що автори балансують між українською кухнею як кухнею українців та українською кухнею як кухнею України, – через це в тексті раз-по-раз трапляються згадки про кухню кримли та караїмів, а також згадуються не греки України, а українці грецького походження. Така інклюзивність нам дуже імпонує, адже час говорити не про етнічну кухню, а національну (з погляду нації політичної), державницьку. Адже і кулінарна дипломатія – це про амбасадорство держави, нації, а не лише якогось регіону чи етнічної групи.

У другому розділі книги («Традиції гостинності в Україні») історикиня та письменниця Марина Гримич частково знімає згадане питання: «Українське меню, хоч і різниться в деталях від села до села, від містечка до містечка, від одного етнографічного регіону до іншого, містить низку обов'язкових страв, які сьогодні є “обличчям” української кухні: борщ, голубці, печеня з картоплею і м'ясом, квашенина, холодець, вареники, млинці, піріжки, тощо...». Власне, виведення авторами першого розділу у своєрідний «пантеон» української кухні п'яти продуктів/страв («хліб», «олія», «молочна продукція», «сало», «борщ») дає змогу говорити про певний консенсус всього колективу авторів у цьому питанні. Безперечно, у книжці мова здебільшого йде про традиційну кухню Наддніпрянщини ХІХ ст., хоча згадано, звісно, й рецепти сучасної міської кухні, яку оспівано у творах видатних уродженців Полтавщини Івана Котляревського та Миколи Гоголя. Власне, пишучи повість «Вій» (1835), Микола Васильович так само опинився перед необхідністю відбору показових для української кухні (у його розумінні) продуктів/страв із метою творення свого умовного «пантеону»: «Хозяин хаты, какой-нибудь старый козак-поселянин (у Києві. – Авт.), долго их (бурсаків. – Авт.)

слухав, підпершись обидвома руками, потім рыдал прегорько и говорив, обираючись до своєї жінки: «Жинко! То, что поют школяры, должно быть очень разумное; вынеси им сала и чего-нибудь такого, что у нас есть!». И целая миска вареников валилась в мешок. Порядочный кус сала, несколько паляниц, а иногда и связанная курица помещались вместе». Як бачимо, «маркери» української кухні («чого-нибудь такого, что у нас есть») майже незмінні з першої половини ХІХ ст. Курку сплишемо на «математичну похибку».

Утім, зауважимо, що вплив літератури на формування образу національної кухні в Україні є, очевидно, гіпертрофованим. У сусідніх країнах знакові літературні твори, автори яких «смачно» зафіксували особливості національного столу, були написані після кулінарних першодруків та на їхній базі. Наприклад, «Пан Тадеуш» (1834 р.) Адама Міцкевича побачив світ за 152 роки після «Compendium ferculorum...» краківського кухмістра Станіслава Чернецького та похідних від цієї великої книги видань. А до виходу гоголівських «Мертвих душ» (1842 р.) у Російській імперії було надруковано понад десяток кулінарних збірок – від «піонерського» твору «Экономическое наставление дворянам, крестьянам, поварам и поварихам» (1772 р.) Сергія Друковцева до узагальненої «Русская поварня» (1816 р.) Василя Левшина.

В Україні ж склалася діаметрально протилежна ситуація. Спочатку постали «Енеїда» (1798 р.) І. Котляревського, «Вечера на хуторі близ Диканьки» (1831 р.) та «Миргород» (1835 р.) М. Гоголя, і лишень потім – друкований твір Миколи Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» (1860 р.). Про очевидну «зачарованість» Маркевича Котляревським годі й казати – понад 20 страв із «Енеїди» перекочували до першої української друкованої збірки кулінарних рецептів навіть зі збереженням назв, заданих безсмертним літературним твором («свиняча голова до хрину», «буханці с кавьяром»). Недаремно вважають, що великі письменники «вигадують світи», а вже потім у них живуть цілком реальні люди... Варто зауважити, що такий відступ у рецензії зумовлений цілком практичною метою. Щоб оцінити потенціал «української кухні» (у її «полтавському ізводі» ХІХ ст.) у сфері культурної дипломатії сьогодні, потрібно розуміти природу появи її усталеного образу два століття тому. Утім, про це трохи нижче.

Олена Брайченко майстерно розкриває «сезонний вимір» української кухні у третьому розділі книжки («Кухня сезонів»). Цілком поділяємо думку авторки про важливу «роль зими» у формуванні усталених гастрономічних традицій в Україні (французька й італійська кухні «вічного літа» не мали таких викликів). Своєрідним продовженням теми сезонності є четвертий розділ («Солодке»), який написали натхненники проекту та Ігор Лильо. Розділ присвячено здебільшого «дарам літа» та їхньому місцю в розвитку українських кулінарних традицій від часів Київської Русі і до сьогодення (враховуючи локальну специфіку).

Отже, блоки інформації, доповнені аналізом обрядових страв (четвертий розділ), а також утіленими у життя фаховими шефами оригінальними рецептами страв, дають змогу говорити про видання «Україна. Їжа та історія» як про широке панно фіксування «стану справ» у темі дослідження української кухні та її гіпотетичного потенціалу із вектором «на зовні».

Але, зізнаємося, найбільш цікаве питання («як це працює?») колектив авторів лишив насамкінець. Останній розділ видання присвячено безпосередньо темі «кулінарної дипломатії». Хоча, будемо відвертими, і на початку видання цей розділ не програв би. Його автори Віталій Резніченко та Марина Гримич є досвідченими фахівцями, втаємниченими у дипломатичний вимір життя України. Впевнені, що ознайомлення з кулінарним виміром дипломатичного протоколу не залишить читача байдужим. Але є два але. «Треба зазначити, що не всі узвичаєні в українській кухні страви відповідають дипломатичному формату», – зауважують автори. Дрібні «вареники» як гарнір, а не окрема страва; «зменшені» голубці; без очікуваного «хрестоматійного» борщу. Натомість автори не просто ознайомлюють зі стравою, а й презентують різноманітну і давню культуру цього наїдку в Україні, зокрема його регіональні варіанти та смаки.

Друге «але» стосується методологічного та історичного екскурсу в саму сутність поняття «кулінарна дипломатія», її характеристик як складової культурної дипломатії загалом. Хоча формат книжки є радше популярним, нон-фікшн, але і для наукової спільноти її вихід є подією. Обізнаному читачеві забракне «глибини».

Кілька історій (історичних анекдотів), на кшталт тієї, як російські військові на правах переможців спустошили підвали мадам Кліко в Шампані у 1813 р., а потім Російська імперія стала найголовнішим ринком збуту підприємства аж до 1917 р., додали б розуміння, що кулінарна дипломатія як один із методів поширення культурного впливу не є явищем ХХІ століття.

Під час читання тексту відчувалося, що колектив авторів усвідомлює необхідність прив'язування умовного «гоголівського наративу» української кухні ХІХ ст. до гастрономії еліти України-Гетьманщини ХVІІ–ХVІІІ ст. Звідси – згадки про «бенкети» Мазепи, які «виринають» у останньому розділі. Однак «стіл» Мазепи у тексті пустий. Ми не знаємо, чи був на ньому борщ, вареники, сало, паляниці та горілка під час важливих перемовин або знакових бенкетів. Чи були ці страви/продукти знаряддям української кулінарної дипломатії періоду хронологічно найдовшої державної тяглості в історії України? Де ти, українська кулінарна «Атлантида» доби Гетьманщини, що пішла «під воду», а зараз так потрібна? Якщо придивитися до кольору тієї води, то вона червона. Як борщ у творах велетів української літератури ХІХ ст.

Зрештою, це видання, створене у результаті співпраці вчених, які, розуміючи потреби цільової аудиторії, доклали максимум зусиль, щоб текст був доступним і легко сприймався, але не втратив якості. Родзинкою і інноваційним підходом є поєднання у книжці (нехай і популярною мовою) ака-

демічних текстів із рецептурами, творчим підходом сучасних професійних шеф-кухарів, що є прецедентом для українського простору.

Ми переконані, що книга сприятиме формуванню нового візуального образу української кухні, зміцнить її позитивний імідж різноманітної та багатой на смаки і текстури страви, буде корисною не лише закордонній, а й вітчизняній аудиторії. Адже будемо відверті, в Україні досі не сформовано напрям досліджень, який називають «food studies». У цьому сенсі згадаємо одну з важливих ролей науково-просвітницького проєкту «izhakultura» та його засновниці Олени Брайченко, що гуртують спільноту дослідників і сприяють розвитку та популяризації гастрономічних досліджень. Так само важливо зауважити комплексне розуміння культури Українським інститутом та відчуття потенціалу і значення кулінарної дипломатії як м'якої сили у просуванні впізнаваних образів України, дієвого механізму популяризації української культури та знання про Україну. Ця співпраця, результатом якої і є подане на рецензію видання, дасть змогу заповнити білі плями з історії української кухні, гастрономічної спадщини та надбання. Аналіз книжкового ринку гастрономічних видань, здійснений авторами цієї рецензії, свідчить про катастрофічну нестачу видань такого штибу.